

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN ARTAN
ROLÜ VE LATİN AMERİKA'DAKİ DARBELERE ETKİLERİ:
GUATEMALA, ŞİLİ VE BOLİVYA ÖRNEKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU FİLAZİ

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ÖZTÜRK

AKSARAY 2020

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN ARTAN
ROLÜ VE LATİN AMERİKA'DAKİ DARBELERE ETKİLERİ:
GUATEMALA, ŞİLİ VE BOLİVYA ÖRNEKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU FİLAZİ

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ÖZTÜRK

AKSARAY 2020

TELİF HAKKI VE FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren altı (6) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : EBRU

Soyadı : FİLAZİ

Bölümü : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D.

İmza :

Teslim Tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı :Küreselleşen Dünyada Çok Uluslu Şirketlerin Artan Rolü ve Latin Amerika'daki Darbelere Etkileri: Guatemala, Şili ve Bolivya Örnekleri

İngilizce Adı :The Increasing Role of Multinational Companies in the Globalizing World and Their Impact on the Coups in Latin America: Examples of Guatemala, Chile and Bolivia

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı : Ebru FİLAZİ

İmza :

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Ebru Filazi tarafından hazırlanan “Küreselleşen Dünyada Çok Uluslu Şirketlerin Artan Rolü ve Latin Amerika’daki Darbelere Etkileri: Guatemala, Şili ve Bolivya Örnekleri” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Öztürk

Uluslararası İlişkiler, Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Doç. Dr. Ali Asker

Uluslararası İlişkiler, Karabük Üniversitesi

.....

Üye: Dr.Öğr. Üyesi Özgür Çınarlı

Uluslararası İlişkiler, Aksaray Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi:04/05/2020

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih
ve.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrencinin

Ebru Filazi

İmza

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr.Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanması esnasında bana her türlü araştırma olanağı sağlayan ve tezin her aşamasında yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK'e, tezin tamamlanması esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Doç. Dr. Ali ASKER ve Dr. Öğr. Üyesi Özgür ÇINARLI'ya teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak sürekli yanımda olan ve benden manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kızım Arya Irmak FİLAZİ, eşim Rüzgar FİLAZİ ve canım annem, babam ve kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ebru FİLAZİ

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN ARTAN
ROLÜ VE LATİN AMERİKA'DAKİ DARBELERE ETKİLERİ:
GUATEMALA, ŞİLİ VE BOLİVYA ÖRNEKLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ebru FİLAZİ, Aksaray 2020

ÖZET

Günümüzde uluslararası ilişkiler sadece devletleri değil, devlet dışı aktörlerin varlığını da dikkate almayı gerektirmektedir. Örneğin bu devlet dışı aktörlerden birisi olan çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ'ların), küreselleşme ile birlikte hem sayıları hem de etkinlikleri artmıştır. Küreselleşen dünyada ÇUŞ'ların artan rolleri sadece ekonomik faaliyetlerle sınırlı kalmamaya başlamıştır. Öyle ki az gelişmiş ulus devletlerin politikalarını şekillendirici bir işlev üstlenebilmektedirler. Hatta bu şirketlerin, devletlerle çıkarları örtüşmediği durumlarda o ülkelerde vuku bulan darbelerde rolleri bulunabilmektedir. İşte bu çalışmada, küreselleşen dünyada ÇUŞ'ların yeri ve rolleri, devlet politikalarına etkilerinin ne ölçüde olabileceği ve Latin Amerika'daki üç örnek üzerinden darbelerdeki rolleri araştırılmıştır. Yapılan çalışmada küreselleşmeyle rolleri artan ÇUŞ'ların her zaman ekonomik faaliyetlerle sınırlı kalmadıkları, özellikle az gelişmiş ülkelerin devlet politikaları üzerinde olumsuz etkiye sahip olabildikleri gözlemlenmiştir. Dahası Latin Amerika ülkelerinden Guatemala, Şili ve Bolivya üzerinden yapılan analizde söz konusu ÇUŞ'ların darbelerde rolü olduğu gözlemlenmiştir.

Bilim Kodu: 114115, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler, Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Siyaset

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, çok uluslu şirketler, askeri darbe, Guatemala, Şili, Bolivya

Sayfa Adedi: 108

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THE INCREASING ROLE OF MULTINATIONAL COMPANIES IN
THE GLOBALIZING WORLD AND THEIR IMPACT ON THE
COUPS IN LATIN AMERICA: EXAMPLES OF GUATEMALA,
CHILE AND BOLIVIA

Ebru FİLAZİ, Aksaray 2020

ABSTRACT

Today's international relations are required to consider not only states, also existence of non-state actors. For example, both in numbers and activities of multinational companies (MNCs) which are one of these non-state actors have increased with globalization. The increasing roles of multinational companies in the globalizing world are not limited with economic activities anymore. So much so that they have been able to undertake a function shaper the policies of underdeveloped nation states. Moreover, these companies were able to have role in the coups staged in these countries in case of benefit conflicts with them. In this study, the place and roles of multinational corporations in the globalizing world, their effects on the state policies and their roles in coups through three examples in Latin America were investigated. In the completed study, it has been observed that those multinational corporations, which increased the roles with globalization, are not always limited with economic activities, especially could have negative impact on state policies of underdeveloped countries. Moreover, it has been observed in the analyses upon Guatemala, Chile and Bolivia from Latin America countries that the mentioned multinational corporations had a role in the coups.

Science Code: 114115, Social, Human and Administrative Sciences, International Relations, International Politics

Key Words: Globalization, multinational companies, military coup, Guatemala, Chile, Bolivia

Number of Page: 108

Scientific Adviser: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar VE HARİTALAR LİSTESİ	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
KÜRESELLEŞME VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1. Küreselleşme Olgusu	6
1.1.1. Küreselleşme Tanımları	6
1.1.2. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci	8
1.1.3. Küreselleşmeye Yönelik Bakış Açılırları	11
1.1.4. Küreselleşmenin Boyutları ve Çok Uluslu Şirketlerin Yeri.....	12
1.1.4.1. Teknolojik ve Kültürel Boyut.....	12
1.1.4.2. Coğrafi ve Ekolojik Boyut	14
1.1.4.3. Siyasi Boyut.....	15
1.1.4.4. Ekonomik Boyut	17
1.2. Çok Uluslu Şirketler (Çuş'lar).....	19
1.2.1. Çok Uluslu Şirket Tanımları	19
1.2.2. Çok Uluslu Şirketlerin Tarihsel Süreci	23
1.2.3. Çok Uluslu Şirketlerin Özellikleri ve Amaçları	26
1.2.4. Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Çuş'lara Yönelik Bakış Açılırları	29
İKİNCİ BÖLÜM.....	33

ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN DEVLETLERİN POLİTİKALARINA VE DARBELERE ETKİLERİ.....	33
2.1. Devletlerin Dış Politikalarına ÇUŞ'ların Etkileri.....	33
2.2. Devletlerin İç Politikalarına ÇUŞ'ların Etkileri ve Darbeler	45
2.3. Üçüncü Dünyada Devlet Politikalarına ÇUŞ'ların Etkisi: Genel Durum ve Doğu Hindistan Şirketi Örneği	50
2.3.1. Üçüncü Dünyada Genel Durum.....	50
2.3.2. Doğu Hindistan Şirketi Örneği	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	59
LATİN AMERİKA'DA DARBELER VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN ROLÜ..	59
3.1. Latin Amerika Tarihine Genel Bir Bakış	59
3.2. Guatemala Örneği	67
3.2.1. Guatemala: Genel Görünüm.....	67
3.2.2. 1954 Darbesine Giden Yol	69
3.2.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve UFC'nin Etkisi	70
3.3. Şili Örneği	75
3.3.1. Şili: Genel Görünüm	75
3.3.2. 1973 Darbesine Giden Yol	77
3.3.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve ITT'nin Etkisi.....	83
3.4. Bolivya Örneği.....	88
3.4.1. Bolivya: Genel Görünüm	88
3.4.2. 2019 Darbesine Giden Yol	90
3.4.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Tesla'nın Etkisi	95
SONUÇ	100
KAYNAKLAR	105

TABLÖLAR VE HARİTALAR LİSTESİ

Tablo 1.2018 Yılı Dünyanın En Büyük 10 Şirketi.....21

Harita 1. Latin Amerika Haritası.....59

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış bazı simgeler ve kısaltmalar aşağıda kavramlarıyla birlikte verilmiştir.

ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
ACIAS	:ACI Systems Alemania
BM	:Birleşmiş Milletler
CIA	:Merkezi İstihbarat Teşkilatı
COHA	:Council on Hemispheric Affairs
CRS	:Common Reporting Standart
ÇUŞ	:Çok Uluslu Şirket
DTÖ	:Dünya Ticaret Örgütü
EIB	:Avrupa Yatırım Bankası
GATT	:Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması
GSYİH	:Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
IMF	:Uluslararası Para Fonu
ITT	:International Telegraph & Telephone
İMO	:İnşaat Mühendisleri Odası
KUTSO	:Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası
LAMER	:Ankara Üniversitesi Latin Amerika Araştırma ve Uygulama Merkezi
MAI	:Çok Taraflı Yatırım Anlaşması
MAPU	:Birleşik Halk Eylemi Hareketi
MAS	:Sosyalizme Doğru Hareket

NAFTA	:Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
OAS	:Amerikan Devletleri Örgütü
OECD	:Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
PDVSA	:Petróleos de Venezuela, SA
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STA	:Serbest Ticaret Anlaşması
TASAM	:Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi
TETSIAD	:Türkiye Ev Tekstili ve İş Adamları Derneği
UFC	:United Fruit Company
UNCTAD	:Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UP	:Unidad Popular
WB	:Dünya Bankası
YLB	:Bolivya Lityum Şirketi
E.t	:Erişim Tarihi

GİRİŞ

“Küresel” kelimesi uzun yıllar önce ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Günümüzde “küreselleşme” olarak bilinen bu kavramın geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak özellikle 1970’li ve 1980’li yıllardan sonra daha aktif hale gelmeye başlamıştır. Bu kavramın her ne kadar yeni bir olgu olmadığı kabul edilse de eski düzeni ortadan kaldıran, yeni süreçler oluşturan ve bu süreçlere yeni aktörler ekleyerek yenedünyada meydana gelen değişiklikleri veya düzeni ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavram haline dönüşmüştür (Yahşi, 2007: 6).

Küreselleşme olarak bilinen ve bu yeni süreçlerle vuku bulan başka bir gelişme de devlet dışı aktörlerin varlığının ve etkinliklerinin hissedilir olmaya başlamasıdır (Altan, 2013: 151). Öyle ki küreselleşme ile beraber dünya genelinde uygulanan politika ve siyasetin yapı taşları ulus devlet şeklinde tanımlan kuruluşlar olmaktan çıkmıştır. Ulus devletler yerine; insanlar, gruplar, sivil toplum kuruluşları ve çok uluslu şirketler (ÇUŞ’lar) siyasetin temel aktörleri olarak karşımıza çıkmıştır (Aslan, 2009: 292).

Bu aktörler içinde özellikle küreselleşmeyle tarihi bir seyir izleyen ve sonraki süreçte etkinliğini artıran önemli bir devlet dışı aktör çok uluslu şirketlerdir. Çok uluslu şirketler, önceleri ekonomik yönü ağır basan ve daha çok yaptıkları direkt yatırımlar sayesinde ülkeleri birbirine bağlayan unsurlar olarak bilinmişlerdir. Ancak zamanla bazı durumlarda söz konusu ekonomik bağımlılıklar yoluyla ÇUŞ’ların menşei devletlerinin bu durumu siyasete alet edip, ekonomik amaçlarını gerçekleştirmek için manipülasyon aracı olarak kullanabildikleri bir araç halini almaya başladıkları görülmüştür (Topsoy, 2015: 30). Daha da ötesi, ÇUŞ’lar; devletlerin aldıkları siyasi ve ekonomik kararları etkileyebilmekle kalmamış aynı zamanda devletlerin yadsıyamayacakları bir otoriteye dönüşmüşlerdir (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1223).

Çok uluslu şirketler de küreselleşme süreciyle birlikte; faaliyet alanlarını, üretimlerini ve pazar yerlerini, eskiye göre daha kapsamlı ve geniş bir alana yayma imkânı bulmuşlardır (Çetin, 2016: 46). Günümüzde etkinlik alanları çok büyük olan çok uluslu şirketlerin çoğunluğu Amerikan, Japon ya da Batı Avrupalı şirketlerdir. Bu şirketler dünya çapında, diğer iş çevrelerinde ya da hükümetler üzerinde son derece etkili olmayı başarmışlardır. Ancak bu şirketlerin özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinde aşırı politik etkileri olmakla

birlikte, bu ülkeleri sömürdükleri, işsizlik yarattıkları ve daha bir sürü olumsuzluğa neden oldukları görülmektedir (Dağcı, 2007: 103).

Aslında çok uluslu şirketler az gelişmiş ülkeler için ekonomik kalkınma aracı olarak düşünülmektedir. Ancak, yatırımın yapıldığı ev sahibi ülkelerde gerçekleştirdikleri faaliyetlere bakıldığında, bu ülkeler için endişe kaynağı haline geldikleri ve hükümetlerle çok güçlü bağlantılarının olduğu görülmektedir. ÇUŞ'lar bu ülkelerde devlet egemenliğine meydan okumaktadır ve bu sebeple ülkeler, ekonomileri üzerindeki kontrollerini kaybedebilmektedir (Ataman, 2003: 50).

Özellikle Amerikan şirketlerinin asıl işveren olduğu Latin Amerika gibi gelişmekte olan ülkelerde şirketler ekonomik bağımlılık yoluyla, işçilere rüşvet, fayda ve hizmet sağlarken, kitle iletişim araçlarının kontrolü yoluyla bu şirketler yerel siyasi hayata hâkim olabilmiş hatta birçok darbenin gerçekleşmesine neden olmuşlardır (Leonard, 1980: 479).

ÇUŞ'lar özellikle doğrudan dış yatırımlarla birlikte uluslararası ekonomide etkili olmaktadır. Bu şirketler, hükümetlerin politikalarına doğrudan müdahale etme hakkına sahip değillerdir. Fakat faaliyet gösterdikleri ülkelerin iç politikalarının şekillenmesinde, bazı durumlarda bu politikaların değiştirilmesinde hatta askeri darbelerle çıkarları doğrultusunda olan yönetimleri başa getirmekte etkili aktörlerdir ve bunlar dünyadaki birçok örnekle pekiştirilmektedir.

Bu şekilde yabancı yatırım adıyla özellikle gelişmekte olan ülkelere sermaye yatırımı yapmak amacıyla gelen bu oluşumların sadece ekonomik amaçlarının olmadığı; aynı zamanda teknolojik, endüstriyel ve siyasi etkilerinin de olduğu kabul edilmektedir. Bu doğrultuda; özellikle ABD'li ÇUŞ'ların Latin Amerika'ya ekonomik yollarla müdahale etmesi, yatırım yapanları destekleyerek bu yatırımcılar sayesinde devletlerin alacakları kararlar üzerinde baskılar oluşturabilmesi, hatta darbelerin müşevviği olmaları, bu örgütlerin yatırım yapılan ülkelerde sadece ekonomik amaçlarının olmadığı görüşünü desteklemekte ve bu tezin yazılma amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın hipotezleri şu şekilde sıralanabilir.

1. Küreselleşme ve ÇUŞ'lar benzer bir tarihi seyir izlemişler ve birbirlerine alan açmışlardır.
2. ÇUŞ'lar yayıldıkları ülkelerde kendi çıkarları doğrultusunda devlet politikalarını ve siyaseti etkileyebilmişlerdir.

3. ÇUŞ'ların faaliyet yürüttükleri ülkelerde çıkarlarının zarar görmesi, bu şirketlerin menşei devletlerini, o hedef ülkenin aleyhine harekete geçirebilmektedir.
4. ÇUŞ'ların bazı Latin Amerika devletlerindeki darbelerde rolleri bulunmaktadır.

Genellikle ÇUŞ'lar az gelişmiş ülkelerde ve kendilerine bağımlı hale getirdikleri ekonomilerde daha çok söz sahibi olup politikayı yönlendirebilmektedirler. Bu nedenle bu çalışma şu sorulara cevap aramaktadır.

1. ÇUŞ'ların bir aktör olarak devlet politikaları üzerinde etkisi var mıdır?
2. Yapılandıkları ülkelerden hangilerinde ülke politikalarına müdahale edebilmektedirler?
3. Askeri darbelerle hangi ülkeler ve yönetimleri ortadan kaldıracabilmektedirler?
4. Özellikle Latin Amerika'da bulunan ÇUŞ'ların darbelerde rolleri var mıdır, gibi sorulara cevap aramaktadır.

Bu çalışmada; küreselleşme süreciyle ortaya çıkan çok uluslu şirketlerin, devletlerin politikalarına olan etkileri araştırılmış ve ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda, çalışmanın amacı; çok uluslu şirketlerin özellikle yapılandıkları az gelişmiş ülkelerdeki devletlerin politikalarına ne şekilde müdahale edip politikalarını nasıl etkilediklerini araştırmaktır. Bu çalışmada; çalışmanın müdahaleci değişkeni “küreselleşme”, bağımsız değişkeni “çok uluslu şirketler”, bağımlı değişkeni ise “darbelerdir”.

Buna istinaden bu çalışma nitel araştırma yöntemi ve örnek olay incelemeleri yapılarak hazırlanmıştır. Küreselleşme, çok uluslu şirketler, devletlerin politikaları, Şili, Guatemala ve Bolivya darbeleri konusunda yayınlanmış çeşitli kitap, dergi, makale, tez ve internet kaynaklarından yararlanılarak geniş bir literatür araştırması sonucunda hazırlanmıştır.

Çalışmayla ilgili literatür incelenmiştir. Bu konuda önemli görülen kaynaklardan biri Eduardo Galeano'nun yazmış olduğu “Latin Amerika'nın Kesik Damarları”, adlı kitaptır. Kitapta yazar Latin Amerika ülkelerinin yüzyıllardır ülkenin zengin toprakları nedeniyle kesintisiz yağma ve sömürüye maruz kaldıklarını, halkın yoksulluk ve kötü çalışma koşulları altında verdikleri yaşam mücadelesini, bağımsızlık ruhunu ve geleceğe yönelik umudun hala var olduğunu çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır (Galeano, 1971).

Esat Çam'ın “Çok Uluslu Şirketler ve Gelişen Ülkeler”, adlı makalesinde; ÇUŞ'ların günümüz toplumlarının yönlendiricisi olduğu ve ileri sanayileşmiş ülkeler ile sanayileşmekte olan ülkeler için son derece önemli olduklarını dile getirmiştir. Aynı zamanda gelişmiş ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal bünyeleri sağlam temellere

dayandığı için ÇUŞ'larla politik açıdan etki altında kalmadıklarını ancak az gelişmiş ülkelerin fazlasıyla etki altında kaldıklarını dile getirmiştir (Çam, 1987).

Özgür Uyanık'ın "Latin Amerika'nın Devrimci Tarihi", adlı kitabında; Latin Amerika tarihini, küreselleşme dalgasının sonucunda oluşan neoliberal ekonomik politikaların Latin Amerika ülkelerinin hepsinde çok derin bir şekilde hissedildiğini ve Latin Amerika'nın bağımsızlık savaşlarını, halk hareketlerinin nasıl oluştuğunu nesnel bir şekilde ortaya koymuştur (Uyanık, 2014).

Jeffrey Leonard'ın, "Multinational Corporations and Politics in Developing Countries", adlı makalesinde; gelişmekte olan ülkelerde ÇUŞ'lar tarafından üstlenilen bariz manipülasyonlar olduğunu ve ÇUŞ'ların varlığının siyasi ve ekonomik sonuçlara neden olabileceğini ayrıca gelişmekte olan ülkeleri olumlu ve olumsuz birçok açıdan etkilediklerini derin bir şekilde incelemiştir (Leonard, 1980).

Muhittin Ataman'ın "The Impact of Non-State Actors on World Politics: a Challenge to Nation-States" adlı makalesinde; en önemli devlet dışı aktörlerden birinin ÇUŞ'lar olduğu, en önemli amaçlarının karlarını maksimum düzeye çıkarmak olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle en güçlü devletlerde dâhil olmak üzere devletlerin özellikle dış politikalarını yönlendirmede son derece etkili olduklarını dile getirmiştir. Aynı zamanda uluslararası politika için gündemi belirlemekte oldukları, gelişmekte olan ülkelerde devlet egemenliğine meydan okumakta oldukları ve bu nedenle devletlerin ekonomileri üzerindeki kontrollerini kaybedebildiklerini açıklamıştır (Ataman, 2003).

Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünde, küreselleşme kavramından yola çıkılarak, küreselleşmeye yönelik değişik yaklaşımlar, küreselleşmenin tarihsel süreç içinde nasıl ortaya çıkıp hız kazandığı, küreselleşmenin boyutlarına değinilecektir. Ardından küreselleşme süreci ve boyutları ile çok uluslu şirketlerin ilişkisi, tarihsel gelişim süreçleri, bu şirketlerin genel özellikleri, uluslararası ilişkiler teorilerinin bu şirketlere yönelik yaklaşımları incelenip ortaya konulacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; ÇUŞ'ların devletlerin politikalarına ve darbelerine etkileri altında; ilk olarak devletlerin dış politikalarına ÇUŞ'ların etkileri araştırılacak, ardından devletlerin iç politikalarına ÇUŞ'ların etkileriyle beraber, darbeler ve nedenleri ortaya konulacaktır. Ayrıca üçüncü dünya ülkelerinde genel duruma bakılıp, klasik bir örneklendirme olarak ilk çok uluslu şirket sayılabilecek Doğu Hindistan şirketinden bahsedilecektir.

Üçüncü bölümde ise Latin Amerika ülkelerinden Guatemala’da, United Fruit Company adlı çok uluslu şirketin ülkedeki faaliyet alanları, yönetimini nasıl etkileyebildiği, çıkarları ile uyuşmayan yönetimleri nasıl ortadan kaldırdığı incelenecektir. Şili’de, International Telephone and Telegraph adlı ABD menşeli çok uluslu şirketin bu ülkedeki faaliyetleri, ülke yönetimini nasıl etkilediği, yönlendirdiği ve aynı şekilde ülke yönetimini nasıl ortadan kaldırdığı incelenecektir. Bolivya da ise Evo Morales döneminde ülkedeki maden ve doğalgaz çıkartan ÇUŞ’ların kamulaştırılması, lityum madeninin ABD menşeli çok uluslu şirketler dışındaki şirketlerin çıkartması için anlaşma yapılması ve ardından Moreles hükümetinin darbe ile ortadan nasıl kaldırıldığı incelenecektir. Sonuç bölümünde ise mevcut araştırma sorularının ışığında çalışmanın savı sınanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde; küreselleşme olgusu ve çok uluslu şirketler kavramsal-kuramsal açıdan incelenmiş, küreselleşmenin tarihsel gelişim süreci, küreselleşmeye yönelik yaklaşımlar ve boyutları incelendikten sonra çok uluslu şirketlerin tarihsel gelişim süreçleri, özellikleri ve amaçlarının neler olduğu, uluslararası ilişkiler teorilerinin çok uluslu şirketlere yönelik bakış açılarının neler olduğu incelenmiştir.

1.1. Küreselleşme Olgusu

1.1.1. Küreselleşme Tanımları

Küreselleşmenin çağrıştırdığı anlamlar ve etkilediği alanlar açısından bakıldığında uzunca bir geçmişten bahsetmek gerekmektedir. Küresel kelimesinin kökeni 400 sene öncesine dayandırılabilir. Kaynaklara göre küreselleşme kavramı ilk kullanan bir İngiliz iktisatçıdır ve bu kavramı 1833 yılında yazmış olduğu dünyada bulunan kaynakların kullanılması ve dağıtılması ile ilgili bir makalede kullanmıştır. Daha sonra bu kavram The Economist dergisinde ise 4 Nisan 1959 tarihinde kullanılmıştır. Günümüzde etkili hale gelmesi ise 1968 yılında Garrett Hardin tarafından yazılan kaynakların kullanımı ve paylaşımı konulu çalışmaya da dayandırılmaktadır (Seyfi ve Çelik, 2009: 280; Kıvılcım, 2013: 3).

Özellikle 1980’lerden sonra “yenidünya düzeni”, “post-modernizm”, “neo-liberalizm”, “globalleşme” gibi kavram kargaşası içinde “küreselleşme” kavramı daha çok kullanılmaktadır (Kocadoru, 2009: 252). Küreselleşme kavramına yüklenen anlamlar farklılık gösterdiği için bu kavram ile ilgili çok sayıda tanım ortaya çıkmıştır. Son zamanlarda ortaya çıkan sosyo-kültürel, ekolojik, ekonomik ve teknolojik gelişmeler, toplumların alışkanlıklarını, hayat tarzlarını ve ihtiyaçları son derece değiştirmiştir. Bu nedenle küreselleşme; politika, kültür, ekonomi, siyaset, bilim ve teknoloji gibi hemen her alandaki değişimi ifade etmek için kullanılmaktadır (Çelik, 2012: 58; Yılmaz ve Horzum, 2005:105).

Küreselleşme kelimesi günümüzde iletişimin ve teknolojinin hızla gelişmesiyle, ulusları birbirine daha bağımlı hale getirerek parolaya dönüşmüş moda bir deyim olarak kullanılmıştır. Hatta toplumun en altında yer alan kişiden en üstünde yer alan kişiye kadar herkes tarafından bu kelimeye günlük yaşamda yer verilmeye başlanmıştır (Acar, 2019: 24).

Günümüzde küreselleşmenin tarihsel arka planda olduğu gibi kavramsal açıdan içeriği ve unsurları ile ilgili de anlaşmazlıklar sürmektedir. Bununla birlikte küreselleşmenin öğeleri üzerinde (uluslararası ticaret, sermaye ve işgücü hareketliliği, çok uluslu şirketler, üretimin değişmesi, teknoloji yaratma yeteneği vb.) genel olarak bir anlamaya varılabilmektedir (Zengingönül, 2005: 86).

Thomas Friedman’a göre küreselleşme, kişilerin, şirketlerin ve ulusal devletlerin dünyanın her tarafına her zamankinden daha hızlı, daha kolay ve daha az maliyetle ulaşmasını sağlayan bir süreçtir. Bu süreç geçici bir süreç değil tersine hemen her ülkenin iç-dış siyasetini ve ilişkilerini biçimlendiren, kendine has özellikleri bulunan, kapsayıcı bir uluslararası sistemdir (Friedman, (2003)’ten akt. Kaya vd, 2017: 2043).

Küreselleşme, coğrafyalar arasındaki farklı toplumların ve kültürlerin inançlarının, beklentilerinin daha iyi öğrenilmesini; sosyo-kültürel, siyasal, ekonomik ve teknolojik ilişkilerin gelişmesini, uluslararası ilişkilerin yoğunlaşmasını sağlayan ve bu şekilde birbiriyle ilintili konuları içeren bir kavram olarak da kabul edilmektedir (Çelik, 2012: 58). Küreselleşme dünya ekonomisi ve toplumların birbirini karşılıklı olarak etkilediği ve bu süreç içerisinde ekonomik, politik ve sosyo kültürel olarak daha kapsayıcı yapıların oluşturulduğu tarihsel bir süreç olarak da tanımlanabilmektedir (Özaslan ve Akbulut, 2017: 76).

Bir başka tanıma göre ise küreselleşme; Batı’nın dışında kalan dünyada da Batı’daki yaşam biçiminin yaygınlaştığı, tüketim anlayışının giderek Batıya yöneldiği, iletişimdeki yayılma ve ulus aşırı şirketlerin ve uluslararası örgütlerin etki alanlarının genişlediği bir dönemi nitелеmektedir (Seyfi ve Çelik, 2009: 281).

Küreselleşme, dünyanın her alanındaki farklılığı ifade etmek için kullanılan “sihirli” bir kavram haline dönüşmüştür. Geçmişin ve geleceğin kapılarını açacak kilit bir kavram olarak görülmüş ve “parolaya dönüşmüş moda bir deyim” olmuştur. Bu olgu, her alanda mesafelerin gittikçe öneminin azalarak; dünyanın sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda bütünleşmesidir. Artık, zaman ve mekân gibi kavramlar, eski anlamlarını

kaybederek, sınırlar ortadan kaybolmuş ve ülkelerin birbirleriyle olan karşılıklı bağımlılıkları artmıştır (Bozkurt, 2000: 17-18).

Küreselleşme, kendi içerisinde, tüketicileri ve tüm insanlığı, sermaye ve onun simgesi kabul edilen marka bazında dünyayı yönlendirmektedir. Ekonomik olarak uluslararası sermayenin egemenliği, bir yandan gündelik hayata yönelik dünyayı örnekletmekte; öte yandan dünya ekonomisindeki en belirleyici ölçütün, ekonomik verimlilik olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Küreselleşmenin ekonomik yönü malların ve hizmetlerin üretilmesi, dağıtılması ve tüketimini kapsamaktadır. Kültürel yönü ise olayların, anlamların, inançların ve değerlerin temsil edildiği sembollerin üretimi anlamına gelmektedir (Şimşek, 2014: 169).

Genel anlamıyla küreselleşme; dünyada halihazırda bulunan bölgesel, yerel, ulusal ve uluslararası katmanlara ait kültürel, sosyal, ekolojik, siyasi, ekonomik ve hatta coğrafik sistemlerin birbirlerinden farklılaştığı durumların her geçen gün daha çok artmasına neden olmaktadır. Bu sistemlerin bu farklı durumlarının artmasıyla birlikte birbirlerini etkileme durumları ve geçişkenliklerinin de arttığı dünya genelinde bir farkındalık ve dünyaya ait olumlu ve olumsuz gelişmelere bilinçli bir şekilde ya da tepkisel yanıt verme kültürünün oluştuğu, sürekli gelişen bir süreç şeklinde tanımlama yapılmasına neden olmaktadır (Zengingönül, 2005: 92).

Küreselleşme olgusu ile birlikte sadece yeni aktörler ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda yeni finansal piyasalar, internet, akıllı telefonlar gibi yeni araçlar; ulus devletlerin üzerinde otoriteye sahip yeni aktörler ve ulus devletlerin hareket niteliğini daraltarak, bağlayıcı ve güçlü yaptırımları olan aynı zamanda; ekonomik, siyasi, sosyal boyutu olan yeni kuralların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Altan, 2013: 151). Örneğin küreselleşme, ulusal hükümetlerin ekonomideki etkilerini azaltarak, rekabetin yönünü ülkeler arası boyuttan, uluslararası şirketler ve firmalar arası bir yöne taşımaktadır. Bu şekilde ulusal devletler ve çok uluslu şirketler arasında bir amaç çatışması oluşmaktadır (Yahşi, 2007: 5).

1.1.2. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci

Küreselleşmenin tarihsel gelişimine ilişkin literatürde farklı görüşler vardır. Aynı zamanda hangi evrelerden geçtiği de tam olarak bilinmemektedir. Bu görüşlerden birincisine göre; insanların bulundukları yerlerden başka yerleri keşfetmek için göç etmeleri, ticaretin gelişmesi ve bununla birlikte ticaret kervanları oluşturmaları, binek hayvanları evcilleştirilmeleri, büyük pazarlar kurmaları, ipek ve deniz yollarını kullanarak yeni

bölgeleri keşfetmelerine kadar eskiye dayanan bir geçmişe sahip olduğu düşünülmektedir (Aktel, 2001: 195).

Küreselleşmenin ilk çağlarında dev yük gemileri, ürünlerini uzak ülkelerdeki pazarlara ulaştırmak için denizlerde seyahat etmişlerdir. Yapımı 1866 yılında tamamlanan Atlantik telgraf hattı¹ nedeniyle Avrupa ve Amerika arasında haberler çok hızlı iletmeye başlanmıştır. Bu süreçlerde küreselleşmenin yayılmasının nedeni ise; buharlı gemiler, telgraf ve demir yolları daha sonraki zamanlarda ise telefon ve uçaklar olmuştur. İkincisi ve daha genel kabul gören görüşe göre ise küreselleşme üç dönem şeklinde tarihsel seyir izlemiştir. Küreselleşmenin ilk dönemi diye adlandırılan 1870'ten 1914 yılına kadar olan dönem küreselleşmenin ilk dalgasını oluşturmaktadır ve bu dönem, Birinci Dünya Savaşı, Rus Devrimi ve Büyük Buhran'ın ortaya çıkmasıyla kesintiye uğramıştır. Aynı zamanda ticarete şiddetli rekabet ortamı oluşmuş ve serbest göçlere gösterilen tepki çok yüksek vergi kotalarını beraberinde getirmiş ve bu durumda göçlere dair önlemler alınmasına neden olunmuştur (J. Wild ve K. Wild, 2017: 7).

Özellikle 1870 ve 1914 yılları arasında altın standardındaki uygulamalar ile başlamış olan; iletişim/ulaşım ağlarının çoğalması ve gelişmesi uluslararası ekonomik ilişkileri geliştirmiş ve güçlendirmiştir. Ayrıca bu dönemde uluslararası ticaret önündeki engeller ve tarifeler en aza indirilmiş ve ülkelerarası entegrasyon en üst seviyelere ulaşmıştır. Dünya çapında artan ticaret hacmi, küreselleşmeye büyük oranda hız katarken, sonrasında gelişen Birinci Dünya Savaşı, ardından Büyük Buhran'ın baş göstermesi, daha sonra ise İkinci Dünya Savaşı küreselleşme sürecinin yavaşlamasına neden olmuştur (Kaymakçı, 2013: 225; Altan, 2013: 151).

Küreselleşmenin ikinci dönemi ise kesintiye uğradığı süreçlerle beraber, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşmuştur. Bu dönemlerdeki küreselleşmenin hız kazanmasında bazı faktörler etkili olmuştur. Bu süreçte faaliyetlerini arttıran Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ve Avrupa Yatırım Bankası (EIB) gibi oluşumların gelişmesi kaynak transferini kolaylaştırmış ve bu şekilde ülkelerarası temas artarak küreselleşmenin hız kazanmasında etkili olmuştur (Kaymakçı, 2013: 225). Bununla birlikte 1973-74'de vuku bulan petrol krizi ile yeniden

¹ Atlantik Telgraf Hattı: Amerika ile Avrupa arasında telgraf iletişimini sağlamak için Atlas Okyanusu altına döşenmiş hattı ifade etmektedir.

duraklama dönemine giren küresel ekonomi, küreselleşmenin yayılmasında bozuk girdi oluşturmuştur (Elçin, 2012: 9).

Küreselleşmenin üçüncü dönemi diye adlandırabileceğimiz ve dünyada asıl küreselleşmenin yaşandığı dönem 1980 ve sonrasında oluşmuştur. Küreselleşme bu süreçlerde hızla dünya genelinde yayılmıştır. Küreselleşme olarak tanımlanan bu sürecin ortaya çıkması, bilim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan olumlu gelişmeler, taşıma/ulaştırma maliyetlerinin azalması ve bunların üretim teknikleri ile piyasaların bütünleşmesi üzerinde oluşturduğu köklü yenilikler etkili olmuştur (Şenses, 2004: 2). Ayrıca gelişmiş ülkelerdeki iç piyasaların doygunluğa ulaşması, ülkelerin dış piyasalara açılma isteği ve ekonomi alanındaki faaliyetlerin hacimlerinin artması, küreselleşmenin dünya geneline yayılmasında etkili olmuştur (Kılıç, 2008: 5).

Küreselleşmenin dünyada yaygın hale gelmesi açısından en önemli olgu şüphesiz, Berlin Duvarının yıkılması ile SSCB ve Doğu Blok'unun çöküşü kabul edilmektedir. Doğu Blok'unun çökmesiyle dünyanın merkezinde ABD yer almış ve tek süper güç konumuna gelmiştir (Elçin, 2012: 9).

Yine 1990'lar küresel ekonominin yeniden canlanmasını sağlayan yıllar olmuştur. Bu dönemde küreselleşmenin yayılması özellikle; iletişim uyduları, fiber optikler, mikroçipler ve internet sayesinde olmuştur (J. Wild ve K. Wild, 2017: 7).

Artık günümüzde uluslararası ticaret ciddi boyutlarda büyümüş, yeni finansal araçlar geliştirilmiş, ulusal ekonomiler birbirlerine bağlanmıştır. Günümüzde bilgisayar, iletişim, ulaşım alanlarında yaşanan ciddi gelişim nedeniyle üretim süreci hızlı seviyelerde yapılmaya başlanmıştır. Bu alanlardaki gelişim taşıma giderlerini de azaltmıştır. Böylelikle uluslararası ticaretin büyük boyutlara ulaşip gelişmesi sağlanmıştır (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1224).

Devletlerin sınır, para ve kamu finansmanı üstündeki etkileri küreselleşme süreci ile birlikte etkisini yavaşça kaybetmiştir. Devletler arası ilişkilerin, ittifakların ve anlaşmaların yerine; devletlerin tek bir küresel ekonomiye, kültüre ve politik sisteme entegrasyonu sağlanıp uluslar üstü bir yapıya bağlanması sağlanmıştır (Altan, 2013: 151-152). Günümüzde ülkelerin küreselleşme düzeyine bakıldığında en küresel ülkelerin Avrupa ülkeleri olduğu; en az küreselleşmiş ülkelerin ise, Afrika, Doğu Asya ve Güney Asya, Latin Amerika ve Orta Doğu ülkeleri olduğu kabul edilmektedir (J. Wild ve K. Wild, 2017: 15).

1.1.3. Küreselleşmeye Yönelik Bakış Açıları

Küreselleşmeye yönelik üç yaklaşım vardır. Bunlardan ilki aşırı küreselleşmeciler ya da radikaller olarak adlandırılmaktadır. Aşırı küreselci teorisyenler arasında Thomas Freidman, Arjun Appadurai, Peter Drucker, Francis Fukuyama, Eric Hobsbawn ve Kenichi Ohmae yer almaktadır. Radikaller, dünyanın küreselleşmesiyle beraber ulus-devletin klasik gücünü ve etkinliğini kaybettiğini iddia etmektedirler (Deviren ve Atasever, 2011: 8).

Bu görüşü savunanlara göre küreselleşme tamamen gerçek bir olgudur. Küreselleşme nedeniyle piyasalar ulusal sınırları aşmaktadır. Bunun sonucunda da ulus devlet artık eskisi gibi güçlü değildir. Küreselleşme ekonominin farklı dinamiklerini bir araya getirerek ekonominin kendi dinamiğinin oluşmasına neden olmaktadır. Böylece ulus devletin kontrolü, ekonominin kazandığı bu dinamik sayesinde her geçen gün azalmaktadır (Özel, 2011: 93).

Küreselleşmeye yönelik ikinci yaklaşım şüpheciler olarak adlandırılmaktadır. Bunların arasında David Held, Paul Hirst, Graham Thompson, Samir Amin, Noam Chomsky, Samuel Huntington, Immanuel Wallerstein gibi teorisyenler yer almaktadır. Bu teorisyenler radikallerin görüşlerine katılmayıp küreselleşmenin daha önce yaşanan bir olgu olduğunu kabul etmektedirler (Deviren ve Atasever, 2011:8). Bu harekete katılanlar birçok farklı sorundan bahsedip, harekete geçmektedir. Örneğin, genetiği ile oynanan ve değiştirilen yiyeceklerden, demokratik olduğu düşünülmeyen Dünya Ticaret Örgütü'nün kararlarından, dünya üzerindeki çevresel yağma şeklinde sorunlardan yola çıkmaktadırlar (Kalafatoğlu, 2013: 151).

Bu görüştekiler, küreselleşmenin ulus devletlerinin önemini azalttığı ve dış müdahalelere açık hale geldiğini iddia etmektedirler. Onlara göre küreselleşme insanları baskılamakta, devletlerin hâkimiyet alanlarını azaltmakta, yerel değerleri ortadan kaldırmakta, güçsüzleri ezmekte, yoksul ve zengin arasındaki farklar büyütme ve sadece çok uluslu şirketler bu durumdan yararlanmaktadır. Bu şirketlerin gelişmekte olan ülkelere refahsız bırakarak boğmakta olduğu ve gezegenin ekolojisini tamamen bozdukları ileri sürülmektedir (Kaya, 2009: 9).

Küreselleşmeye yönelik üçüncü yaklaşım dönüşümselciler olarak adlandırılmaktadır. James Rosenau, Anthony Giddens, Jan Aart Scholte ve Robert Castel gibi teorisyenler bu grupta yer almaktadır. Dönüşümcüler olarak isimlendirilen bu kişiler küreselleşmeyi modern

toplumları ve dünyada oluşan düzeni yeniden şekillendiren siyasal, sosyal ve ekonomik değişmelerin arkasındaki temel siyasal güç olarak kabul etmektedirler (Kaya, 2009: 11).

Bu görüşü savunanlara göre ulus devlet bu süreçte yeni fonksiyonlar kazanmaktadır. Küreselleşme sermayenin siyasal, ekonomik ve kültürel alanlara yeni anlamlar eklemesiyle birlikte dünyayı tek bir pazar haline dönüştürmektedir. Bu görüştekiler küreselleşmeyi ortak bir kültür oluşturup modern dünyayı yeniden yapılandıran ekonomik, siyasal ve kültürel bir güç olarak görmektedir (Özel, 2011: 94).

Bu görüştekiler aşırı küreselleşmecilerin kabul ettiği egemen ulus devletlerin sonunun geldiği ve küreselleşme karşıtlarının savunduğu hiçbir şeyin değişmediği yönündeki görüşlerin ikisine de katılmamaktadırlar. Bu görüşün temsilcilerine göre küreselleşme süreciyle birlikte diğer her şey gibi ulus devlet de işlevini değiştirmiştir (Özel, 2011: 94).

1.1.4. Küreselleşmenin Boyutları ve Çok Uluslu Şirketlerin Yeri

Bu kısımda ilk olarak küreselleşmenin dünyayı etkilediği değişik boyutlar incelenmiş; ardından küreselleşmenin en önemli boyutu kabul edilen ekonomik boyutu ile birlikte çok uluslu şirketlerin ortaya çıkışı, gelişim süreçleri, özellikleri, amaçlarının neler olduğu incelenmiştir.

1.1.4.1. Teknolojik ve Kültürel Boyut

Teknolojinin gelişmesiyle altyapıda meydana gelen gelişmeler 19. yüzyılın sonlarında ulaştırma maliyetlerini önemli ölçüde düşürmüştür. Okyanus ötesi seferler ucuzlamış ve hızlanmıştır. Örneğin Atlantik aşırı ilk telgraf kablosu 1866 yılında döşenmiştir. Bu nedenle aylarca süren iletişim, dakikalara düşmüştür. Teknolojide yaşanan bu gibi gelişmeler nedeniyle gerek ulaşım gerekse iletişim maliyetleri sürekli düşmüş ve küreselleşme süreci hız kazanmıştır (Özel, 2011: 94-95).

Bilgi ve iletişim teknolojileri iletişim hızını arttırmakta ve maliyetleri düşürmekte daha hızlı ve daha az maliyetle etkileşim yaratarak birçok ürünü ve faaliyeti bölgeselleştiren bütünsel ağlar nedeniyle dağıtımı hızlandırıp, kolaylaştırmakta ve bu da küreselleşme üzerinde son derece etkili olmaktadır. Böylelikle, iletişim ve bilgi teknolojileri, ekonomik uzaklıkları hızlandırmış ve direk iletişim ağları kurarak azaltmış, işler erken koordine edilerek yeterli derecede zaman tasarrufu sağlanmış, değişim giderlerini azaltmış ve finans pazarlarını

lkeler ve kıtalar boyutunda sürekli hareketli duruma getirmiştir. Uluslararası arenada meydana gelen birçok teknik engel de örneğin gümrük işlemleri, elektronik ortamda yapılan raporlama ve belgelendirme uygulamaları sayesinde ortadan kaldırılabilmiştir (Kılıç, 2008: 8).

Özellikle ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi dünyada mesafe kavramının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu teknolojilerde yaşanan gelişmeler piyasaların da kreselleşip ivme kazanmasını sağlamıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan olumlu durumlar, işletmeler için de yeni imknların oluşmasını sağlamıştır (zel, 2011: 94).

İletişim ağı internet ve uydu teknolojilerin gelişmesi insanların birbirleriyle olan etkileşimini arttırmıştır. Karşılıklı etkileşimin artması ile birlikte fiziki sınırlar ortadan kalkmış ve yeni kuruluşlar oluşmuştur. Oluşan bu yeni kuruluşlarla beraber uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşlarının sayıları artmış ve bu kuruluşlar uluslararası alanda devletlerin yanında etkili rol oynamaya başlamışlardır (TASAM, 2006).

Günümüzde iletişim çağının hızlıca yayılması sonucu, dünya genelinde bireyler ve toplumlar arasında yaşanan etkileşimi oldukça ileri bir seviyeye taşımıştır. Bu şekilde, söz konusu bireyler ve toplumlar arasında birbirlerine yabancı ve farklı gelen hayat tarzları temelinde ortak bir payda oluşmuş, farklı zevkler, ilgi alanları gibi konularda belirli bir uyum, hatta tekdüzelik oluşmuştur (Bayar, 30). Gelenekler, görenekler, giyimler, tüketim alışkanlıkları evrensel boyutta birbirinin benzeri olmaya başlamış, küresel kültür ile birlikte yerel kültürler kendilerini bu küresel kültürün etki alanına geçirmiştir (elik, 2012: 69).

Aslında bir şekliyle, global bir kültür ve birikim oluşmakta ve gelişmektedir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken küreselleşme dinamiklerinin zaman zaman anılan kültürlerarası uyumdan ziyade farklılaşmayı etkileyebilmesi aynı zamanda kültürel etkileşimin çift taraflı ilerlemesini sağlayarak yerel kültürün küresel kültüre ulaşması kadar küresel kültürün de yerele ulaşması söz konusu olmaktadır (Bayar, 2008: 30). Ancak küreselleşme, yerelin önemini azaltması anlamına da gelmemektedir. Hatta tam tersi bir durum yaşanmakta; yerelleşme ile küreselleşme, merkezileşme ile merkezden uzaklaşma, benzeşme ve ayrışma gibi zıt durumlar aynı süreçte ve aynı zamanda birlikte var olabilmektedir (Koray, 2005: 15).

Küreselleşme karşıtlarına göre, küreselleşme dünyayı homojenleştirerek zengin kültürel çeşitliliğin yok olmasına neden olmaktadır. Bir gün herkes aynı mağazalardan alınmış giysileri giyecek, aynı yemekleri yiyecektir. Onlara göre bu durumun da tek suçlusu

ÇUŞ'lardır. Küreselleşme yanlılarına göre ise küreselleşme sayesinde herkesin farklı zenginlik ve becerilerinden fayda sağlanabilecektir (J. Wild ve K. Wild, 2017: 21).

Giderek kaybolan ulusal kültürlerin yerini almaya başlayan ve görünür biçimi popüler kültür yoluyla gerçekleşen küresel kültür çeşitli çok uluslu şirket tarafından daha da yaygın hale getirilmektedir. Örneğin; Mc Donalds günde 20 milyon insana hizmet vermektedir. Coca cola ise dünyada her gün 1 milyar insana ulaşabilmektedir. Bu da küresel kültürün zamanla yok olması anlamına gelmektedir (Seyfi ve Çelik, 2009: 283).

1.1.4.2. Coğrafi ve Ekolojik Boyut

Küreselleşmenin sonucunda teknoloji, iletişim ve ulaşım da son derece etkili, hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler insanlık tarihi için olumlu sonuçlar doğursa da beraberinde ekolojik dengeyi bozacak sorunlar getirmiştir. Küreselleşmeyle birlikte insanların sürekli tüketme isteği, hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde solunan havanın, içilen suyun, nehirlerin, toprağın ve denizlerin kirlenmesi, sera etkisi, buzulların erimesi ve iklimin değişmesi gibi çevre sorunlarını beraberinde getirmiştir (Çelik, 2012: 69).

Sürekli tüketme isteği içerisinde olan insanoğlu ekonomik gelişmeyi sağlamanın en etkili yolunun uluslararası ticareti artırmak olduğunu görmüştür. Ekonomik gelişme ise ilerlemeyi sağlayacak ve dünyada maddi ve teknolojik cennetin sağlanması için gerekli araçların yaratılacağı düşünülmüştür. Bu durumun ise insanlık tarihinin şimdiye kadar karşılaştığı tüm sorunları yok edeceği umulmuş ancak çevre ve çevreye verilen tahribat yaşadığımız dünya için felaket olmuştur. Bu nedenle çevre sorunlarının giderilmesi için dünya genelinde çevre koruma politikalarının hazırlanması ve uygulanması gerekmektedir (Dikkaya ve Deniz, 2006: 174).

Çevre sorunlarının nedenleri karmaşıktır ve sınır tanımama niteliği vardır. Bu nedenle çevre koruma politikalarının oluşturulması ve uygulanmasını küresel çapta uygulama gerektirmektedir. Bu da çevre politikalarının aktörleri kabul edilen ulusal devletler, uluslararası ve ulus-üstü örgütlerin ciddi bir şekilde iş birliği yapmalarını gerektirmektedir (Kaplan, 2000:189). Ancak yeni gelişen ülkeler daha düşük ücretle daha fazla mal ihraç etmek için çevre koşullarını ve çevre koruma politikalarını göz ardı etmektedirler. Gelişmiş ülkeler ise yoksul ülkelerin çevre ve çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler yapmaları konusunda baskılar yapıp kendileri bu şekilde düzenleme yapmamaktadırlar (Gökdere, 2001: 97).

Ekonominin büyümesi ve küresel gelişme, doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasına neden olmaktadır. Bu durum dünyanın geriye kalan hayvan ve bitki türlerinin şiddetli saldırılara maruz kalmalarına, denizlerin ve karaların zehirli hale gelmesine ve gezegenin yaşamını devam ettirmedeki doğal yeteneğinin yok olmasına neden olmaktadır. Şirketler ise ekonomik ilerleme kaydederek ülkeleri daha fazla zenginleştirdiklerini düşünmektedir. Ancak bu durum, yani yaratılan zenginlik az sayıda kişiye fayda sağlarken kazanılan bu zenginlik çevre programlarına harcanmamaktadır (Dikkaya ve Deniz, 2006: 174).

Günümüz Batı ülkeleri, ilk başta sömürgecilik dönemlerinde daha sonra azgelişmiş ülkelerde kurdukları tesislerde hammadde elde ederken çevre koşullarını dikkate almamış hatta yağmur ormanlarının ciddi zararlar görmesine neden olmuştur. Bu durum günümüzde ÇUŞ'lar tarafından sürdürülmüş; özellikle madencilik ve petrol şirketleri tüm eko sistemleri tahrip etmiş, aynı zamanda binlerce insanın ölümüne neden olunmuştur (Gökdere, 2001: 96).

1.1.4.3. Siyasi Boyut

Küreselleşmenin siyasi bir boyut kazanması 1970'li yıllara denk gelmektedir. Ekonomik küreselleşmenin sonucunda oluşan siyasi küreselleşme, bir yönüyle Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi egemenliği ve dünya üzerindeki siyasi jandarmalığı anlamına denk gelmektedir. Bu durum aslında Sovyetlerin çöküşünden sonra, dünyanın tek kutuplu hale gelmesini belirtmek için de kullanılabilir (Şimşek, 2014: 167).

Küreselleşme süreciyle beraber ulus devletlerde yaşanan değişim ve dönüşüm, küreselleşmeden önce yaşananlardan farklı olarak ulus devletlerin öneminin gün geçtikçe azalmasına, bununla birlikte bölgesel güçlerin ve uluslararası şirketlerin değer kazanmasına neden olunmuştur. Bu şekilde uluslararası şirketler ve kurumlar hem ekonomik hem de siyasi üstünlüğe sahip olarak ulusal devletlerin yerini almakta, toplumda yeni yapıların ve kültürlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Güven, 2017).

Küreselleşme karşıtlarına göre küreselleşme olgusu ulus egemenliğine zarar vermekte ve yerel yönetimler ile hükümetlerin otoritelerinin sarsıldığını iddia etmektedir. Küreselleşmeyi savunanlar ise bu teze karşı çıkıp küreselleşmenin demokrasiyi dünya geneline yayarak ulusal egemenliğin uzun vadede değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedirler (J.Wild ve K. Wild 2017: 22).

Bu süreçte uluslararası ilişkilerin gelişmesinin yanı sıra ortaya çıkan sorunların da uluslararası boyutlara ulaşmasında artışlar yaşanmıştır. Bu sorunların çözümü de uluslararası alanda iş birliği yapılmasını zorunlu kılmıştır. Başka bir deyişle uluslararası alanda yer alan siyasal ve ekonomik aktörler devletlerin hâkimiyet alanlarına ortak olmuş; ülkeler, ulusal ve uluslararası politika uygulamalarında dış dünyayı dikkate almak zorunda bırakılmıştır (Göngen, 2013: 122).

Uluslararası iş birliğinin zorunlu hale gelmesiyle; devletlerin ve örgütlerin farklı alanlarda iş birliği yapmalarına ve karşılıklı olarak kazanmaya dayalı ilişkiler geliştirilmesine neden olunmuştur. Bu ilişkiler zaman içerisinde karşılıklı bağımlılık haline dönüşmüştür. Oluşan bu karşılıklı bağımlılıkların en önemli aktörü olan sermayenin, uluslararası şirketler ve siyasi-ticari kuruluşların ulusal devletler aleyhine önemli hale gelmesine yol açmıştır (Güven, 2017).

Uluslararası siyasetin temel aktörü olan ulus devletler küreselleşme ile temel aktör olmaktan çıkmıştır. Kişiler, toplumlar, şirketler ve özel kuruluşlar siyasetin temel aktörleri olarak baş göstermiştir. Bu süreçle birlikte devletin uluslararası alandaki başlıca fonksiyonu, içinde barındırdığı grupların taleplerini ve çıkarlarını dile getirmekle sınırlı hale gelmiş ve uluslararası hukuktan oluşan yükümlülüklerin kendi ülkesinde yerine getirilmesini sağlayacak yeni bir görev üstlenmiştir. Ulus devletler ekonomik ve politik alanda da bağımsız özneler, yani kendi başlarına anlamlı toplumsal birimler olmaktan çıkmaya başlamıştır (Aslan, 2009: 292).

Devlet egemenliği söylemi kuramsal düzeyde üstün konumunu korumakla birlikte, devletin merkezindeki anlayıştan, çok merkezli bir dünya anlayışına doğru yönelme göstermeye başlamıştır (Ecevit, 2008: 9). Diğer bir deyişle ulus-devletin küreselleşme sürecindeki önemi hala devam etmekle birlikte; bu önem bugün farklı bir nitelik taşıyarak devam etmektedir. Ulus-devletler bugün kendilerini ulusların üstünde ve ulusların altındaki süreçlere açma zorunluluğunu yaşamakta ve bu süreçlerin içinde toplumu yönetmek zorunda kalmaktadır. Bu durum da ulus-devletlerin iktidarlarını, egemenliklerini ve alanlarını uluslararası ve bölgesel örgütlerle paylaşması ve bu iktidarı sivil toplum örgütleri, sosyal hareketler gibi ulus-altı toplumsal aktörlerin alttan denetimine açması ve aynı zamanda karar-alma sürecinde onlarla müzakere etmesi anlamına gelmektedir (Keyman, 2006: 12).

Küreselleşme nedeniyle uluslararası sistemi etkileyen ve yönlendiren devletlerin üstündeki kuruluşlar uluslararası sorunlarda ulus devletlerin karar alma/verme mekanizmalarını

oldukça azaltmıştır. Oluşan sorunların küreselleşme öncesi dönemden farklı olarak dini ve etnik yönde olması ulus devletlerin bu sorunlarda tek başlarına karar veremeyecek hale gelmelerine neden olmuştur (Güven, 2017)

Özellikle uluslararası örgütlerin (BM, IMF, WB, GATT vb.) ve ÇUŞ'ların artan faaliyetleri nedeniyle siyasi alanda yapılan etkinlikler sadece ulus devletlerle sınırlandırılmaz duruma gelmiştir. Bu nedenle bu kurumlar da uluslararası ve ulus-ötesinde ilişkiler özelliği kazanmaya başlamıştır (Ecevit, 2008: 9). Bu aktörler siyasal kararlar alabilmekte ve aldıkları kararları uygulatabilecek güce sahip olabilmektedir. Çok uluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları uluslararası ekonomi kuruluşları olarak kabul edilen bu küresel aktörler ülkelerin alacakları ve verecekleri siyasi kararları etkileyip yönlendirebilmekte ve ulus devletlerin göz ardı edemeyecekleri otorite haline dönüşmektedirler (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1223).

1.1.4.4. Ekonomik Boyut

Küreselleşmenin ekonomik boyutu, genel olarak ülke ekonomilerinin entegrasyonunu ve dünyanın tek bir pazar alanında bütünleşmesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle ekonomik küreselleşme, ülkeler arasındaki malların, sermayenin ve emek akışkanlığının artması sonucunda ülkeler arasındaki ekonomik alandaki ilişkilerin gelişmesi, dünya ölçeğinde karşılıklı etkileşimlerin çoğalması ve yaygınlaşmasıdır (Fischer, (2003)'den aktaran Kıvılcım, 2013: 224).

Ekonomik küreselleşme genel anlamda farklı iki aşama içermektedir. Bu aşamalardan ilki ticaretin serbest hale gelmesi, ikincisi ise finansın serbest hale gelmesidir. Ticari serbestlik, malların ve hizmetlerin üzerindeki ticari engellerin ve kontrollerin ortadan kaldırılması ve uluslararası ticaretin serbest hale gelmesini kapsamaktadır. Finans alanında serbestlik ise finans piyasalarının üzerindeki sınırlamaların ve kontrollerin ortan kaldırılarak, ulusal finans piyasaları ile uluslararası finans piyasalarının uyumlu hale dönüştürülmesini kapsamaktadır (Özel, 2011: 95).

Birleşmiş Milletler verilerine göre; “dünyanın toplam ticaret hacmi, 1960 yılında 266 milyar dolar iken, 1986 yılında 4.334 milyar dolara ulaşmıştır. Ortalama büyüme oranı yıllık %10.89 civarında gerçekleşmiştir.” Dünya ticaretindeki bu büyüme, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ülkeler arasında ciddi anlaşmazlıkların olmaması ve iletişim, ulaşım teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler ve taşıma giderlerinde oluşan önemli azalmalara bağlanmaktadır.

Üretimin küreselleşmesi ile birlikte mali sistemlerin küreselleşmesi de ekonomik küreselleşmeyi oluşturmaktadır (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1224).

Küreselleşmenin ekonomik boyutu, küreselleşmenin en önemli yönünü oluşturmaktadır. Bu boyutun genel olarak üç temel faktörden meydana geldiği görülmektedir. Bunlar ise; ticaret hacmindeki büyümeler, bilginin ve teknolojinin transfer edilmesi ile doğrudan yabancı yatırımlardır. Bilgi ve teknoloji transferi ciddi boyutlarda etkileyici hale gelmişken, uluslararası ticaret dünya üretiminden de hızlı şekilde artmaya ve gelişmeye devam etmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ise bu üç faktörün arasında en çekici kabul edilendir. Bu üç faktörün merkezinde ise ÇUŞ'lar yer almaktadır (Ünaldılar, 2005: 24).

Küreselleşmenin yaygın hale gelmesini sağlayan güçler arasında teknolojik gelişmeler, dünya ticaret hacminin genişlemesi, taşımacılık maliyetlerinin düşmesi, standart ürünlerin yaygınlaşması, uluslararası kuruluşlar ve en önemlisi ÇUŞ'lar bulunmaktadır. Buna istinaden ÇUŞ'lar ile küresel ekonomi birbirinden ayrılamaz kavramlar olarak ifade edilmektedir (Kaymakçı, 2013: 229). Dış ticaret, yabancı sermaye ve özellikle finansal akımların hızla artış göstermesi nedeniyle de küreselleşme dünya genelinde hızla yaygınlaşmıştır. Küreselleşmenin hızla yaygınlaşması çok uluslu şirketlerin etkinlik alanının genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır (Şenses, 2004: 5).

Küreselleşmenin hız kazanmasına neden olan birçok faktör olmasına rağmen, bu faktörlerin başında ÇUŞ'ların geldiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu şirketler geçmişte ulusal sınırlarla çevrili olan pazarlara son zamanlarda uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Bu şirketlerin etkinliği de son zamanlarda ciddi boyutlara ulaşmıştır (Seymen ve Çeken, 2004: 55). Küreselleşme süreci ile beraber uluslararası sermayenin devletler arasında hızlıca dolaşmaya başlaması, ÇUŞ'ların uluslararası arenada ekonomik bir aktör olarak önemlerinin daha da artıp hızlıca büyümelerine ve yayılmalarına neden olmuştur (Kutal, 1982: 13). Benzer şekilde ÇUŞ'ların etkinliklerini artırmalarının da küreselleşmeye derinlik kazandırdığı söylenebilir. Bu sayede birbirlerine alan açtıkları sonucu çıkartılabilir.

1.2. Çok Uluslu Şirketler (Çuş'lar)

1.2.1. Çok Uluslu Şirket Tanımları

ÇUŞ'lar, günümüzde çok fazla gündeme gelen ve üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı, tanımında tamamen fikir birliğine varılamayan yapılar olarak gösterilebilir. Kesin bir tanımının yapılmamasının nedeni ise bu şirketlerin homojen bir nitelik taşımamalarından kaynaklanmaktadır (Kaymakçı, 2013: 227).

Birçok yazar ÇUŞ'ların farklılıklarına yönelerek tanımlama yapmaya çalışmaktadır. Tanımlar birbirinden farklı olsa da ÇUŞ'ların ortak özellikleri; faaliyet alanlarının birden fazla ülkede olması, merkezi denetimlerinin, şirketin bütün bölümleri için birbiriyle uyumlu politika izlemesi, farklı ülkelerdeki yavru şirketlerin faaliyetlerini kontrol eden girişimler olması şeklinde sıralanabilmektedir (Tokol, 2001: 1).

ÇUŞ'lar, en az bir ülkede tesisleri ve ofisleri olan, bunları kontrol eden kuruluşlardır. Aynı zamanda mal ve hizmetlerini dünyanın her yerine satan büyük firmalar olarak kabul edilmektedirler. Birçok ülkede aynı anda dünya çapında faaliyet gösteren şube ve iştirakleri bulunan büyük şirketlerdir (Ataman, 2003: 47-48).

ÇUŞ'lar, genellikle bölüm ya da şube düzeyindeki faaliyetlerini belirli bir merkez etrafında toplamış ve doğrudan yatırımlar dâhil yabancı pazarlara girmek için potansiyel stratejiler uygulamayı düşünmüş şirketlerdir. Bu tür bir şirketler için ulusal sınırlar ötesinde üretim yapmak önemli olmayıp uluslararası piyasalara girmek önemli olmuştur (Erdoğan, 2006: 21).

“Düzenli ve devamlı faaliyetleri olan, en az iki yabancı ülkeyi denetim altında bulunduran ve bu ülkelerde satışlarının %10'undan fazlasını gerçekleştiren bir ülke kökenli tüm teşebbüsleri” çok uluslu şirket olarak kabul edilebilir. Diğer bir tanıma göre de ÇUŞ'lar, yatırım faaliyetlerini birçok ülkede yürüten ve üretim ile ilgili kararları tek bir merkezden alan veya değişik yollarla bağlı olunan şirketlerin kararlarını yönlendiren şirket şeklinde kabul edilmektedir (Çam, 1987: 96; Kutal, 1982: 23).

Birleşmiş Milletlerin yapmış olduğu tanıma göre ÇUŞ'lar, “ekonomik işletme birimlerinin hukuki şekli ve uğraşı alanlarına bakılmaksızın, iki ya da daha fazla ülkede faaliyet gösteren, işletme birimleri arasında, global stratejiyi oluşturmak üzere, uyumlu ve ortak politikaların saptanmasına yol açan, bir ya da birden fazla karar alma merkezlerinin efektif kontrollerine dayalı bir karar alma sistemi altında, nüfusun sahiplik ya da birimler arasındaki diğer bağlar

yoluyla kullanıldığı, bilgi, kaynak ve sorumlulukların birimler arasında paylaşıldığı ekonomik işletmelerden oluşan ticari bir teşebbüs’’ olarak nitelenmiştir (Erdoğan, 2006: 22).

Avrupa Birliği Komisyonu’na göre; “birçok ülkede devamlı şekilde ekonomik faaliyet gösteren ve bunlar arasında koordinasyon sağlayan” yapılar ÇUŞ’lardır. ÇUŞ’lar, ortaklıklarını ulusal sınırlara önem vermeden yapabilen, dünya geneline dağıtım yapabilen ancak milliyet ve üst yönetim bakımında ulusal bir devlette üstlenmiş olan ortak yapılardır (Kıvılcım; 2013: 11; Kutal, 1982: 25).

Bir başka tanıma göre; “çok uluslu faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde malların ve hizmetlerin icadı, tasarımı, geliştirilmesi, farklılaştırılması, üretimi, çeşitlendirilmesi, dağıtımı ve teslim aşamalarını da etkileyecek şekilde firma yönetiminde, organizasyon tipinde ve mimarisinde yapısal değişime uğrayan firmalar’’ çok uluslu şirketlerdir (Kutal, 1982: 27).

Genel kabul edilen yargıya göre ise; ÇUŞ’lar, ana merkeze sahip olup farklı ülkelerde şubeleri, şirketleri ve ortakları olan yapılardır. Bu yapıların yönetimleri, organizasyonları, pazarlama stratejileri ana merkez tarafından belirlenmektedir. Diğer ülkelerde yer alan şubeler ise yönetime uygun şekilde hareket etmekte ve şubeler kazançlarının büyük bir kısmını ya da tamamını ana merkeze transfer etmektedirler (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1227).

Küreselleşme süreciyle birlikte milli sınırlarla sınırlı yerel şirketleşmeler yerine, üretimin ön plana çıktığı ve karşılaştırmalı ekonomik avantajların belirlendiği çok uluslu şirket yapılanmaları oluşmaya başlamıştır. Bu küresel şirketler; dil, din, ırk, millet, kültür, sınır tanımamakta emeğin ve kaynakların daha az maliyetli olduğu ülkelere yönelip o pazarlara girmekte, daha ucuza, daha nitelikli iş gücü elde ederek uluslararası arenada konumlarını güçlendirmektedir (Şimşek, 2006: 7; Gedikli, 2011: 98).

ÇUŞ’ların şirket yapılanmasına dikkat edildiğinde, genel olarak malların, hizmetlerin üretimi ve nihai satışını aynı şirket grubunun içinde başlatıp bitirildiği göze çarpmaktadır. Bu şirketler grubunu oluşturan bağlı şirketlerden bazıları mal ve hizmet üretirken, bazıları pazarlama, dağıtım ve satışını gerçekleştirmektedir (Işık, 2005: 3).

ÇUŞ’lar, gittikleri ülkede yabancı sermayeye ilişkin düzenlemeleri düzenleyip mevzuata uygun bir şekilde doğrudan yatırım adı altında özel bir yatırımda bulunarak, örgüt yapısı, karar alma ve denetim davranışları yönünden bir bütünlük gösteren ve uluslararası faaliyetleriyle tanınmış olan firmalar şeklinde nitelenebilir. Mc Donalds, Microsoft, Shell,

General Motors, Nestle, Coca-cola gibi şirketler çok uluslu işletme statüsüne örnek verilebilir (Kıvılcım, 2013: 12-13).

Geçmişte çok uluslu işletmelerin ham materyalin dağıtımı ve üretilmesi gibi başlıca iki faaliyet alanları olmuştur. Bugün ise dünya çapında hizmetleri ve organizasyonları ile çok farklı alanlarda işler yapmaktadırlar. Bankalar; ilan acenteleri, yönetim danışmanları, bilgisayar yazılım şirketleri, kar amacı olmayan sendikalar, üniversiteler, hastaneler çokuluslular arenasında yer almışlardır (Dereli, 2005: 64).

ÇUŞ'lar, çıkarılabilir kaynaklar, tarım, sanayi ürünleri, ulaştırma, bankacılık ve turizm gibi takip ettikleri ticari faaliyet türlerine göre sınıflandırılmaktadır. Genellikle ÇUŞ'lar arasında en tanınmış olanlar endüstriyel ve finansal kuruluşlardır ve bunların arasından tanınmış olanlar bankalardır (Ataman, 2003: 48).

Son zamanlarda ÇUŞ'lar hangi bölgelere ya da ülkelere istihdam yaratacaklarını aynı zamanda refahı artıran yatırımları çekeceğini, yeni üretim birimlerinin nereye kurulacağını ve dünyanın geri kalanına ne kadar teknoloji transfer edeceğini belirleyen kurumlar haline gelmektedirler (Aktan ve Vural, 2005).

Yeni küresel ekonominin baş aktörü kabul edilen ÇUŞ'lar; üretimin, tüketimin ve sermayenin uluslararası alanda yayılıp küreselleşmesini hızlandırmakta ve iktisadi faaliyetlerde belirleyici rolleri üstlenmektedirler. Günümüzde ÇUŞ'lar coğrafi alanlarını da giderek genişletmekte ve sahip oldukları ekonomik güçlerini arttırmaktadırlar (Yahşi, 2007: 18).

ÇUŞ'ların ekonomideki önemli etki ve faaliyetlerinin yanında, kültürel ve siyasi etkileri olmak üzere birçok alanda yönlendirici ve düzenleyici bir erke sahip oldukları kabul edilen bir gerçektir. Bir yanıla küreselleşme senaryosunun aktörleri olarak görölmektedirler aynı şekilde küreselleşmeyi derinleştiren bir aktör olarak da görölebilirler (Kaymakçı, 2013: 229). Diğer bir değışle ÇUŞ'lar küreselleşme sürecinin en önemli aktörü olmakla beraber, küreselleşme sürecinin hızlanmasına neden olan dinamiklerin de en başında yer almaktadırlar. Küreselleşmenin hız kazanması ile birlikte daha fazla ön plana çıkmakta, faaliyetleri, etkinlik alanları ve sermaye yapıları daha fazla gelişme göstermektedir (Kıvılcım, 2013: 14).

ÇUŞ'ların ortaya çıkıp gelişmesi ve dünya geneline yayılmalarının nedeni, taşıma ve haberleşme maliyetlerindeki azalmaya teknolojik gelişmelerin eklenmesi ve üretim sürecinin parçalara ayrılması neden olmuştur. Böylece her bir süreç ve aşamanın farklı

bölgede yerine getirilmesi imkânı doğmuş, bunun sonucunda üretim maliyetleri düşmüş ve ÇUŞ'lar dünya ölçeğinde hızla yayılmıştır (Altan, 2013: 161). Bu şekilde çok uluslu şirketler dünya genelinde hızlıca güç kazanmaya başlamış ve devletlerle yarışır konuma erişmişlerdir.

Tablo 1. 2018 Yılı Dünyanın En Büyük 10 Şirketi

Sıra	Şirket	Ülke	Satış Geliri (Milyon \$)
1	Walmart	ABD	514,405.0
2	Sinopec Group	Çin	414, 469,9
3	Royal Dutch Shell	Hollanda	396,556.0
4	China National Petroleum	Çin	392.976.6
5	State Grid	Çin	387,056.0
6	Saudi Aramco	Suudi Arabistan	355,955.0
7	BP	İngiltere	303,738.0
8	Exxon Mobil	ABD	290,212.0
9	Volkswagen	Almanya	278,34.5
10	Toyota Motor	Japonya	272,62.0

Kaynak: Fortuna 500 (2018) Global Listesi, (<https://www.fortuneturkey.com/>).

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere bazı ÇUŞ'lar, hem çalışan sayısı hem de ekonomik göstergeleriyle pek çok devletten daha iyi durumdadır. Örnek olarak Walmart Şirketi'nin 2.2 milyon istihdam ettiği kişi vardır. Yukarıdaki tabloya göre de eğer Walmart bir ülke olsaydı dünyadaki birçok ülkeden daha zengin bir ülke konumunda kabul edilirdi (J.Wild ve K. Wild, 2017: 5).

Çok uluslu şirketlerin sayıları son altmış yılda ciddi derecede artmış; ithalat-ihracat yaparak, farklı ülkelerde yatırımlar yaparak, dış piyasalara lisans satarak ya da dış piyasalarda üretim yapıp farklı etkinliklerde bulunarak uluslararası sisteme dâhil olmaktadır. Bu nedenden dolayı da uluslararası alanda faaliyet gösteren bu aktörler faaliyetlerini sınırlayacak tarifeler ve tarife dışı hiç bir engelle karşılaşmak da istememişlerdir (Dağı, 2007: 498).

Bugün birçok ulusal ekonominin ve toplumların kaderi hükümetler ya da parlamentolar tarafından belirlenmemektedir. Bu ekonomilerin kaderlerine; New York, Chicago, Londra, Singapur, Hong-Kong, Tokyo, Frankfurt ve Paris'teki uluslararası finans pazarlarındaki çok uluslu şirketlerin yönetimleri karar vermektedir (Gedikli, 2011: 99).

1.2.2. Çok Uluslu Şirketlerin Tarihsel Süreci

Çok uluslu şirketlerin gelişimi uzunca bir süreci kapsamaktadır. Bu sürecin ilk dönemini, başka ülkelerin doğal kaynaklarına erişmeyi ve tarım ürünlerine sahip olmayı hedefleyen devletler tarafından 1500-1800 yıllarında merkantilist² kapitalizm ve sömürgecilik döneminde kurulmuş firmalar oluşturmaktadır. 1800-1875 dönemleri arasında, ÇUŞ'ların oluşumu için gerekli altyapılar geliştirilmiş, firmalar tedarik ve tüketim piyasalarını diğer firmaları satın alarak ele geçirmiş ve bunun sonucunda da oligopolistik piyasa³ yapısı ortaya çıkmıştır (Waters, (1995)'ten aktaran Parlak, 2000: 94).

Çok uluslu şirketler, sanayinin bünyesi ve iç pazarların niteliklerinden dolayı değişmez bir biçimde oligopol yapılar oluşturmuşlardır. Genel olarak üç tür oligopol olduğu kabul edilir. Bunlar; hammadde sanayisinde düzenliliği ve devamlılığı olan büyük oligopoller, imalat sanayisindeki mobil oligopoller ve icatlar için oluşturulmuş oligopoller şeklindedir (Çam, 1987: 104).

Bazı ekonomi tarihçilerine göre bu dönemlerde ortaya çıkan ve gelişen ÇUŞ'lardan özellikle İngiltere'de yer alanlar önem kazanmıştır. İngiltere ve onun kolonileri arasındaki mal ticaretinde bulunan şirketler öne çıkmıştır. İlerleyen yüzyıllarda ise kolonileşme azalsa da bu şirketler faaliyetlerine devam etmişlerdir (Yavuz ve Sivrikaya, 2009: 1227).

Modern anlamıyla günümüz çok uluslu şirketleri Avrupa ülkelerinde oluşmuştur. Belçika'da S.A. Cockeril (1815), Almanya'da Bayer (1863), İsviçre'de Nestle (1867), Fransa'da Michelin (1893), İngiltere'de Lever (1890) hammadde kaynaklarına ulaşma, bu kaynaklardan faydalanmak amacıyla gümrük engelleri ve diğer çeşitli kısıtlamaları ortadan kaldırmak için yerinde üretim yapmak zorunda kalmışlardır. Ancak bu yüzyılda sanayi sektöründe yaşanan teşebbüsler ulaşım maliyetleri ve yüksek gümrük kotaları nedeniyle ihracatta meydana gelen zorlukları azaltmak için yabancı ülkelerde yatırım yapmayı tercih etmişlerdir (Çam, 1987: 98). Bu süreçlerde ortaya çıkan çok uluslu şirketler Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar kurumsallaşmışlardır. İlk olarak Avrupa şirketleri daha sonra bazı ABD şirketleri birden fazla ülkede faaliyet görmeye başlamıştır (Tokol, 2001: 2).

Birinci Dünya Savaş'ından sonra ise, hem uluslararası sermaye akımlarının miktarında azalmalar oluşmuş, hem de bu akımların içeriği değişime uğramıştır. Uluslararası portföy

² Merkantilizm: 16. yüzyılda Batı Avrupa'da başlamış ekonomik bir teoridir. Bu görüşe göre; ekonomik servet veya anapara devletin elinde tuttuğu, altın, gümüş miktarı veya ticari değer ile temsil edilir.

³ Oligopol Piyasa: Az sayıda satıcının çok sayıda alıcının olduğu piyasa.

yatırımlarının⁴ payı azalmış; buna rağmen, doğrudan yabancı yatırımların payı da artmıştır. Bu süreç içerisinde de gerçek anlamda farklılaşmış ve bütünleşmiş çok uluslu şirketlerin oluşumu 1920’li yıllara denk gelmiştir. Bu tarihler, uluslararası ticaret faaliyetlerin hızlandığı yıllara denk gelmektedir (Kutal, 1982: 38).

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki zamanlarda dış ticareti engelleyen politikalar ortadan kaldırılmıştır. Bu duruma bağlı olarak çok uluslu işletmelerin sayılarında büyük artış yaşanmıştır. 1929 yılında ülke dışında Hollanda’nın “Dutch Margarine Union” isimli şirketi ile İngiliz deterjan şirketi “Lever Brothers” birleşip “Unilever” adını alan ilk modern çok uluslu şirketin kurulmasına örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte; kendi ülkeleri dışına yatırım yapan “Nestle”, “ICI”, “Philips” ve “Shell” gibi günümüzün önemli firmaları, ilk modern ÇUŞ’ların temelini oluşturmaktadır (Kutal, 1982: 38).

ÇUŞ’ların uluslararası ekonomik sahnede aldıkları roller de İkinci Dünya Savaşından sonraki süreçler ve özellikle 1950’lerden sonrasındır.⁵ Bunun da sebebi dünya ekonomisinde 1950’lerden sonra başlayıp 1960’ların ortasına kadar yaşanan olumlu gelişmelerdir. Kamu alanında oluşturulan yeni teknik, faydacı ve akılcılık çerçevesinde devletlerin ekonomi alanlarındaki konumları yeniden yapılandırılarak özelleştirme politikaları uygulanmaya ve dünya geneline hızla yayılmaya başlamıştır. Böylece ÇUŞ’lar etkinliklerini, sayılarını faaliyet alanlarını artırarak dünyada yaygınlaşmaya başlamışlardır (Kaya ve Aydemir, 2011: 31).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra devletler arasındaki sorunların ciddi derecede çözüme ulaşması ve üretim sistemlerinin daha fazla gelişme göstermesi sonucunda ülke genelinde faaliyet gösteren büyük şirketler, sınırların ötesinde faaliyetlere geçerek ÇUŞ kimliğine bürünmüşlerdir (Kamacı ve Turan, 2018: 90). ÇUŞ’ların gelişip, sınır ötesi nitelik taşımasıyla birlikte ekonomik hesaplar ulusal ölçekten alınıp uluslararası ölçekte yapılmaya başlanmıştır. Böylece sermaye hareketleri de bu şirketler aracılığıyla gelişmekte olan ülkelere doğru bir yönelimin oluşmasını sağlamıştır (Özel, 2011: 95).

⁴ Portföy Yatırımı: Portföy, gerçek veya tüzel kişilerin yatırım yapmak ve kazanç sağlamak amacıyla elinde tuttuğu ve istediği gibi tasarruf ettiği nakit para, döviz, altın, tahvil, hisse senedi, mevduat ve bono gibi yatırım araçlarının toplam değeridir.

⁵ İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD şirketleri, 1950’li yıllardan sonra İngiliz ve Avrupa şirketleri faaliyet gösterdikleri alanları genişletmişlerdir. Son zamanlarda ise Japonya, Brezilya, Güney Kore gibi ülkelerin şirketleri kendi ülkeleri dışında yoğun bir şekilde yatırım yapmaya yönelmişlerdir (Tokol, 2001: 2).

ÇUŞ'ların 1990'ların başında gelişmiş ülkelerde azalıp, gelişmekte olan ülkelere artış gösterdiği görülmüştür. Bu dönemlerde gelişmekte olan ülkelere görülen hızlı ekonomik büyüme ve ticaretin serbest olması, özellikle Latin Amerika ve Asya gibi ülkelere yabancı sermayenin artmasına neden olmuştur. NAFTA ve Asya bölgesindeki diğer bölgesel bütünleşmeler ile bu coğrafyalardaki birçok hükümetin ticareti ve direkt yabancı yatırımları teşvik edecek düzenlemeler yapmaları ÇUŞ'ların bu bölgelerdeki faaliyetlerini hızlandırmıştır. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri liberal ekonomik uygulamalar ve özelleştirme uygulamaları başlatmış ve ÇUŞ'lar hızla artan biçimde bu bölgelere yönelmişlerdir (Tokol, 2001: 1).

Her ülkenin amacı ekonomisini güçlendirmek ve dünya ölçeğinde hem siyasi arenada hem de ekonomik arenada söz sahibi olmaktır. Az gelişmiş ülkelere tasarruflar yetersiz, nüfus yüksek ve teknoloji de gelişmemiştir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin yatırımlarına ihtiyaçları vardır. Ucuz işgücü, geniş pazar ve kendilerine uygun ortam arayan bu şirketler gelişmekte olan ülkelere yerleşerek yatırımlarını gerçekleştirmişlerdir (Kocadoru, 2009: 254). Bu yapılan yatırımlarda ÇUŞ'ların temel amaçları birden fazla ülkede bir ya da birden fazla birbiriyle bağlantılı ve bağlantısız malın üretilmesi, dağıtılması ve pazarlanmasıyla ilgili ekonomik faaliyetlerde bulunmak ve kar sağlamaktır (Işık, 2005: 5).

Doğrudan yabancı yatırımlar az gelişmiş ülkeler için teknoloji transferi, sermaye ve iş gücü gibi faydalar sağlamaktadır. Ancak bunların yanında bu şirketlerin karı o ülke ve vatandaşlara getirdiklerinden çok daha fazlası olmaktadır. Aynı zamanda hükümetler bu yatırımları çekebilmek için ekonomi politikaları ve kurumsal yapılanmalarını değiştirmek zorunda kalmaktadır (Ateş ve Gökmen, 2013: 64). Gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler, ÇUŞ'ların ülkelerinde istihdamı artırıcı nitelikte yatırımlar yapmaları için büyük bir uğraş içerisine girmişlerdir. Bunun sonucunda ise bu şirketler özellikle bu bölgelerde önemli bir ekonomik güç haline gelmeyi başarmışlardır (Kutal, 1982: 13-14).

IMF, WB, WTO gibi örgütler ise çok uluslu şirketlerin gelişmesi için hukuki düzenlemelerin elverişli hale gelmesi amacıyla ulus devletleri çeşitli alanlara yönlendirmişlerdir. Üretim faktörlerinin temin edilmesi, pazar stratejilerinin yeniden geliştirilmesi, teknolojinin önemli hale gelmesiyle, ulus devletlerin ekonomik gücü uluslararası ekonomik aktörler nedeniyle kısıtlanmıştır. Bu şekilde vergiler, sosyal güvenlik uygulamaları gibi devletin merkezinde

yapılan ekonomik uygulamalar çok uluslu şirketlerin istekleri doğrultusunda yapılmaya başlanmıştır (Özel, 2011: 95).

ÇUŞ'ların son zamanlarda daha yaygın hale geldiği yadsınamaz bir gerçektir. UNCTAD' a göre; 1990-95 yılları arasında dünya çapında doğrudan yabancı yatırım 225 dolar civarındayken, 2007 yılında 1,8 trilyon dolara ulaşmıştır. ÇUŞ yatırımlarındaki bu artışın nedeni ise serbest politikalar, teknolojik değişimler ve artan rekabet olarak değerlendirilmektedir (Balaam ve Dillman, 2015: 574).

1.2.3. Çok Uluslu Şirketlerin Özellikleri ve Amaçları

ÇUŞ'ların en genel özelliği politikalarının genel bir merkezde üretilmesi ve şirket faaliyetlerinin yine bu merkez aracılığı ile denetlenmesi kabul edilir. Ancak bu şirketlerin mülkiyetleri farklı ülkelere dağılmış olabilmektedir. Dünyada yer alan bu şirketlerin sayısının yaklaşık 37.000, uzantılarıyla birlikte 170.000'den fazla olduğu düşünülmektedir. Net olmayan verilerle söylemek gerekirse günümüzde dünya ticaretinin %50 sinin ÇUŞ'lar tarafından yapıldığı varsayılmaktadır (Tekin, 2003: 1).

En önemli özelliklerinden biri kabul edilen, yenilik ve icat yapabilme yetenekleridir. Bu şirketler yaptıkları yenilikler sayesinde patent haklarına sahip olabilmekte ve bunların sağladığı tekel pozisyonu ile yüksek karlar elde edebilmektedirler (Altan, 2013: 161).

Genel olarak ÇUŞ'lar yeni ürünlerini anavatanlarında geliştirip, bunların üretimlerini farklı ülkelerde özellikle üçüncü dünya ülkelerinde üretmektedirler. Bunun da nedeni emeğin ve diğer üretim faktörlerinin daha az maliyetli olan ülkelerdeki kaynaklarını kullanarak ticari avantaj sağlamayı hedeflemiş olmalarıdır (Dağcı, 2007: 102). ÇUŞ'lar girmiş oldukları bölge veya ülke için istihdam alanları oluşturur, yatırımlar yapar aynı zamanda vergi gelirleri de sağlarlar. Ancak kapandıklarında ya da küçülmeye gittiklerinde binlerce insanı işsiz de bırakabilme gücüne de sahiptirler (J.Wild ve K. Wild, 2017: 5).

ÇUŞ'lar yabancı ülkelere doğrudan yatırım yapmaktadırlar. Doğrudan yabancı yatırım; bir yabancı yatırımcı tarafından farklı bir ülkede bulunan bir şirketin en az %10 veya daha fazla hissesine sahip olması şeklinde oluşmaktadır. Doğrudan yatırımcının amacı diğer ülkedeki yerleşik girişimcinin yönetimi üzerinde etki yaratmak ve onu kontrol edebilmektir (Koçtürk ve Eker, 2009: 37). Yatırımın yapıldığı ev sahibi ülkelerdeki şubeler belirli bir bağımsızlığa sahip olsalar da uzun vadeli misyonlarını ve politikalarını ana ülkede bulunan ana merkez tarafından oluşturmaktadırlar (Kutal, 1982: 36).

ÇUŞ'ların bir diğer önemli özelliği dünya ekonomisini değiştirebilecek güç ve niteliğe sahip olmalarıdır. Bu şirketler sahip oldukları bu gücü ise sermayelerinin birden fazla ülkenin girişimcisine ait olması, aynı zamanda birden çok pazara hitap edebilme yetenekleri ve yürüttükleri faaliyetlerini birden fazla bölgeye dağıtabilme özelliklerinden almaktadırlar (Kutay, 2014: 46).

ÇUŞ'lar ekonomik sistemin ve ideolojik sistemin farklılıklarına önem vermemektedirler. Ulusal ve uluslararası istikrarsız durumlardan uzun süreçte etkilenmemekte, çoğu zamanda kendileri istikrarsız durumlar yaratabilmektedir. Aynı zamanda uyguladıkları stratejilerle ülkeleri siyasi ve ekonomik açıdan yönlendirebilmektedir (Işık, 2005: 16).

ÇUŞ'ların yurt dışına açılmalarının çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan bazıları eldeki mevcut karlarını değerlendirip yeni yatırım yerleri oluşturmak, üretim maliyetlerini düşürmek ve bunun için daha ucuz hammadde kaynakları bularak, daha fazla kar etmek için üretilen malları tekel fiyatından satmak aynı zamanda ucuz hammadde kaynaklarına erişmek gibi nedenler sıralanabilir (Güner ve Yılmaz: 2010: 198). Aynı zamanda vergi avantajlarından yararlanmak, daha fazla tüketiciye ulaşmak, yabancı personel yardımı almak, ucuz işgücü bulmak gibi çeşitli nedenlerle de farklı ülkelerde faaliyetlerde bulunurlar. Ancak ekonomik nedenlerin yanında siyasi ve kültürel alanlarda da faaliyetlerde bulunmaktadır (Dağı, 2007: 498).

Ayrıca gelişmiş batılı ülkelerde şirketler arası rekabet dünyada yer alan pazarların hacim olarak büyümesi, ciddi miktarlardaki ulaştırma ve taşıma maliyetlerinden kurtulmak ve son olarak gelişmiş batılı devletlerin çevre ülkeler üstündeki ekonomik ve siyasi hegemonyasını devam ettirme isteği dışı açılma nedenleri olarak kabul edilmektedir (Güner ve Yılmaz, 2010: 198).

ÇUŞ'ların en temel amacı, diğer pek çok farklı ekonomik yapılanma gibi, nerede ikamet edildiklerine bakılmaksızın sahiplerinin refah düzeylerini ve servetlerini maksimum seviyeye çıkarmaktır (Özcan, 2011: 7). Genellikle dünyaya yayılmalarındaki amaç; pazar paylarını genişletmek, diğer ülkelerdeki ucuz ve bol iş gücünden yararlanmak ya da hammadde kaynaklarına erişmektir. Ucuz iş gücü ve doğal kaynaklara erişmek için de az gelişmiş ülkelere yatırım yapmaktadırlar (Koçtürk ve Eker, 2009: 36; Balaam ve Dillman, 2015: 572). Başka bir deyişle ÇUŞ'ların küresel alanda pazar sahalarını büyütme, pazar paylarını ve elde ettikleri kar oranlarını artırmak ve rekabette üstünlük elde etmek için

azgelişmiş ülkelerde kamunun yetkilerini azaltarak kendilerine ait pazar yaratmayı hedeflemek gibi amaçlarının olduğu kabul edilmektedir (Özcan, 2011: 7).

ÇUŞ'ların yaptıkları direkt yatırımlar karşılıklı bağımlılık yaratmakta ve hükümetler bunları siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için manipülasyon aracı olarak kullanabilmektedirler. Aynı zamanda gündem belirleyerek direk olmayan rollere sahip olabilmektedirler. Bankalar, işçi sendikaları gibi yapılar ekonominin serbest hale gelmesi için politika yapılması amacıyla baskı yaratabilmektedirler (Topsoy, 2015: 30).

ÇUŞ'lar sahip oldukları güç sayesinde uluslararası alanda ekonomik, kültürel ve sosyal tüm alanlarda faaliyetlerini artırmışlardır. Bu şekilde günümüzde bir medya devi, dünyada ulaşılmaz gibi görünen bölgelere ulaşabilmekte ve ahlaki kavramlardan sosyal kurallara kadar değişik alanlarda ciddi farklılıklara neden olabilmektedir. Siyasi iktidarlar özelleştirme kararlarından vergilendirme kararlarına kadar alacakları her radikal kararlarda çok uluslu şirketlerin desteğini aramaktadır. Aksi durumda medyanın yönlendirmesi ile kitlesel desteklerini kaybetmekte ve iktidarlarından olabilmektedirler (Koral, 2014).

ÇUŞ'lar, insanlığın ulus-devletlerin sınırlarını aşmasında bir araca dönüşmüşlerdir. Bu şirketler bağımsız oldukça devletlerin birbirine olan bağımlılığı da artmaktadır. Özellikle iletişimde yaşanan olumlu durumlar bu süreci gittikçe hızlandırmıştır. Bu şekilde ulus ötesi şirketlerin de etkileri artmaktadır. İletişim teknolojilerine sahip, teknolojinin yoğun üretimler gerçekleştirebildiği ve çok uluslu şirketlere sahip ülkeler, ekonomiye dayalı dış politikada her geçen gün avantajlı konumda olmaktadır (Topsoy, 2015: 30).

Netice olarak denilebilir ki ÇUŞ'ların dünya siyasetinde oldukça önemli rolleri vardır. İlk rolleri, kendilerinin içinde bulunduğu dış ilişkiler ile sahip oldukları direk roldür. Bir diğeri, etki unsuru olarak sahip oldukları tasarlanmamış olan direk rolleridir. Ulus ötesi şirketlerin manipülasyona uğraması hem şirketin ait olduğu ülke hem de yatırım yapılan ev sahibi ülke için bir dış politika aracı olabilmektedir. Bazı durumlarda çok uluslu şirketler, devletin belirli bir politikayı uygulanması açısından etkili olabilmektedirler. Hatta kendi çıkarlarına uygun olmayan politikaların uygulanması sonucunda bazı ülkelerde yapılan askeri darbelerde rolleri olabilmektedir (Topsoy, 2015: 30; Güner ve Yılmaz, 2010: 202).

1.2.4. Uluslararası İlişkiler Teorilerinin ÇUŞ'lara Yönelik Bakış Açıları

Günümüzde ÇUŞ'lar dünya genelinde sahip oldukları güç, imkân ve kabiliyetleri sayesinde uluslararası sistemin en önemli aktörleri haline gelmişlerdir. Devleti merkez olarak kabul eden realist teoride uluslararası sistemin temel aktörü devlet olarak tanımlanmış kabul edilse de özellikle bilgi devrimi ve teknolojiadaki gelişmeler nedeniyle ÇUŞ'ların sayısı artmış ve bu durum önemli bir aktör olarak ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Ancak realistler ÇUŞ'ları devletlerin aracı olarak görmektedirler (Dağcı, 2007:106).

Realistlere göre ÇUŞ'lar, basitçe devletlerin aracıdır. Devletlerin inanç ve davranışlarını değiştiremezler ve uluslararası kurumların rolü marjinaldir. Ancak, realistlerin bazı argümanlarının yetersiz ve etkisiz olduğu kanıtlanmıştır. Üniter bir aktör olarak belirttikleri temel düşünceleri, bürokratik politika, iç politika, liberal, ulus ötesi ve rejim modelleri gibi çeşitli perspektifler tarafından fazlasıyla sorgulanmıştır. Bugün ulus devletler artık sorunlarını sadece kendi başlarına çözemez duruma gelmiştir. Asit yağmurları, atmosferin nükleer kirlenmesi, iklim değişikliği, gıda kıtlığı, yoksulluk, aşırı nüfus ve yetersiz doğal kaynaklar gibi sorunları ulus devletler tek başlarına çözmemektedirler (Ataman, 2003: 60).

Aynı zamanda ÇUŞ'lar devletlerin hizmetinde kaldıkları süreç içinde müttefik olarak görülürken, devletlerin çıkarlarına aykırı davrandıklarında tehlikeli bir hal alırlar ve kontrol altında tutulmaları gerekir. Çünkü bu şirketlerin gücü ulus devletlerin gücüne alternatif ve potansiyel bir tehdit oluşturmaktadır. Bu nedenle bu şirketlerin faaliyetlerini sınırlamak ve sürekli kontrol altında tutmak gerekmektedir (Dağı, 2007: 499).

Neo-realistlere göre uluslararası sistemin tek ve en önemli aktörleri devletlerdir. Çok uluslu şirketler ve ulus aşırı örgütler uluslararası politikanın aktörleri olarak görülmemektedir. Uluslararası örgütler neo-realistlere göre hegemon devletlerin tekelindedir ve hegemon devletleri etkilerinin artmasında rol oynamaktadırlar (Cerit, 2015: 6-10).

1950-60'larda ortaya çıkan pluralist paradigmaya göre; devletlerin uluslararası politikanın önemli aktörleri olduğu kabul etmekle birlikte, diğer etkili aktörlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bunların uluslararası politikadaki egemenliğinin paylaşıldığı ve devlet-dışı aktörlerin de uluslararası ilişkiler analizlerinde göz ardı edilemeyeceklerini savunmuşlardır. Bu nedenle, plüralistler yerel, ulusal ve uluslararası düzeydeki çeşitli kamusal ve özel aktörlerin karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları uluslararası politikayı karmaşık bir süreç olarak görmüşlerdir. Global düzeyde oluşan karmaşık karşılıklı bağımlılık içinde, bütün aktörler (ki bu devletlerin yanı sıra uluslararası örgütleri, çok uluslu şirketleri vb.ni kapsar)

iş birliği ve çatışmanın bir arada bulunduğu bir pazarlık süreci ile kendi çıkarlarını ilerletmeyi ve elde ettikleri kazançları maksimuma çıkarmayı hedeflemektedirler (Aydın, 1996: 84).

Liberal yazarlara göre ise ÇUŞ'lar ulus devletten daha başarılı ve güçlüdürler. Geçtiğimiz yıllarda ulus devlet uluslararası arenada baş aktörken günümüzde ÇUŞ'lar onların yerini almıştır. Çünkü bu şirketlerin üretim ve pazarlama planları ile araştırma alanlarında küresel stratejiler uygulamaları ve dünya genelinde ekonomik, teknolojik ağlar geliştirdikleri zamanlardan beri uyguladıkları politikalar ulus devletlerin bağımsızlığını sınırlandırmıştır (Güner ve Yılmaz, 2010: 200). Liberaller ÇUŞ'ların dünya genelinde sermaye yatırımları peşinden gitmelerini olumlu bir ekonomik faaliyet olarak görmektedirler. Bu şirketler sayesinde para etnik sermayeye giderek dünyanın değişik bölgelerinde projeler finanse edilir, böylelikle endüstrileşme sağlanır ve tarım faaliyetlerinin üretimi artırılmış olur (Dağı, 2007: 428).

Neoliberaler devletlerin hâkim olduğu realist görüşü kabul etmekle birlikte; uluslararası kurumların da dünya sistemine ait bir parça olduğunu ve uluslararası politikada etkili olduğunu öne sürmektedirler. Keohane (1984) uluslararası iş birliğinin yüksek ihtimalini açıklamak için realistlerin temel kavramlarını kullanmaktadır. Keohane'ye göre, aktörler egoist olsalar da, uzun vadeli çıkarlar için iş birliği yapmaktadırlar. Realistler yalnızca kısa vadeli çıkarlara odaklandıklarından, yinelenen “Mahkûm'un İkilemindeki” davranış değişikliklerini görmezden gelmektedirler. Sonuç olarak, devlet dışı aktörlerin etkisinin uluslararası politikada oldukça önemli olduğu söylemektedirler (Ataman, 2003: 61).

Aynı zamanda neoliberaler devlet dışındaki aktörlerin tamamını rasyonel kararlar veren ve kendi çıkarlarına öncelik tanıyan kurumlar olarak görmektedir. Bu aktörler başta kendi varlıklarını devam ettirme sonrasında ise bulundukları ülkelerin iç ve dış politik önceliklerini somutlaştırarak kendi çıkarlarını maksimize etmeyi temel alan amaçları olduğunu kabul etmektedirler (Dağı, 2007: 247).

Neoliberaler uluslararası örgütlere kimliksel bir değer atfetmezler, ancak onların varlığını önemserler. Bu varlıklarını da devletlerin çıkarlarına hizmet etme derecelerine göre önemli bulurlar. Ortak çıkarların ortadan kalkması halinde uluslararası örgütlerinde ortadan kalkabileceğini varsaymaktadırlar (Oğuzlu, 2014: 106).

Bağımlılık ekolünün ilk temsilcileri ise çok uluslu şirketler tarafından kullanılan politik etkiyi merkez kapitalizmin çevre ülkelerdeki ekonomik sömürüsünün sürekliliğinin bir

parçası olarak görmüşlerdir. ÇUŞ'ların etkileyici kaynakları kontrol altında tutmak için yeterli olmasa da bağımlılık ekolü tarafından kendi ülkesine diplomatik, finansal ve askeri güçlerini kendi adına kullanmaları için çağrıda bulunabilecekleri varsayılmıştır. Böylece, çok uluslu şirketler ile feodal düzen altında gelişen yerli gruplar arasında ortaya çıkan ekonomik karar ortaklığı, yabancı sömürünün sürdürülmesini, sosyal ve ekonomik kalkınmanın boğulmasını ve ilerici ya da kurtuluş hareketlerinin bastırılmasını sağlayacağı öngörülmüştür (Leonard, 1980: 459-460).

Marksist teoriye göre ise, ÇUŞ'lar yayılmacılığın ve sömürgeciliğin modern şeklidir. Artık ulus devlet burjuvanın yerini almış ve bu şekilde gelişmiş kapitalist ülkeler, diğer gelişmemiş kabul edilen üçüncü dünya ülkelerini daha iyi sömürmüş ve daha etkili biçimde kontrol etmiştir. Böylelikle dünyada mevcut bulunan eşitsiz kalkınma devam etmiş ve farklı gelişmişlik düzeylerinde kutuplar ortaya çıkmıştır. Bu kutuplaşma ile birlikte gelişmemiş olan tarafın gelişmiş olan tarafa bağımlılığı da artarak devam etmiştir (Güner ve Yılmaz 2010: 201).

Marksist kabul edilen Stephen Herbert Hymer'e göre ÇUŞ'lar ticari marka ya da patentli süreçler gibi temel varlıklarını korurken tekel konumundan faydalanmak için yabancı yatırım gerçekleştirmektedirler. Kazançların maksimum edilmesi stratejisi dış piyasasının içerde yüksek kazançlar elde etmek amacıyla sömürülmesi anlamına gelmektedir. Böylelikle ÇUŞ'lar da isimleri dışında her şeyleri emperyalizm olan bir davranış içerisine girmektedirler (Balaam ve Dillman, 2015: 586).

Marksistler ÇUŞ'lar ve elit grupların yayılma eğilimine dikkat çekerek, bunların zararlı yönlerini ortaya çıkarmışlardır. Buna göre gelişmiş kapitalist devletlerin askeri liderleri ve iş adamları kalkınmamış ülkelerdeki benzer konumda bulunan kişiler ile iş birliği içerisinde olup, uluslararası ilişkileri ulus devlet, ulusal hükümetler arası yarışmadan ziyade zengin fakir sınıflar arası bir mücadele olarak görmüşlerdir (Aydın, 1996: 85).

Buraya kadar denilebilir ki üç ana teori ÇUŞ'lara farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Liberalizme göre, ÇUŞ'lar en verimli üretim araçlarına sahip oldukları için yeni dünya düzeninin öncüsüdürler. Aynı zamanda liberallere göre ÇUŞ'lar istemeden de olsa önemli siyasi sonuçlara neden olabilmektedirler. Realistler, ÇUŞ'ların, kurucu devletlerinin araçları olduğunu savunmaktadır. Onlara göre ÇUŞ'lar ya devletin ulusal çıkarlarına hizmet etmekte ya da devlet için bir tehdit oluşturmaktadırlar. Marksistler, ÇUŞ'ları bir sömürü aracı ve

güçlü kapitalist devletlerin emperyalizminin bir uzantısı olarak görmektedir (Ataman, 2003: 49; Leonard, 1980: 455).

İnşacı yaklaşıma göre de devletler tarafından kabul edilen, içselleştirilen ve politikalarına temel yapılan yeni normların şekillendirilmesinde ve yapılmasında hükümet dışı örgütler ve aktörler önemli roller üstlenmişlerdir. İnşacılar göre devletler bu aktörlerle ilişki içerisine girdiklerinde fikirler öğrenip, yeni şekillerde davranmak üzere sosyalleşmektedirler (Balaam ve Dillman, 2015: 158-159).

Reel dünyaya bakıldığında ise en önemli örgütlerden birisi olan devlet dışı aktörlerin, uluslararası sistem içinde önemli araçlardan biri haline geldiğidir. Bugün, ulus devletlerin uluslararası politika ve davranışlarını, onlara büyük önem vermeden analiz etmek zordur. “Dünya siyaseti, geleneksel ulus devlet sisteminin dışına ve günümüzün küresel siyasetiyle daha uyumlu bir sisteme kendi kendini dönüştürme sürecindedir”. En güçlü devlet de dâhil olmak üzere, ulus-devletler, çıkarlarını korumak için devlet dışı aktörlere büyük önem vermek zorundadır. Bu nedenle, herhangi bir yeni teorik ve kavramsal yaklaşımlar uluslararası ilişkiler ve dünya siyaseti hakkında sağlam analizler yapabilmek için devlet dışı aktörleri ve yeni koşulları dikkate almak zorundadır (Ataman, 2003: 62).

Bu devlet dışı aktörlerden birisi olan çok uluslu şirketler, son dönemlerde herhangi bir ulus devlete bağlı yerleşik çok uluslu şirketlerden, hiç bir devlete bağlılık duymayan ulus-ötesi şirketlere dönüşmektedirler. Geçmiş dönemlerde oluşan yapılara benzemeyen bu yapı ile beraber, uluslararası sermayenin çıkarları ile ulus devletlerin politikaları çatışmaya başlamıştır (Şener, 2014: 69).

ÇUŞ’ların devletler üzerindeki en önemli etkilerinden biri, kontrol ettikleri kaynakların kapsamıdır. ÇUŞ’lar bu bağlamda “Ürünleri, paraları, personeli ve teknolojiyi ulusal sınırların ötesine taşıma konusunda büyük bir esnekliğe sahiptirler. Bu esneklikte hükümetlerle pazarlık güçlerini artırmakta ve çatışmalara neden olmaktadır” (Ataman, 2003: 48).

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN DEVLETLERİN POLİTİKALARINA VE DARBELERE ETKİLERİ

Uluslararası alandaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin çeşitlenip artması, yoğunlaşması ve ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığın artması ülkelere siyasi ilişkileri kullanarak ekonomik veya siyasi sonuç alma ya da siyasal sonuçlar doğurma gibi diğer ülkelerin dış hatta iç politikalarını yönlendirme fırsatı vermektedir (Arı, 2013: 382). Bu nedenle bu bölümde artan ekonomik ilişkiler nedeniyle önce çok uluslu şirketlerin devletlerin dış politikalarına etkileri, sonrasında iç politikalarına müdahaleleri, hatta bunu darbelere nasıl taşıdığı incelenecektir. Bu bağlamda dünyadan genel örnekler eşliğinde bir değerlendirme yapılarak, Doğu Hindistan Şirketi çarpıcı bir örnek olması nedeniyle özel olarak incelenecektir. Aynı zamanda bu bölümde ÇUŞ'ların bir aktör olarak devlet politikalarını nasıl etkiledikleri ve hangi ülkeler üzerinde etkili olabildikleri gibi sorulara cevap aranmıştır.

2.1. Devletlerin Dış Politikalarına ÇUŞ'ların Etkileri

Dış politika ifadesi öncelikli olarak iki kavramın tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bunlardan ilki politika kavramıdır. Politika, “bir amaca ulaşmak için uygulanan eylemler toplamıdır”. Ancak dış kavramı konusunda tanımlama bu kadar kolay olmamaktadır. Dış politika, genel olarak iç politika gibi içeride tasarlanan fakat ülke sınırlarının dışına uygulanan politika şeklindedir. Dış politika devletlerin egemenlik yetkilerinin dışındaki alana uygulamak için oluşturdukları stratejilerdir (Dağı, 2007: 212; Efegil, 2018: 22).

Karar alma ve karar verme sürecinde, karar vericilerin ya da alıcıların kimler olduğu kararları nasıl verdikleri ve hangi ortamlarda kararları aldıkları bu süreçte önemli hale gelmektedir. Uzunca yıllar geçerli olan, sadece egemen ulus-devletlerin tek başlarına karar alıcı-verici konumundaki durumları geçerliliğini yitirmiştir. Özellikle dış politikanın oluşturulması esnasında, yerel politikaların ve yerel karar vericilerin aldıkları kararlar son derecede önemli hale gelmiştir (Uyar, 2014:8).

Ancak burada dikkat edilmesi gereken günümüzde ülkelerin iç ve dış politikalarını birbirinden ayırmanın son derece zor hale geldiğidir. Ülkelerin siyasal hayatına kitlelerin katılımı artıkça kamuoyunun ve farklı baskı gruplarının siyasi karar alma mekanizmalarını etkileme olanakları çoğaldıkça bu kesimlerin dış politika ile dereceleri artmakta böylece iç ve dış politika arasındaki net çizgi de giderek eski anlamını yitirmektedir (Öztürk, 2004: 4).

Fakat genel olarak iç ve dış politika arasında birkaç temel farklılık olabilmektedir. Bunlar, iç politikada mücadeleyi ve iş birliğini düzenleyen belirli kurallar olmasına karşılık uluslararası politikada iş birliğini düzenleyen kuralların hem yaptırım gücü hem de etkinliğinin çok zayıf olması, ayrıca dış politikanın iç politikadan farklı olarak merkezi bir otoritenin olmadığı bir yapıda oluşması gibi farklılıklar örnek gösterilebilir (Arı, 2013: 59).

İç ve dış politika arasında yapılan bu ayırmadan sonra dış politikaya ilişkin öncelikle kuramsal perspektif sunmak yararlı olabilir. Sonrasında günümüzde devletlerle birlikte dış politik süreçlere dâhil olan ÇUŞ'ların analizi noktasında uluslararası politikada ÇUŞ'ların yerini hatırlatmada daha çok karşılıklı bağımlılık; devletlerin dış politikalarına etkileri bağlamında ise ekonomi politik yaklaşımının argümanlarından yararlanılacaktır.

Realistlere göre, dış politika sadece devletlerin yerine getirebileceği bir davranıştır. Bu politikaya ilişkin kavramlar rasyonel bir zeminde alınır ve devlet bir bütün olduğu için rasyonel kararlar en üst otoritenin kararları olarak kabul edilir. Dış politikanın en temel amacı devletlerin ulusal çıkarlarını korumaktır (Dağı, 2007: 219).

Devletler insanlar gibi rasyonel ve bütüncül olduğundan dolayı her devlet için dış politika benzer olan ulusal çıkarlara yönlendirilen devlet davranışlarının yönlendirilmesiyle oluşmaktadır. Devletlerinin çıkarlarını aynılaştıran ulusal çıkarlardır. Bu durumda uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanmaktadır (Ereker, 2013: 48-49). Ancak devletlerin rasyonel davrandıklarına yönelik eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştirilere göre dış politika yapımı üniter bir aktörün değil karmaşık bir yapının sonucunda oluşturulmaktadır. Bu nedenle dış politika yapıcılarını tamamen rasyonel davranamazlar. Politika yapımcıları kendileri süreç içerisinde birçok çarpıtmaya yol açan ön yargılar, inançlar, bilginin elde edilmesinde sınırlılıklar gibi birçok faktörden etkilenerek karar vermekte ve rasyonel karar alma girişimlerinde devletler için tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir (Gürel, 2018: 11-12).

İdealistler dış politikanın temellerini, uluslararası sistemin doğasına dayandırılarak, daha çok devletler arasında gerçekleşen savaşların nasıl önlenebileceğine yönelik incelemeler yapmışlardır. İnsan doğasının barışsever olduğundan yola çıkarak uluslararası

anlaşmazlıkların temelinde siyasi ve sosyal mekanizmaların olduğunu varsaymışlardır. Bu durumda da savaşların uluslararası barışı sağlayacak mekanizmaların yaratılmasıyla ortadan kalkabileceğini savunmuşlardır (Gürel, 2018: 3).

Savaşlar idealistlere göre, karşılıklı yanlış anlama ve siyasal süreçlerdeki yanlış yönlendirilmiş zihniyetlerdir. Uluslararası toplumda barışı sağlayacak kurumlar oluşturularak savaşlara engel olunacağını savunmuşlardır. Böylelikle uluslararası kurumsallaşma yolu ile barışın sağlanıp sürdürüleceği inancı idealistlerin dış politikayı açıklama biçimi olmuştur (Ereker, 2013: 48).

Liberal anlayışa göre ise, dış politikanın en önemli vurgusu ortak çıkardır. Devletlerin ortak çıkarları olduğu sürece sistemin karmaşık ve anarşik yapısı olsa da bu onların iş birliği yapmaları için engel olmamaktadır. Ekonomik çıkarlara önem verilmesi, diplomasi ve iktisadi gücü, ortak kimlik ve değerler gibi yumuşak güç unsurlarının öne çıkartılması liberallerin dış politika anlayışlarının belirgin özellikleridir (Oğuzlu, 2014: 101).

1970'ler ve 80'ler psikolojik yaklaşım bağlamında bireyleri sıradan aktörler değil problem çözümleri olarak gören yeni bir eğilimin gelişmesine neden olmuştur. Bu eğilim bağlamında yapılan çalışmalar psikolojik yaklaşımın karar verme sürecini analiz etmedeki yerinin daha da güçlenmesine neden olmuştur. Bu dönemlerde yapılan çalışmalar daha çok liderlerin motivasyonu, algılamaları ve geçmiş deneyimlerin dış politik kararları nasıl etkilediğine yönelik olmuştur (Dağı, 2007: 224).

“Bilimsel” bir dış politika kuramı ilk olarak davranışsalci akımın etkisiyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Dış politika analizine kişilerin karmaşık iç dünyalarını yansıtan karar verme yaklaşımlarının yapanı kişilerdir. Karar alıcıların karar verme yaklaşımları daha çok öznel duruma odaklanmış olup davranışlarında bilimsel olmaya çalışmışlardır ve bu davranışların altında yatan inançları psikolojiden alınan kavramlar yolu ile açıklamaya çalışmışlardır (Ereker, 2013: 50).

Davranışsalci akımın etkisiyle liberaller de dış politika konusunda kendilerini yenilemişlerdir. Liberalizmi yeniden uluslararası ilişkiler gündemine getiren kurumsalcılık liberal yaklaşım içinde güçlü bir akım olarak ortaya çıkmıştır. O. Keohane ve J.Nye başta olmak üzere bu akımın temsilcileri devletleri rasyonel davranan, bütünsel bir yapıya sahip olan, belli başlı öncelikleri bulunan bir aktör olmadığını savunmuşlardır (Dağı, 2007: 225-226).

Keohane ve Nye 1970’li yıllardan itibaren yaşanan gelişmelerin ardından devletlerin dış politika gündemlerinin değiştiğini birçok olay ve konunun dış politikaya eklendiğine vurgu yapmışlardır. Aynı zamanda uluslararası ilişkilere güvenlik ve askeri temelli konulara pek çok konunun daha dâhil olduğunu, böylece önemli-önemsiz politika ayrımı olmadığını belirtmişlerdir (Gürkaynak ve Yalçiner, 2009: 77).

Neoliberal yaklaşımın dış politikadaki temel yaklaşımı politikanın belirlenmesinde en önemli belirleyici faktörün ülkelerin iç toplumsal yapıları olduğu yönündedir. Alt toplumsal gruplar kendi çıkarlarını öne çıkarabildikleri ölçüde dış politikanın belirlenmesinde etkiye bulunmaktadır. Bu doğrultuda neo-liberallere göre dış politika, toplumsal aktörlerin önceliklerinin yansıtıldığı bir durumdur (Dağı, 2007: 247-248).

Marksistler dış politikaya fazla önem vermemişlerdir. Çünkü bu kuramcılara göre sınıf çatışmasının olduğu yerde, devletin varlığından bahsedilemez, bu sebeple devlet kendisine hâkim olan sınıfın yürütme aracı gibidir. Böylelikle devletin planlayacağı dış politika toplumun tümünün isteklerini yansıtamayıp ortak bir anlayışa dönüşemeyecek, bu şekilde devlet aygıtına hâkim olan sınıfların, mevcut hegemonyacı konumlarının sürdürülmesi sağlanacaktır. Bu nedenle Marksizmi savunanlar devletin varlığına ve devletlerin dış politikalarına itibar etmemektedirler (Efegil, 2018: 79).

Eleştirel ekole mensup Fred Halidey’e göre; devlet uluslararası alanda bir yandan savaşlar yapıp antlaşmalar imzalarken, bir diğer yandan ülkesinde sanayileşmeyi sağlayıp, eğitimde reformlar yapıp ve vergiler koymaktadır. Bu şekilde bahsedilen durum iki boyutlu olarak, bir uluslararası aktör olan devletin dış politika uygulamalarında diğer aktörlere mutlak üstün olduğu kabul edilmektedir (Sönmezoğlu, 2005: 249).

Eleştirel teoriye dâhil olan R. Cox’a göre ise, devletlerin dış politikaları, ne realistler gibi rasyonel bir zemine dayanır ne de davranışçılar gibi psikolojik ve bürokratik açıdan belirlenmektedir. Hegemon ülkeler haricindeki devletlerin dış politikası tamamen bağımlıdır ve hegemon ülkenin çıkarları doğrultusunda yönlendirilmektedir. Bu nedenle dış politikayı sadece devletlerin yaptığı bir eylem olarak görmemektedir (Dağı, 2007: 227).

Post modern yaklaşımlara göre, dış politika aktörleri söylemler aracılığı ile anlamlar türeterek dış politikanın dayandığı gerçekliği aktif olarak inşa etmektedir. Dış politika aracılığıyla devletler belirli öznel kimlikler inşa etmekte, bu durum onları birbirine konumlandırmakta böylece belirli politikaların mümkün olduğu bir gerçeklik inşa edilmiş olmaktadır (Aydın-Düzgüt, 2015: 163).

Uluslararası ilişkiler teorilerinin dış politikaya yaklaşımlarına bakılarak; ekonomik çıkar ve ilişkilerin dış politikada gittikçe önem kazanmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Ekonomik çıkarlar son zamanlarda dış politikanın en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. Geçmişte perde arkasında tutulan aktörler de günümüzde açığa çıkmıştır (Öztürk, 2004: 6).

Çok sayıda devlet dışı aktörün çoğalması, uluslararası devlet politikalarının “devlet merkezli” kavramına meydan okumaktadır. Hatta politikaları zayıflatmakta ve aynı zamanda onu ilişkilerin daha karmaşık olduğu “ulus ötesi” bir sistemle değiştirmektedir (Ataman, 2003: 42).

Devlet dışı aktörlerin artması, son zamanlarda devletlerin önemini azalttığı kanısını doğrulamak ve devlet dışı aktörlerin statü ve etki kazanmasına açıklık getirmek için bazı uluslararası ilişkiler gözlemcilerini bu konuda araştırma yapmaya yönlendirmiştir. Yeni gelişmeleri açıklamak için Robert Keohane ve Joseph Nye'nin (1989) “bileşik bağımlılık” kuramı gibi yeni uluslararası ilişkiler kuramları oluşturulmuştur. Kegley ve Wittkoph (1995), “dünya küçüldükçe ulus devletlerin ve diğer ulus ötesi politik aktörlerin birbirine bağımlılıklarının arttığını” doğru bir şekilde belirtmişlerdir (Ataman, 2003: 42-43).

1970’li yıllar dünyada liberal düşüncenin gelişimini etkilemiştir. Uluslararası sistemde güvenlik kadar ekonomik ilişkiler öne çıkmaya başlamıştır. Bu şekilde ÇUŞ’lar ve uluslararası örgütler ekonomik çıkarların korunmasında yeri geldiğinde devletlerin önüne geçmeye başlamıştır. Bu durum uluslararası ilişkiler kuramcıları tarafından gözden kaçmayıp Robert Keohane ve Joseph Nye bu yıllarda; önce ulus aşırılık daha sonra karmaşık karşılıklı bağımlılık kuramını ortaya çıkarmıştır (Yanık, 2015: 42-43).

Özellikle Robert Keohane ve Joseph Nye’in çalışmalarında ortaya çıkan bu yeni haliyle karşılıklı-bağımlılık önemli üç varsayım üzerinden yapılmıştır. Bunlardan birincisi devletler uluslararası ilişkiler gibi alanlardaki baskın konumunu çok uluslu şirketler gibi “devlet-dışı” aktörlere ve güçlere kaybetmektedir. İkincisi, artık uluslararası düzeyde yer alan askeri ve stratejik sorunların tepesinde ”high politics”i, diğer ekonomik ve refah konularının ise daha aşağıda “low politics”i oluşturduğu hiyerarşik bir düzen geçerli olmaktan çıkmıştır. Son olarak askeri güç uluslararası ilişkilerdeki önemini görece olarak yitirmiştir (Aydın, 1996: 84).

İkiliye göre devletler, artık dünya siyasetinde devletler arası ilişkileri yönlendiren ve etkileyen tek ve en önemli aktörler değildir. Bunlara ek olarak ÇUŞ’lar, devrimci hareketler, sendikalar gibi devlet dışı aktörlerinde olduğu çoğulcu bir sistem oluşmuştur. Bu sistemde

devletler arası etkileşim yerini ulus aşırı etkileşim ve ulus aşırı örgütlere bırakmış ve bunların sonucunda oluşan etkileşim de çok boyutlu bir hal almıştır (Yanık, 2015: 43).

Bu çok boyutlu etkileşim ise, karşılıklı bağımlılık olgusunu meydana getirmiştir. Devletler ve toplumlar arasındaki karşılıklı bağımlılık, çok fazla etkileşim kanalının yarattığı ve farklı aktörler arasındaki etkileşimin oluşturduğu koşullar anlamında kullanılmaktadır. Bir anlamıyla uluslararası sistemde farklı aktörler arasında oluşan karmaşık koşulları ifade etmektedir. Bu bağımlılık, kişiler, devletler, çok uluslu şirketler türünden iki veya ikiden fazla tarafın birbirleriyle bağlantılı olma durumudur. Karşılıklı bağımlılık, sadece ekonomi alanında değil güvenlik ve politik alanda da kendini göstermektedir. Bu gelişmelerin devletlere yönelik en olumsuz yönü de devletlerin ekonomi ve siyaset üzerinde etkilerini kaybetmeleri ve çok uluslu şirketler başta olmak üzere diğer örgütler karşısında güç kaybetmeleridir (Arı, 2013: 386; Sönmezoglu, 2005: 126; Gürkaynak ve Yalçiner, 2009: 74).

Finansal küreselleşme ile birlikte elektronik ağlarla bağlanmış olan finans piyasaları bütünleşip tek bir finans piyasası haline dönüşmeye başlamıştır. Finans piyasalarının tek bir piyasaya dönüşmesi de ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığı artırmıştır. Aynı zamanda Soğuk Savaşın sona ermesi ve ideolojik sınırların ortadan kalkması ile birlikte, internetin haberleşme ve bilgi ağı ile birleşmesi karşılıklı bağımlılık denen olgunun artmasına neden olmuştur. Artık piyasalar küresel hale gelmiş ve üretim dünya genelinde düşünölmeye ve gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Altan, 2013: 168; Dikkaya ve Deniz, 2006: 169).

İki ölkö arasında oluşan karşılıklı bağımlılık zemini, bu ölkeler arasındaki siyasi durumlara da belirli oranlarda yansımaktadır. Hatta bazen bu zemin, ölkeler arasında oluşan bu ilişkilere ciddi şekilde yön verilmesine neden olmaktadır. Karşılıklı bağımlılığın artmasıyla birlikte devletlerin dış politikaları hem kendi içyapılarını hem diğer devletleri hem de uluslararası sistemi etkilemektedir. Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte artık devletler dış politika konusunda tek yetkili aktörler olmaktan çıkmış; çok uluslu şirketler, uluslararası kamuoyu ve devlet dışı örgütler de dış politikada karar alıcı duruma gelmişlerdir (Gürkaynak ve Yalçiner, 2009: 3; Efeil, 2018: 28).

Küreselleşen dünyada, ulus ötesi düzeyde faaliyetleri bulunan devlet dışı örgütler, ulus-devletlerin dış politikalarının belirleyici faktörleri haline gelmiştir. Bu aktörler yurtiçi düzeyde faaliyet göstererek, uluslararası ve uluslar üstü seviyelerde lobiler oluşturmaktadır.

Dünya toplumunun ülkeleri ve sektörleri giderek birbirine bağımlı hale geldikçe bu aktörler de politik süreçlerde karar alıcı-verici konumunda olmuşlardır (Ataman, 2003: 47).

Aynı zamanda devletler arası karşılıklı bağımlılıkların artması ekonomik politişinin gündeme gelmesine neden olmaktadır. Ekonomik politik; devletlerin ve onun konusu olan siyasal süreçlerin üretilip zenginliğin dağılımını nasıl etkilediğini, özellikle de siyasal kararların ve çıkarların ekonomik faaliyetlerin konumunu ve bu faaliyetler sonucu oluşan giderleri nasıl etkilediğine odaklanmaktadır (Gilpin, 2012: 22).

Herhangi bir siyaset bilimcinin bakış açısı ile “politik ekonomi” siyasal kurumların ve ekonomik olguların birbirlerini ne şekilde etkilediğini incelemek devlet ve piyasayı sorunsallaştırmak, devlet-piyasa ilişkisinin politikaya ve kalkınmaya etkisini araştırmaktır. Ayrıca bunları yaparken de ekonomi teorilerini değil de siyaset bilimi teorilerini kullanan alanı ifade etmektedir. Aynı zamanda devletlerin uyguladıkları politikalarının piyasa faaliyetlerini etkilemesi ve ekonomik güçlerin hükümet politikalarını etkileyip yönlendirmesi şeklinde tanımlama yapılmaktadır. Bu kavramı ortaya ilk atan liberalizmdir. Ekonomik politik, ekonomi ve siyasetin birleşmesi değil ayrı olması gerektiği varsayımına dayanır (Dağı, 2006: 446-447; Karaoğuz, 2018).

Buna istinaden, ekonomi ile politikanın birbirinden ayıramaz biçimde iç içe geçtiği bir dünyada yaşanıldığı artık herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Günümüzde ekonomik ve siyasal unsurların birbirinden ayıramayacak kadar iç içe geçtiği düşünölmekte uluslararası ekonomik sistem uluslararası siyasal sistemi etkilemekte ya da tam tersi bir durum yaşanmaktadır. Günümüzde siyaset ve ekonomi modern zamanı etkileyen farklı güçler olsa da bu iki alan birbirinden farksız düşünölemez hale gelmiştir. Hükümetlerin ekonomik konulardaki davranışları siyasal yargılardan ve hesaplardan bağımsız olmamakta; hükümetlerin siyasal adımları büyük oranda ekonomik kapasitelerine bağılı olmaktadır. Ekonomi ve politika tarih boyunca uluslararası ilişkilerde önemli rol oynamış; ekonomik amaçlar, kaynaklar ve dış politika araçları siyasal gruplar arasındaki çatışmanın en önemli unsurlarından olmuştur (Gilpin, 2012: 16-23; Arı, 2013: 385).

Ekonomik politişin genel olarak ilgilendiğı konular küresel, devletler-arası, devlet-toplum ve bireysel olarak sıralanmaktadır. Küresel seviyede ele alınan konular tüm devletleri, hükümetleri, toplumları veya diğer aktörleri aynı anda etkileyen gelişmeler şeklindedir. Devletler-arası ilgilenilen konular; ölkeler arasındaki güç dengelerinin,

ekonomik, politik veya askeri ilişkileri nasıl etkilediği ve uluslararası örgütleri nasıl şekillendirdiğinin analiz edilmesi gibi konuları araştırmaktadır (Karaoğuz, 2018).

Ekonomik politik, ilk olarak bireyler devlet içindeki gruplar, devletler, uluslararası kuruluşlar ve ulus-ötesi şirketler olmak üzere değişik aktörlerin güç kullanabilmesini ifade eden siyasi bir boyuta sahiptir. Bütün bu aktörler soyut ve somut şeylerin dağılımı ile ilgili kararlar alabilmekte ve uygulatabilmektedir (Balaam ve Dillman, 2015: 32). Günümüzde ulusal sınırlar aşarak karma bir ekonomik yapının ve bu yapı içerisinde, şirketlerin karşılıklı ilişkileri belirlemede, yasal düzenlemeleri yönlendirme ve siyasetçilerin yapacakları manevraları sınırlamadaki rolleri tahmin edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Klasik anlayışa göre devlet-devlet ilişkisine dayanan anlayış yön değiştirerek devlet-şirket ve şirket-şirket şeklinde yeni ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu durum uluslararası politik ekonominin temelini oluşturmuştur (Ateş ve Gökmen, 2013: 51).

Devletler ve şirketler küresel platformda karşı karşıya geldiklerinde; birbirlerine bağımlı, aynı alanda birbirlerinin stratejilerinden, amaçlarından ve kararlarından etkilenmektedir. Ayrıca aynı mekânda temsil ettikleri siyasal ve ekonomik güçlerin karşılaşması durumunda çeşitli etkileşim şekillerinin oluşmasını sağlamaktadırlar (Çetin, 2016: 53).

Hükümetler ve şirketler arasındaki bağlantı daha çok bir güç/iktidar çatışmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu da devletlerin sahip olduğu askeri ve siyasi güçler ile şirketlerin, kapitalizmin küreselleşmesi ve sermayenin uluslararasılaşması ile beraber sağladıkları ekonomik güçleri, küresel ortamda mekâna ve zamana bağlı şekilde iş birliği ve rekabet içerisinde oluşmasına imkân vermiştir (Çetin, 2016: 38).

Devletler hedeflerine erişmek için ÇUŞ'ların sahip olduğu kaynaklara bağımlıdır. Ayrıca ÇUŞ'ların ve hükümetlerin ilgilendiği konular genel olarak aynıdır. Çünkü hükümetler de ÇUŞ'lara bağımlıdır. Bu nedenle de genel olarak hükümet yetkilileri ÇUŞ'ların yöneticilerinden seçilmektedir. Bu da ÇUŞ'ların politikayı istedikleri şekilde yönlendirmelerine neden olmaktadır (Dura ve Kılıçarslan, 2011: 90).

ÇUŞ'ların en temel amacı karlarını maksimum düzeye çıkarmaktır. Bu nedenle en güçlü devletler de dâhil olmak üzere, devletlerin dış politikasını yönlendirmede çok etkilidirler. Bu da onların uluslararası politika için gündemi belirlemelerine neden olmaktadır. Günümüzde ulusal ekonomik karar alma sürecinde önemli bir faktör haline gelmişlerdir (Ataman, 2003: 48).

ÇUŞ'lar "küresel ekonomik entegrasyonun ana itici gücüdür" ve "dünya çapında ekonomiler arasında benzeri görülmemiş bağlantılar" kurmaktadır. ÇUŞ'ların etkisinin derecelerinden biri, kontrol ettikleri kaynakların kapsamıdır. Ürünleri, paraları, personeli ve teknolojiyi ulusal sınırların ötesine taşıma konusunda büyük bir esnekliğe sahiptirler ve bu esneklik hükümetlerle pazarlık güçlerini artırmalarına neden olup ÇUŞ'ları politik süreçlerde güçlü konuma getirmiştir (Ataman, 2003: 48).

ÇUŞ'ların ortaya çıktıkları zamanlardan beri ulusal ekonomi politikalarını ve siyasal sistemi lobicilik yoluyla etkiledikleri; hatta her yıl bu yol ile etkilemek için büyük harcamalarda bulundukları iddia edilmektedir. Dünyanın en büyük 200 şirketinden 94'ünün Washington DC'nin K Sokağı koridorunda⁶ hükümet ilişkileri ofisi bulunduğu bilinmektedir (Gökdere, 2001: 100).

Günümüzde dünya ekonomisini yönlendiren ilk 500 çok uluslu şirketin, hükümetler ve uluslararası kuruluşlarla birlikte dünya politikasını yönlendirip belirleyen başlıca aktörler oldukları kabul edilmektedir. Ulusal ve uluslararası siyasetin belirlenmesinde, hükümetler ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte küresel şirketlerde etkili uygulamalar yapabilmektedir. ÇUŞ'lar, sivil toplum kuruluşları oluşturup veya desteklemek amacıyla da siyasi karar alma süreçlerini yönlendirebilmekte ve baskı gücü oluşturabilmektedir (Acar, 2019: 29).

ÇUŞ'lar son derece dinamik bir siyasi araçtır; çünkü çağdaş yaşamda, modernizasyon metropolden çevreye rol transferini kolaylaştırır; roller kurumsal bağlantı oluşturur; modernleşmenin daha ileri aşamalarında, ÇUŞ'lar rol transferi ve kurum oluşturma açısından çok önemli hale gelir; diğer rol ve kurumsal ağların yaratılması böylece teşvik edilir ve bu süreç, ev sahibi ülke ile metropol arasındaki ağları güçlendirir. Ayrıca, ÇUŞ'ların spesifik politik etkilerinin bir ülkenin ulaştığı gelişme aşamasına bağlı olunacağı da savunulmuştur (Leonard, 1980: 462).

ÇUŞ'lar, uluslararası politikayı devletlerle olan ilişkileri nedeniyle etkileyip yönlendirme fırsatı bulmakta, aynı zamanda uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri gibi devlet dışı aktörlerin kararlarına da katılma imkânı bulabilmektedirler. Bu şirketler; WB, DTÖ, NAFTA, OECD ve UNCTAD gibi uluslararası örgütlerle de yakın ilişki içerisinde olmayı başarabilmişlerdir. Ayrıca bu şirketler uluslararası örgütlerle olduğu kadar sivil toplum

⁶Washington DC: ABD'nin başkenti olmasının yanı sıra diplomasinin en üst düzeyde olduğu, devlet otoritesinin ve askeri istihbarat teşkilatlarının her yerde hissedildiği şehirdir.

kuruluşları ile bağlantı içerisinde olmuşlardır. Böylece uluslararası politikada daha etkin rol almayı başarmışlardır (Ünaldılar, 2005: 58).

ÇUŞ'lar az gelişmiş ülkeler için ekonomik kalkınma aracı olarak düşünülmektedir. Ancak, yatırım alan ev sahibi ülkelerde gerçekleştirdikleri faaliyetlere bakıldığında, bu ülkeler için endişe kaynağı haline gelen, hükümetlerle çok güçlü bağlantılarının olduğu görülmektedir. ÇUŞ'lar bu ülkelerde devlet egemenliğine meydan okumaktadır ve bu sebeple ülkeler ekonomileri üzerindeki kontrolünü kaybedebilmektedirler (Ataman, 2003: 50).

Bir devlet dışı aktör olarak ÇUŞ'ları, sistemin önemli aktörleri haline getiren sadece sahip oldukları ekonomik güçleri ve dünya ekonomisini yönlendirme becerileri değildir. Aynı zamanda politikayı etkileyebilme güçleri de onları önemli bir aktör haline getirmiştir. ÇUŞ'ların bu güçleri nedeniyle devletler arasında çatışmalara, sivil toplum kuruluşlarının ciddi eleştirilerine, uluslararası örgütler tarafından yapılmaya çalışılan sayısız düzenlemelere neden olmaktadır (Ünaldılar, 2005: 56).

ÇUŞ'lar bugünkü dünya politikasında merkezi bir yere sahip olmuşlardır. ÇUŞ'lar uluslararası ekonomiden tamamen bağımsız hem uluslararası ekonomik ilişkileri hem de siyasi ilişkileri etkileyen ve yönlendiren bağımsız bir güç haline dönüşmüşlerdir (Ateş ve Gökmen, 2013: 63). Bu nedenle günümüzde devletler, artık sadece diğer devletlerle değil, aynı zamanda, ÇUŞ'larla de ilişki kurmak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda ise diplomasi nitelik olarak değişmiş ve çok uluslu şirketler, uluslararası ilişkilerin gidişatını etkileyebilecek aktörler konumunda olmuştur (Ecevit, 2008: 42).

Bu durum zamanla uluslararası ekonomik sistemin uluslararası siyasal sistemden etkilenmesine neden olmuş ya da tam tersi bir durum oluşmuştur. Hükümetlerin ekonomik konulardaki davranışları siyasal konulardan veya hesaplardan artık bağımsız olamayacak hale gelmiştir (Arı, 2013: 385). Günümüzde çok uluslu şirketlerin artışı, uluslararası politikanın eski şekillerine meydan okuyan küresel politikanın yeni şekillerinin ortaya çıkması anlamındadır. Yani devletler farklı devlet dışı aktörlerle rekabet eden güç konumuna gelmişlerdir (Çetin, 2016: 41).

ÇUŞ'ların ülke politikalarını etkileme şekilleri genellikle dış politika araçları ile yapılmaktadır. Genel olarak ekonomik ilişkiler dış politika aracı olarak kullanılmakta ve bunlar belirli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olmaktadır. Devletlerin bu amaçlardan hangisini uygulayacağı hedef ülkenin diğer ülkeye olan bağımlılığın derecesine bağlıdır. Bu

nedenle bu araçların neler olduğunu açıklamak faydalı olacaktır. Bu araçlar ise bu şekilde sıralanabilir (Dal, 2011: 10).

- Diploması ve propaganda: siyasi etki aracı olarak kabul edilen dış politika araçlarıdır. Diploması, hükümetlerin resmi temsilcileri olan diplomatlar aracılığı ile yapmış oldukları görüşme ve karşılıklı haberleşme süreci olarak ifade edilmektedir. Propaganda, belirli bir zümrenin aklını, duygularını ve fiillerini, genel nitelikli hedefler doğrultusunda etkilemeye yönelik sistemli çabalardır (Sönmezoğlu, 2005: 344).

- Ödüllendirmek ve cezalandırmak: bu gibi yöntemlerde hedef ülkelerin davranışlarını etkilemek amacıyla ticari alanda kolaylıklar sağlanması gibi dış yardım vaadinde bulunarak ödüllendirme yöntemi kullanılmaktadır. Ambargo uygulama yöntemi ile dış yardımları kesme, mal varlıklarına el koyma, boykot uygulama, ekonomik ilişkileri azaltma ya da kesme gibi de cezalandırma yöntemleri uygulanmaktadır (Dal, 2011: 10).

- Doğal kaynakları ele geçirmek: ülkelerin zengin kaynaklarını ele geçirmek ve rakip olarak görülen devletlerin bunlardan yoksun kalmasını sağlamak şeklinde ekonomik yöntemler dış politika aracı olarak kullanılan son derece önemli ve yaygın yöntemlerdir. Bazı kaynakları ele geçirerek kendi askeri kapasitesini artırmaya çalışan devlet aynı zamanda uluslararası pazardaki etkinliğini kullanarak düşman devletlerin aynı mallara ulaşmasını engellemektedir (Arı, 2013: 390).

- Nüfuz alanı oluşturmak: devletler ekonomik bağımlılık ilişkisi kurarak nüfuz alanı oluşturmakta; hammadde ve pazar kaynaklarını garanti altına alarak uyduları siyasal olarak da kendine bağlamakta böylece bu ülkelerin politik ve siyasi süreçleri üzerinde sürekli bir şekilde etkili olmayı başarmaktadırlar (Dal, 2011: 10). SSCB'nin İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Avrupa ülkelerine; ABD'nin de Latin Amerika politikasında uyguladığı davranışlar buna verilecek örneklerdir. Günümüzde çok uluslu şirketlerde az gelişmiş ülkelere yabancı sermaye adı altında yatırım yaparak az gelişmiş ülkeleri kendine bağlamakta hem iç politikalarını hem de dış politikalarını etkileyebilecek ve yönlendirecek fırsatı yakalayabilmektedir (Arı, 2013: 393).

Örneğin; çok uluslu bir şirket, başka bir ülkede kendi dış politikasını oluşturuyor gibi görünüyor olsa da gerçekte bütün sistemi temsil ederek politika oluşturmaktadır. Genel olarak yapılarına bir devlet görüntüsü katmış olan bu şirketler özellikle Kuzey Amerika devletleriyle özdeşleşmiş olarak, kendi çıkarlarından çok ülkelerinin çıkarlarına uygun hareket etmektedirler (Uribe, 1975: 169).

- Dış müdahale ve içişlere karışmak: genel olarak müdahaleler; bağımsız bir devletin bağımsız bir ya da birden fazla devletin egemenlik haklarını ihlal edecek şekilde iç işlerine ve dış işlerine, mevcut durumu muhafaza etmek ya da değiştirmek amacıyla ekonomik zor kullanarak iç ve dış işlere karışılması yöntemidir (Duran, 2001: 132).

Müdahalelerin en önemli özellikleri geçici ve sınırlı olmalarıdır. Maliyet olarak diğer yöntemlerden daha az maliyetli olan bir yöntem olarak müdahalecilik; hükümetin başındaki kişilere rüşvet, siyasi partilere yardım, istikrarı bozma kampanyaları, seçimi manipüle etmek, medya ve silah yardımı yapmak ve darbelere teşvik etmek gibi unsurları kapsamaktadır (Keskin, 2016: 75).

Dış müdahale ise; içişlere karışmak, rejimleri devirmek ya da askeri güçle o ülkedeki mevcut hükümetin devrilmesini sağlamak ve kendi politikalarını benimsetecek yeni bir hükümetin işbaşına getirilmesini sağlamak şeklinde değişik biçimlerde meydana gelmektedir. Dış müdahaleler genellikle gizli kuruluşların faaliyetleri tarafından yürütülen, bir ülkenin otoritelerine karşı girişilen ve halkın belirli bir kısmının desteğini sağlamış ya da sağlamamış bir şekilde kararlaştırılıp hazırlanan sevk ve idare edilen zaman zaman askeri güç kullanılan bir harekettir (Arı, 2013: 482).

Genel olarak müdahaleler şu şekilde ayrılmışlardır; diplomatik müdahale, ülke içinde gizli faaliyetleri destekleme, güç gösterisinde bulunma, gerilla savaşlarını destekleme, yıkıcı girişimlerde bulunma, doğrudan askeri müdahale şeklindedir (Arı, 2013: 482). Yıkıcı faaliyetler, hedef ülkede, çeşitli sabotajlar düzenlemek, adam kaçırmak, bombalamak, suikastlar düzenlemek, mevcut dini, sosyal, sınıfsal ve bölgesel çeşitlilikten yararlanılarak yönetimi sarsacak şekilde ülkede karışıklık çıkarmak ve mevcut düzeni ortadan kaldıracak eylemler yapmak şeklinde yapılmaktadır. Bu tür faaliyetler meşru olmayan hukuk dışı faaliyetlerdir (Sönmezoğlu, 2005: 384).

Bazen müdahalelerin yapılma amacı, bazı devletlerin başka devletlerin iç ve dış politikalarını kontrolleri altına almak istemeleri, istedikleri hükümetleri kurdurmak ya da kurdurmamak istemeleri nedeniyle yapılabilmektedir. Askeri bir darbenin ya da ayaklanmanın CIA tarafından desteklenmesi de müdahale alanına girmektedir. ABD zayıf ve önemsiz olarak gördüğü Latin Amerika ülkelerine Meksika Savaşlarından (1846-1848) beri müdahale yöntemini kullanmaktadır (Keskin 2016: 75).

- Yıkıcı girişimlerde bulunma: bir dış desteğin harekete geçirdiği güçlerin yardımıyla başka bir ülkedeki hükümetlerin devrilmesi ve başka ülkeye bağlanması şeklinde olmaktadır

(Arı, 2013: 482). Yıkıcı faaliyetlerin temel amacı, belirli bir yönde etkilenmesi istenen hedefin direkt olarak denetim altına alınmasını sağlamaktır. Bu faaliyetin temel stratejisi, halkın mevcut yönetime olan bağlılığını azaltmak ve başka alternatifler ortaya koymaktır (Sönmezoglu, 2005: 384). ABD'nin Latin Amerika ülkelerinden Guatemala ve Şili de yaptığı uygulamalar bu müdahale alanına girmektedir. Şili ve Guatemala örneği daha ayrıntılı bir şekilde diğer bölümde anlatılacaktır (Arı, 2013: 482).

2.2. Devletlerin İç Politikalarına ÇUŞ'ların Etkileri ve Darbeler

20. yüzyılın son çeyreği ile birlikte iletişim kanalları hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu kanallara; ÇUŞ'lar, bankalar, uluslararası sivil toplum kuruluşları örnek verilebilir. Bu kanallardaki artış nedeniyle, ÇUŞ'ların ve diğer kuruluşların aldıkları kararlar, devletlerin iç politikalarını birbirine yakınlaştırmakta hatta bu nedenle iç ve dış politika ayrımı yapılamamaktadır (Gürkaynak ve Yalçiner, 2009: 79).

ÇUŞ'lar bir toplumun değişim oranını, yönünü ve yararlanıcılarını kontrol etme kapasitesini etkileyerek bir ülkenin politik gelişiminde önemli bir güç olmuşlardır. Bu şekilde isteyerek ya da istemeden ÇUŞ'lar, içinde faaliyet gösterdiği herhangi bir devletin iç politikasında ayrı bir politik aktör konumuna gelmişlerdir (Leonard, 1980: 457).

ÇUŞ'lar, dünya ekonomisinin yeniden şekillenmesiyle yaptıkları doğrudan yabancı yatırımlarla elde ettikleri kazançlarla; kurulu oldukları ulusal hükümetlerinin jeopolitik ortağı haline dönüşmüştür. Ayrıca bu yatırımlarla, şirketler yine bağlı bulundukları ulusal ekonominin küresel çıkarları için hareket etme kabiliyeti bulmuşlardır. Bu çıkar ortak hale gelmesi ise, şirketlerin küresel ekonomide daha da güçlü hale gelmesinin yolunu açmış ve şirketleri avantajlı konuma getirmiştir (Çetin, 2016: 45).

Gelişmiş ülkelerin ekonomileri, politikaları ve sosyal bünyeleri sağlam temellerle oluşturulup bütünleşmiş olduğundan ÇUŞ'larla ilişkileri özellikle siyasi açıdan çok fazla etkilenmemektedir. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerin, ekonomik, sosyal ve politik bünyeleri aşırı duyarlı olduğundan, çok uluslu şirketlerle ilişkilerinde siyasi uzantıları da olan etkilerin altında kalabilmektedir (Çam, 1987: 94). Gelişmekte olan küçük ülkeler ise özellikle karar alma sürecinde, ÇUŞ'ların önemli lobi faaliyetlerine maruz kalmaktadır. Bu şekilde ÇUŞ'lar tarafından, iç ve dış politika oluşum sürecinde baskılanmış olmaktadır (Uyar, 2014: 12).

Aslında ÇUŞ'lar, ülke politikalarına kuruldukları yıllardan beri müdahale etme fırsatı yakalamışlardır. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ortadoğu petroleri paylaşılırken de ÇUŞ'lar perde arkasında boy göstermiş, savaş sonrası yıllarda Orta Amerika ve Ortadoğu'da kendileri için çalışacak kukla devletlerin kurulmasını sağlamışlardır. Ayrıca kendi hükümetlerinin yardımları ile darbeler gerçekleştirilmesine de neden olmuşlardır (Ünaldılar, 2005: 57). Askeri darbeler, iktidarın ele geçirilmesi için, bir yönetim biçiminin askeri kuvvetlerce kesintiye uğratılması ve güç kullanılması olarak tanımlanabilir. Askeri darbeler, ülkelerin yönetim biçiminin değiştirilmesine neden olmakla birlikte aynı zamanda olağanüstü hukuki koşullar oluşturmakta ve ülkenin tüm koşullarının yeniden biçimlendirilmesine neden olmaktadır (Tatlılıoğlu vd, 2017: 277).

Bu noktada darbe olgusunu biraz açmak yerinde olacaktır. TDK darbeyi şu şekilde açıklamaktadır. “Bir ülkede baskı kurarak, zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme işidir”. (TDK, 2019). Aynı zamanda darbe, mevcut hükümetin küçük bir grup tarafından şiddet kullanarak ve beklenmedik bir anda devrilmesi şeklinde de tanımlanabilir. Darbenin temel ön koşulu, silahlı kuvvetlerin, polisin ve diğer askeri unsurların bir kısmının veya tamamının kontrolünün sağlanmasıdır. Bu durumda darbeden kasıt askeri darbedir (Safi, 2019: 143).

Darbe, güç kullanılmak suretiyle ya da güç kullanma tehdidiyle, yasal olmayan yollarla siyasi iktidarın değiştirilmesinin sağlanmasıdır. Bu durum genellikle bir ülkedeki en örgütlü ve en kapsamlı silahlı unsurlar olan ordu veya onun desteklediği bir grup tarafından yapılmaktadır. Darbeden sonra oluşturulan düzen de aynı güç unsurları tarafından korunmakta, sürdürülmekte ya da devredilmektedir. Darbeler, devletlerin sadece sosyolojisiyle oynamamakta, kişilerin psikolojileri üzerinde ağır hasarlar yaratmakta, insanları kişiliksizleştirmekte ve tek tipleştirmektedir (TBMM, 2012).

Burada dikkat edilmesi gereken darbelerin olmazsa olmazı olarak vurgulanan dört temel noktanın olmasıdır. Bunlar darbelerin temel aktörlerinin askerlerden olması, darbelerin aniden olması, yöntem olarak darbe sırasında şiddete başvurulması ve darbelerin yasa dışı olmasıdır (Aslan, 2018: 11).

Darbeler genel olarak demokratik kültüre sahip olmayan ve demokrasisi gelişmemiş, ekonomik olarak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha fazla olmak üzere yüzyıllardır dünya genelinde görülen ordunun siyasi iradeye el koyarak yönetimi ele geçirme

biçimidir. Bu ülkelerde ülkelerin iç dinamikleri askerlerin faaliyete geçmesini sağladığı gibi, farklı ülkeler de darbelerin politika aracı olarak kullanılmasına neden olabilmektedir. Aynı zamanda askeri yönetimlerden ekonomik ve siyasi çıkar elde etmek isteyen sivil kişilerde askerleri kışkırtmakta ve adeta darbe yapmaya zorlayabilmektedirler. Yapılan ve başarılı olunan her askeri darbe, seçimle iş başına gelmiş olan sivil iradeyi ortadan kaldırmakta ve bu durum demokrasiye büyük zararlar vermektedir (Ağır, 2018: 2; Tatlılıoğlu vd, 2017: 278).

Darbe veya darbeye teşebbüs etmek mevcut meşru yönetimin, eşitliğin, özgürlüğün ve hukukun yok sayılmasından dolayı aklın, milli iradenin, kalkınmanın, bilimsel, teknolojik, kültürel ve sosyal gelişmenin, en önemlisi de demokrasinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır (Aydoğdu, 2017: 720). Darbe girişiminde bulunan kişiler genelde ordunun yapılan eyleme karşı tarafsız kalmasını fırsat bilerek, iktidarı ele geçirmekte, liderleri devirmekte, radyo, televizyon, internet gibi iletişim araçlarını işgal ederek hükümet daireleri üzerinde otorite kurmaktadır (Habertürk, 2016).

Yüzyıllar öncesinden beri seçim yoluyla çıkarlarını iktidara taşıyamayacağını ve koruyamayacağını düşünen kişiler, zümreler ya da gruplar darbe yoluyla kendilerini iktidara taşımak için değişik yollar aramışlardır. Bu kitleler darbeleri her zaman hem iktidara ellerinde tutmak için hem de çıkarlarını korumak için kolay bir araç olarak görmüş ve uygulamışlardır (Aydoğdu, 2017: 723).

Darbeler çeşitli yoğunlukta şiddet ve tehdit içermektedir. Darbeler sonucunda yönetimi elinde bulunduran siyasi yöneticiler devreden çıkartılmaktadır. Askerler yönetimi ya doğrudan devralmakta ya da onların istedikleri gibi yönlendirebileceği kişileri yönetime getirmektedirler. Ordu, sivil lideri değiştirmek, onun yerine askeri düzen kurmak ya da başka sivil liderlerin yönetime gelmesi için yönetime el koymaktadır (Ağır, 2018: 3-4). Bu süreçte halkın büyük çoğunluğunun daha çok yoksullaşmasına neden olacak olumsuz durumlar yaşanmaktadır. Buna karşılık ülkede egemen sınıf olarak tanımlanabilecek olan sermaye sahipleri ya da sermaye sınıfı bu süreçten bir takım kazançlar elde etmektedir (Tatlılıoğlu vd, 2017: 278).

Darbeler genel olarak sosyal, siyasal ve ekonomik sorunları çözmek, yani toplumun her alandaki refahını artırmak ve kalkınmayı gerçekleştirmek için yapılmasına rağmen mevcut hiçbir soruna çözüm getirememektedir. Aksine sorunları çoğaltarak toplumun geçmişle olan

sosyal, kültürel ve siyasal bağlarının azaltılmasına, toplumda ve devlette büyük sorunlar oluşturarak kırılmaların meydana gelmesine neden olmaktadır (Aydoğdu, 2017: 720).

Genellikle darbeler sosyal, siyasal kargaşanın olduğu ve ekonominin çöküş yaşadığı dönemlerinde gerçekleştirilir. Devlette sosyal, siyasal ve ekonomik iktidarı elinde bulunduran ve kaybedilmesini istemeyen belli bir kesim tarafından darbe koşullarının oluşturulması için gerekli hazırlıklar bile yapılmaktadır. Öncelikle toplum sosyal, siyasal ve ekonomik bir kargaşa içine sokularak gelecekle ilgili bir belirsizlik ve korku durumu oluşturulmaktadır. Sonra ise sosyal, siyasal ve ekonomik temelli büyük krizler çıkarılmaktadır. Böylelikle toplum, halk ve kitleler büyük bir umutsuzluğa sürüklenmekte ve bunun sonucu olarak da bir kurtuluş ve çare olarak darbeyi destekleyebilmektedirler (Aydoğdu, 2017: 723).

Darbe yapanların, darbeleri gerçekleştirirken yönetimi devirme araçları sadece silahlı kuvvetlerden ibaret değildir. Basın, finans sektörü, sivil toplum kuruluşları, görev zamanını bekleyen örgütler örneğin ÇUŞ'lar gibi atmosfer oluşturmada işe yarayacak birçok kesim darbe ortamının hazırlayıcısı konumunda kabul edilmektedir. Darbelerin hazırlık aşamasının gerçekleştirilmesi esnasında ve sonrasında hiç ihmal edilmeyen, edilemeyecek olan yöntemlerden birisi propagandadır. Propaganda darbelerin hem hazırlanmasında, hem meşrulaştırıp kabul görülmesinin sağlanmasında hem de insanları yönlendirmede, en önemli silah konumundadır. Bu nedenle darbeler yapılırken, propaganda araçları olarak basın ve yayın organları ön plana çıkmaktadır (Arabacı, 2016: 6-7).

Darbelerin genel sebepleri olarak şu unsurlar ileri sürülmektedir: politikacı zümrenin zayıf politikalar üretmesi; muhalefetin bazı kesimlerinin darbeye destek verebilecek nitelikte olması, yoksulluk seviyelerinin artması askerlerin darbenin meşru olduğunun kabul edileceği görüşünde olmalarıdır. Aynı zamanda toplumsal ve bölgesel çatışmaların yaşanması ve bölünme tehlikesi, orduda egemen olan ideoloji ile siyasal sistemin temeli olan ideolojinin çatışması gibi nedenler de gösterilmektedir. Özel nedenler olarak; laiklik, iltica, anarşi ve terör gibi faktörler ileri sürülmektedir. Fakat darbeler sadece yurt içindeki problemlerin değil, uluslararası aktörlerin, uluslararası kurum, kuruluş ve örgütlerin de etkileri nedeniyle oluşmaktadır (Ağır, 2018: 4; Aydoğdu, 2017: 724).

Darbelerin sonucunda ise siyasi istikrar tamamen ortadan kalkmakta ve ekonomide ciddi bir belirsizlik ortamı meydana gelmektedir. Belirsizlik sonucu enflasyon yükselmekte, milli gelir azalmakta, işsizlik yükselmekte, vergiler artırılmakta ve tüketici güven endeksleri

düşmektedir. Ekonomilerin daha da kötüye gitmesine ve kalkınmanın gecikmesine yol açmaktadır (Öz ve Noyan, 2017: 5).

Darbelerin yaşandığı ve başarılı olunduğu demokratik ülkelerde on yıl içinde kişi başına düşen gelirin yıllık büyümesi yüzde 1 ile yüzde 1,3 arasında düşmektedir. Ayrıca seçilmiş liderlerin devrilmesi ekonomik reformların önünü kesmekte, ülkeler derin bir borç batağına girmekte ve ekonomik kriz oluşmaktadır. Büyüme oranının yanı sıra sağlık, eğitim ve yatırım alanlarında da olumsuz koşullar oluşmaktadır. Darbelerden sonra sosyal programlara ayrılmış olan harcamalar düşmekte, böylece ekonomik ayrıcalıklar kitlelerden uzaklaşarak, siyasi ve ekonomik elitlere doğru geçiş yapmaktadır (Ünay ve Dilek, 2017: 10).

Eski zamanlardan günümüze kadar her dönemde darbe yapılmış olmasına rağmen 20. yüzyılda daha çok darbe yaşanmıştır. Artık her ülkede darbeler normal bir siyasi fiil olarak görülmektedir. Yakın tarihte Latin Amerika ülkelerinden; Arjantin, Paraguay, Kolombiya, Şili; Asya'da Pakistan, Tayland, Vietnam, Afrika'da Libya, Tunus, Cezayir, Çad, Nijerya, Avrupa'da Yunanistan, Ukrayna ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde darbe ya da darbe teşebbüsü yapılmıştır (Aydoğdu, 2017: 723-724).

Bütün bu ülkelerde; Latin Amerika, Afrika, Asya ve diğer yerlerde gerçekleşen tüm askeri darbelerde genel olarak aynı programın takip edildiği görülmüştür. Öncelikle hükümet binaları kuşatılmakta, yönetimin destekçileri gözaltına alınmakta, telefonlar kesilmekte ve saray işgal edilmektedir (Aslan, 2018: 11).

Latin Amerika ülkelerinde genel olarak askeri darbelerin arkasında olan ABD ile bağlantılı olan küresel güçler, çok uluslu şirketler, uluslararası bankalar ve kuruluşlardan oluşan sistem karşıtı rejimlerle sınırlı olmayan yeni aktörler, darbelerin gerçekleştirilmesine neden olmakta ve bu ülkeler uzun yıllar boyunca siyasi istikrarsızlıklarla yönetilmektedirler (Özçer, 2016).

ÇUŞ'lar sahip oldukları ekonomik güce dayanarak özellikle gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde, işsizlik yaratma, üretimi durdurma gibi ekonomik sabotaj yöntemlerine başvurarak ülkelerde sosyal, politik karışıklıklara yol açabilmektedir (Çam, 1987: 109). Aynı zamanda ÇUŞ'lar, ana ülkelerindeki ulusal çıkarlara küresel ekonomik kalkınma araçları olarak hizmet eden bir ideolojiyi yayma mekanizmasıdır. Bu nedenle bir diplomasi aracı olarak da kabul edilmektedirler (Ataman, 2003: 50).

Özellikle Amerikan şirketlerinin asıl işveren olduğu Latin Amerika gibi gelişmekte olan ülkelerde şirketler ekonomik bağımlılık yoluyla, işçilere rüşvet, fayda ve hizmet sağlamakta

ve kitle iletişim araçlarının kontrolü yoluyla yerel siyasi hayata hâkim olabilmekte hatta darbelerle neden olabilmektedirler (Leonard, 1980: 479).

Ekonomik çıkarların ÇUŞ'lar için ne kadar önemli olduğuna dair çarpıcı ve önemli örneklerden biri Şili'de Salvador Allende'nin mevcut hükümetinin devrilmesi için ITT (International Telegraph & Telephone) gibi şirketlerin yaptığı uygulamalardır. Bu dönemde jeopolitik açıdan stratejik olarak önemli sektörlerdeki faaliyetlerini millileştirmeye çalışan ülkeler ile ÇUŞ'lar ciddi bir mücadeleye girişmişlerdir. 1970-1973 tarihleri arasında Şili'de muhalefet destekçileri, Amerikan hükümetine bağlı kuruluşlar ve çok uluslu şirketler tarafından desteklenmiştir. Bu çok uluslu şirketlerin amaçlarına uygun olarak ve stratejik endüstri sektörlerindeki millileştirmeye karşı olarak, Devlet Başkanı Salvador Allende'yi hedef alan “ekonomik ve ideolojik bir kuşatma stratejisi” uygulanmış ve daha sonra bu durum belgelenmiştir (Çetin, 2016: 62). Bu örnek ayrıntılı bir şekilde üçüncü bölümde incelenecektir.

2.3. Üçüncü Dünyada Devlet Politikalarına ÇUŞ'ların Etkisi: Genel Durum ve Doğu Hindistan Şirketi Örneği

Bu kısımda ilk olarak üçüncü dünya ülkelerinin literatür anlamları, ÇUŞ'ların bu ülkelerde nasıl bu kadar güçlü konuma eriştikleri ve ÇUŞ'ların farklı üçüncü dünya ülkelerinde meydana gelen darbelerdeki rolleri incelenmiş, ardından İngiliz menşeli Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki faaliyetleri incelenmiştir.

2.3.1. Üçüncü Dünyada Genel Durum

Üçüncü dünya ülkeleri, günümüz literatüründe az gelişmiş ülkeleri çağrıştıran bir kavram olarak kullanılmaktadır. Üçüncü dünya ülkeleri genelde birtakım özellikleriyle bilinmektedir. Bu özellikler şu şekildedir: Ekonomileri dışa bağımlıdır, yolsuzluk, rüşvet ve liyakatsizlik çok yoğun yaşanmaktadır. Ayrıca; sürekli askeri darbelerin yaşanmakta, yer altı kaynakları yabancı şirketler tarafından çıkarılıp işlenmekte, halkın büyük çoğunluğu yoksulluk sınırında yaşamaktadır (Boztaş, 2017).

Koloni dönemlerinde gelişimlerini tamamlayamamış ülkeler siyasi ve ekonomik anlamda tamamen bağımsız olmadıkları için Avrupa sermayesinin karşısında ulus devletler olmadan rahat bir şekilde hareket edebilmişlerdir. Çünkü kolonileşme sürecinden ve Batılı sistemlerin buraya nüfus etmelerinden önce üçüncü dünya ülkelerinde yaşayan kişiler göreceli olarak

kendi kendilerine yetecek şekilde topluluk alanı içinde yaşamışlardır. Bu ülkeler tarım faaliyetleri ile uğraşıp balık avlamış, dokumacılık yapıp küçük ölçekte sanayiler ve eldeki yerel mevcut kaynakları kullanmak yolu ile kendilerine has bir ekonomik düzen içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir (Güner ve Yılmaz, 2010: 199; Dikkaya ve Deniz, 2006: 175).

Ancak bu durum Birinci Dünya Savaşından önce değişmeye başlamıştır. Gelişmekte olan bazı ülkeler, Avrupa sermayesinin kaynağını araştırmaya başlamıştır. Örneğin 1917’de Rusya’da yaşanan Ekim Devrimi⁷ ile Rusya, ülkesinde bulunan petrol sanayisini millileştirmiştir. Bu nedenle de az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde daha milliyetçi politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Zamanla da gelişmekte olan ülkeler ekonomi politikalarını daha düzenleyici ve denetleyici şekilde uygulamaya başlamış ve bu durum da ÇUŞ’ların olumsuz şekilde etkilenmesine neden olmuştur. 1917 Ekim Devrimi ile yabancı şirketlerin genel olarak ulusallaştırılması ve İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ÇUŞ’ların yabancı ülkelerdeki yatırımları ve faaliyet alanları son derece kısıtlanmış, bu da ÇUŞ’ları olumsuz etkilenmiştir (Güner ve Yılmaz, 2010: 199; Çam, 1987: 99).

Ancak gelişmekte olan ülkelerin yeterince tasarruf birikimlerinin olmaması ve sermaye ile teknoloji yetersizliklerinin olması bu ülkelerde yeterince üretim yapılamamasına ve milli gelirde artışın olmamasına neden olmuştur. Bu sıkıntıları gidermek için gelişmekte olan ülkeler; kalkınmalarını sağlamak, üretimlerini arttırmak, döviz rezervlerini genişletmek ve rekabet ortamı oluşturmak için yabancı yatırımcıları ülkelere çekmek amacıyla her türlü yasal ve idari düzenlemeye başvurmuşlardır (Koçtürk ve Eker, 2009: 41).

Gelişmekte olan ülkeler özellikle 1970’lerde yabancı yatırımcılardan elde ettikleri ekonomik faydaları hesaplamayı ve ekonomik maliyetleri içerecek veya en aza indirecek daha iyi yollar tasarlamayı denemişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerdeki ÇUŞ’lar üzerindeki ekonomik tartışma hiçbir şekilde çözümlenmemiş olsa da devletler son yıllarda yabancı şirketlerin ulusal ekonomik kalkınma hedeflerine hizmet etmelerini sağlamada küçük bir ilerleme sağlamayı başarmışlardır (Leonard, 1980: 457-458).

1980’li yıllarda gelişmekte olan ülkeler ÇUŞ’lara yönelik daha liberal politikalar izlemiş ve yabancı sermaye girişine direkt izin veren yasalar çıkarmışlardır. Böylece bu yıllarda finansal serbestleşme politikaları sadece finansal piyasalarda değil yabancı yatırım konusunda da etkili olmuş ve Latin Amerika ülkeleri tek taraflı yatırım politikalarını

⁷ Ekim Devrimi: 1917 yılında Çarlık Rusya’sının yıkılıp yerine Sovyetler Birliği’nin kurulması ile sonuçlanan devrimdir.

liberalleştirmişlerdir. Bu yıllarda az gelişmiş ülkelerin çıkardığı yasalar, serbest ticareti kolaylaştırmış ve sermaye akışını serbest hale getirmiştir. Bunlardan biri “Washington Uzlaşısı” yasasıdır. Bu tür politikalar ÇUŞ’ların rahatça yatırım yapmasına olanak sağlayan koşulların gerçekleşmesine neden olmuştur (Güner ve Yılmaz, 2010: 200; Balaam ve Dillman, 2015: 575).

Küreselleşme sürecinde ekonomik faaliyet alanlarını genişleterek yaygınlaşan ÇUŞ’ların az gelişmiş ülkelerde yaygınlaşması özellikle gelişmiş ülke düzenlemeleri ve destekleriyle olanaklı hale getirilmiştir. Bu bağlamda çok uluslu şirketlerin koruyuculuğunu üstlenen ve sermayenin anayasası kabul edilen; OECD tarafından hazırlanan MAI (Çok Taraflı Yatırım Anlaşması) ile ÇUŞ’lar tüm ulusal pazarlara girme hakkı elde edebilmiş, aynı zamanda ülkeler üstü yetkilerle donatılmışlardır. Aynı zamanda tüm haklar ÇUŞ’lara bütün sorumluluklar ise ulus devletlere bırakılmıştır (Gedikli, 2011: 106).

MAI ile birlikte yabancı yatırımcılar yatırım yaptıkları ülke hükümetlerini dava etme ve tazminat talep edebilme hakkı kazanmışlardır. Bu anlaşma, bir bakıma ÇUŞ’ların devletlerin de üstünde güç sahibi olmalarına neden olmuştur çünkü MAI ile birlikte siyasi ve ekonomik güç devletlerden ÇUŞ’lara geçmiştir. Aynı zamanda bu antlaşma (MAI), bir taraftan sermaye sahiplerini güçlendirirken diğer bir yandan bütün çevre koruma girişimlerini, çalışma koşullarının iyileştirilmesini hedefleyen millî politikaları ve kamu yararına hizmet eden yatırımları az gelişmiş ülkelerde engellemiştir (Güner ve Yılmaz, 2010: 210; Özyakışır, 2004).

Ekonomik alanda, ÇUŞ’ların nihai etkisinin gelişmekte olan ülkelerin ekonomisine faydalı veya zararlı olup olmadığı konusunda ciddi bir anlaşmazlık bulunmaktadır. ÇUŞ’ların varlığının ortaya çıkardığı siyasi ve ekonomik konular birbiriyle bağlantılı; ancak yabancı şirketlerin yerel siyasal süreçler üzerindeki etkilerinin sadece ekonomik ilişkilerden kaynaklanmadığı düşünülmektedir. Birçok araştırmacıya göre ÇUŞ’lar, gelir, istihdam ve genel yaşam standartlarını tüm ülkede olumlu veya olumsuz şekilde etkileyebilmektedir (Leonard, 1980: 456).

Batıdaki gelişmiş ülkeler büyük bir işsizlik oranı ile karşılaştıklarında ya göç akımları nedeniyle ya da işçileri düşük ücretle çalıştırarak haksız rekabet oluşturdukları nedeni ile üçüncü dünya ülkelerini suçlamaktadırlar. Ancak gerçek suçlu ekonominin yeni şekli olan sömürgeciliktir. Göç hareketinin oluşmasının nedeni bu sömürü faaliyeti olduğu gibi, üçüncü dünya ülkelerinin ekonomilerinin çok uluslu şirketlerin kontrolüne girmesi,

kaynakların istismar edilmesi ve bu kaynakların Kuzeydeki zengin sanayileşmiş ülkelere götürülmesinin nedeni de küreselleşmeyle oluşan yeni ekonomik düzendir. Bu düzen küreselleşmenin oluşturduğu ticaretin yeni kurallarıyla üçüncü dünya ülkelerinin kendilerini korumaları adına veya alternatif ekonomik stratejiler üretmelerine engel olmaktadır (Dikkaya ve Deniz, 2006: 175).

Günümüzde büyük ÇUŞ'ların çoğunluğu Amerikan, Japon ya da Batı Avrupalı şirketlerdir. Bu şirketler dünya çapında, diğer iş çevrelerinde ya da hükümetler üzerinde son derece etkilidirler. Ancak bu şirketlerin özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinde aşırı politik etkileri olmuştur. Ayrıca bu ülkeleri sömürdükleri ve işsizliğe neden olduklarına dair söylemler birçok kişi tarafından kabul edilmektedir (Dağcı, 2007: 103).

Genel olarak gelişmekte olan ülkelerde ekonomik sorunların nerede durduğuna bakılmaksızın, bu ülkelerdeki yabancı şirketlerin yeterince büyük ve yeterince önemli oldukları herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu nedenle faaliyetlerindeki değişikliklerin ülkenin; gelir, istihdam ve genel yaşam standartlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebileceği açıktır. Bu nedenle ÇUŞ'lar, hükümet kararlarını etkilemek için arayabilecekleri güçlü bir politik aracı yönetmektedir. ÇUŞ'lar, gelişmekte olan bir ülke için uzun vadeli siyasi yankıları olan bazı ekonomik gelişme modellerini veya süreçlerini de harekete geçirmektedir (Leonard, 1980: 456).

Yeni bağımlı kalkınma ekolü, üçüncü dünya ülkelerinin endüstriyel gelişimini, merkez kapitalist ülkelere gelen sömürü aracı olarak görmektedir. Kitleleri faydalardan dışlayan, devlet gelişimini yerli kapitalistler ve hepsi de başarılı olan ÇUŞ'lar ittifakı tarafından desteklenmiş olarak görmektedir. Aynı zamanda bu ekol ÇUŞ'ları özerk bir siyasi aktör olarak görmektedir (Leonard, 1980, 46).

Ayrıca zamanla bu şirketler, kâr maksimizasyonu ilkesi etrafında fiyatlarda dalgalanmalar yaparak gelişen ülkelerin temel hammadde olan ihracat gelirlerinde inişlere ve çıkışlara sebebiyet verebilecek durumlar oluşturmuşlardır. Bu da gelişen ülkelerin kalkınma politikalarında dengesizliğe yol açabilecek bir durum oluşturabilmiştir (Çam, 1987: 110).

Bir başka saptama ise endüstrileşmiş ülkelerin baskın konumda bulunduğu mevcut güçler dengesi, bu ülkelerin kendi çıkarlarını öne çıkarmasını sağlayan tutum ve davranışlar sergilemelerine neden olabilmektedir. Bu tarz durumlarda gelişmekte olan ülkeler için daha fazla zorluk yaratmaktadır. Bu zorluklar o kadar fazla ki endüstrileşme süreçlerini devletlerin etkin müdahalesi ve korumacı politikalar yoluyla gerçekleştirmiş olan

sanayileşmiş ülkeler şuan aynı yolları kullanarak sanayileşmek isteyen azgelişmiş ülkelerin önünü neoliberal politika uygulamaları aracılığıyla kesmekte ve bu saptamalar giderek daha çok kabul görmektedir (Şenses, 2004: 6).

Marksist yapısalcı modele göre, merkezle çevre arasındaki ilişki bitirilmelidir. Az gelişmiş ülkeler ekonomilerini dışa kapatmalı yani uluslararası ihracat yapmamalı, bağımlılığı arttıran uluslararası yardımları kabul etmemeli ve yerel düzeydeki ÇUŞ'ları millileştirmelidir. Böylece az gelişmiş ülkeler ihracat için üretim yapmak yerine yerel üreticiyi koruyup ithal ikameci politikalar izleyip fakirliği ortadan kaldırmak için politikalar yapmalıdır. Ancak böyle bir yaklaşımın ÇUŞ'ların günümüz dünyasında getirdikleri oyuna ve etkinlikleriyle kolay olmadığı bir gerçektir (Ballaam ve Dillman, 2015: 371-380). Küreselleşme karşıtlarına göre de ÇUŞ'lar, üçüncü dünya ülkelerinde işçileri düşük ücretle çalıştırmakta ve kötü çalışma koşulları altında istihdam etmekte aynı zamanda bu bölgelerdeki çevreyi de acımasızca tahrip edip çevre kirliliğine neden olmaktadır (Gökdere, 2001: 92).

Bu yaklaşımlara göre, ÇUŞ'ların baş aktör haline gelip oluşturduğu yeni yapıyla birlikte, üçüncü dünya ülkeleri birer edilgen pazara dönüşmüştür. Aynı zamanda küresel ticaret, finans ve yatırım sistemleri konusunda da giderek artan bir şekilde bağımlı hale gelmişlerdir. Gelişmiş ülkelerin hükümetleri, Dünya Bankası gibi çok uluslu kuruluşlar ve ulus-aşırı bankalar tarafından yürütülen altyapı programları ile yardım politikaları çerçevesinde, üçüncü dünya ülkelerinin hükümetleri yüksek maliyetli altyapı projeleri ve sermaye-yoğun teknoloji transferi amaçları ile milyarlarca dolar borcun altına girmek zorunda bırakılmışlardır (Dikkaya ve Deniz, 2006: 175).

ÇUŞ'lar yayıldıkları gelişmekte olan ülkelerde, hükümetlerin sağlık, güvenlik ya da ekonomi politikalarında yaptıkları değişikliklerden etkilenmektedirler. Eğer bu değişiklikler ÇUŞ'lara fayda sağlamaktaysa ÇUŞ'lar buna tepki göstermezler ancak mali olarak kayıpları söz konusu ise yabancı hükümete lobi yapma konusunda karar almaktadırlar. Bu faaliyetleri de şirketin kendi hükümetinden diğer hükümet üzerinde baskı kurmasını isteyerek, uluslararası bir örgütte genel bir politika sorunu yaratarak ya da kendi ülkesindeki diplomatik temsilciliği aracılığı ile yapmaktadır (Dağcı, 2007: 104-105).

Bu doğrultuda ÇUŞ'lar kendi kişisel çıkarları için siyasal iktidarlar ile çarpık ilişkiler içinde olabilmektedir. Siyasal iktidara parasal yardımda bulunan ya da dolaylı olarak destek veren ÇUŞ'lar özellikle seçim dönemlerinde aktif olarak faaliyet gösterebilmektedir. Bu durumun

tersi durum da olabilmektedir. ÇUŞ'lar kendi çıkarlarına aykırı gördükleri siyasi partileri iktidara getirmemek ya da uzaklaştırmak için karanlık bir takım çabalar içerisine girebilmekte ve o yönde çalışmalar yürütebilmektedir. Özellikle üçüncü dünya ülkelerinde pek çok hükümet darbesinde ÇUŞ'ların parmağı olduğu bilinmektedir (Özkan, 2006).

Ortadoğu ve Afrika gibi az gelişmiş ülkeler de ÇUŞ'ların ekonomik çıkarlarıyla nedeniyle birçok darbe ve darbe teşebbüsüne maruz kalmışlardır. İran'da 1953 yılında Başbakan Musaddık'ın devrilmesi ve yerine Şah'ın getirilmesi de çok uluslu şirketlerden Mobil, BP, Shell gibi dünya devi şirketlerin özellikle ABD ve İngiltere'nin çıkarlarının zedeleneyecek olması darbenin yapılmasının asıl nedenini oluşturmuştur. Musaddık'ın İran petrolünü millileştirmek istemesi ve buna yönelik yasayı kabul etmesinin ardından darbe gerçekleştirilmiştir. Yerine ülkenin eski kralı Muhammed Rıza Şah Pehlevi getirilmiş ve Batılı şirketler ve devletler isteklerine ulaşabilmiş ve çıkarlarını yeniden koruyabilmişlerdir (<http://www.serenti.org/1953-iran-darbesi-cia-ve-mi6-musaddiki-nasil-devirdi/>).

Afrika'dan örnek verecek olursak, Afrika'nın üçüncü büyük ülkesi olan Kongo Cumhuriyeti de sürekli politik istikrarsızlık ve darbelere maruz kalmıştır. Ülke uzun yıllar Belçika sömürgesi altında kalmıştır. 1960 yılında ise bağımsızlığına kavuşmuştur. Kongo ülkesi, yer altı kaynakları bakımından Afrika'nın en zengin ve en stratejik öneme sahip ülkelerden birisidir. Ülke kobalt madeninin dünyadaki rezervlerinin %60'ına sahiptir. 1960 yılında Partice Lumumba ülkenin ilk Afrikalı başbakanı olmuştur (Öcal, 2017: 169).

Lumumba başbakan olduktan sonraki ilk konuşmasında sömürgeci devletleri hedef alarak konuşmuş ve bu durum onun darbeye devrilmesine neden olmuştur. Lumumba'nın başkan olarak seçilmesi sömürgeci güçlerin çıkarlarının yok olması anlamına gelmiştir. Bundan dolayı yine 1960 yılında Başbakan Lumumba, ülkenin batı yanlısı ordu komutanı tarafından devrilmiştir. 1961 yılında ise öldürülmüştür. CIA'ın raporuna göre de Lumumba'nın öldürülmesi için 500 bin dolar harcama yapılmıştır. Ancak mineral zengini ülkenin ÇUŞ'lar tarafından sömürge statüsünün sürdürülmesi anlamına gelen bu harcama ülkede bulunan sömürgeci tekeller için ucuza mal edilmiş bir darbe olarak tarihte yer almıştır (Küpeli, 2011a).

Afrika'dan başka bir örnek ise Nijerya'dır. Nijerya Afrika'nın en büyük petrol üreticisidir. Petrolden önemli gelirler elde etmesine rağmen Afrika'nın en yoksul ülkeleri arasındadır. Bunun da nedeni askeri dikta rejimlerle yönetilmesi ve yönetimin sadece kişisel servet edinme amaçlarının olmasıdır. Shell Nijerya'daki petrolün büyük çoğunluğunu

çıkarmaktadır. Shell'in ülkede çevre kirliliği ve daha birçok olumsuzluğa neden olması protesto edilmesine neden olmuştur. Bu protestolar nedeniyle 1993 yılında askeri bir darbe ile mevcut yönetim ortadan kaldırılıp yerine General Abacha getirilmiştir. Shell'in askeri dikta ile iş birliği yaptığı iddia edilmiş ancak şirket bu konudaki her türlü iddiayı reddetmiştir. Fakat daha sonra ülkenin güvenlik güçlerine ödeme yaptığını kabul ederek aslında darbeye de rolü olduğunu kabul etmiştir (Ünaldılar, 2005: 82-83).

Bu da göstermektedir ki özellikle az gelişmiş ülkelerde bulunan çok uluslu şirketlerin faaliyetleri sadece ekonomik çıkar sağlamak adına yürütülmektedir. Bu şirketler, ekonomik çıkarları zarar görmeye başladığı anda yasal olmayan her türlü faaliyette bulunmaktan çekinmemiş ve askeri diktatör rejimlerle çarpık ilişkiler içerisine girip yeniden çıkarlarını sağlamak ve korumak adına her türlü girişimde bulunabilmişlerdir.

2.3.2. Doğu Hindistan Şirketi Örneği

Realizme göre ÇUŞ'lar, merkantilizm dönemindeki ticari şirketlere benzemektedir. Örneğin, ABD menşeli ÇUŞ'lar 19.yy'da ortaya çıkmış olan Britanya girişimciliğini temsil eden Doğu Hindistan Şirketine benzemektedir. Merkantilizme göre, ÇUŞ'lar bazı ulus devletlerin günümüzdeki ekonomik yayılmacılığının yansımasıdır. Nasıl ki Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına ve amaçlarına uygun davranmışsa, günümüzdeki ÇUŞ'larda kendi ülkelerinin (menşei) çıkarlarına hizmet eden birer araçtır. Bir şekli ile ÇUŞ'lar güçlü ülkelerin zayıf ülkelere, ekonomik yayılmacılıklarında kullandıkları ve zayıf ulus devletleri tehdit eden araçlardır (Güner ve Yılmaz, 2010: 201).

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 1599 yılında İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'in izni ile kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Şirket Hindistan'da esas faaliyetlerine 1618'de Babürlü İmparatorluğundan Hint ürünlerini Avrupa'ya satabilme izni alması ile başlamış ve etkinliği artmıştır. Şirketin kurulmasındaki amaç Britanya ile Doğu arasındaki ticari ilişkilerin devam etmesi ve meydana gelen ticaret tekelinin İngilizlerin lehine geliştirilmesidir (Günarslan, 2019: 89).

Çeşitli zamanlarda değişik siyasetler izleyen şirket zamanla kârını ve Hindistanda'ki nüfus alanını hızlıca artırmıştır. Bunun yanında Hindistan halkı ise giderek fakirleşmiştir. Yerel idareler çoğu zaman İngilizlere karşı koymak istemişse de bunu başaramamış ve daha fazla imtiyaz vermek durumunda kalmışlardır. Her bir imtiyaz ise şirketin daha fazla güçlenip halkın daha fazla fakirleşmesine neden olmuştur (Bulut, 2003: 87).

İngilizler bölgeyi adeta bir seferberlik süreci içerisinde sömürmüşlerdir. Hintli krallar şirkete çok ağır ödemeler yapmak durumunda bırakılmıştır. Bu ödemeler şirketle sınırlı kalmayıp şirkette görevli valiler ve diğer konsey üyelerine de yapılmak durumunda olmuştur. Eğer bu ödemeler yapılmaz ise de krallıklar ellerinden alınabilmiştir (Günarslan, 2019: 96).

18. yüzyılın yarısında ticaret hacmini ciddi şekilde büyüten şirket, İngiliz hükümeti ile olan ilişkilerini düzenleyerek ticaret faaliyetlerini yürüttüğü bölgelerde devlet adına hareket etme ve devleti temsil etme imtiyazı almıştır. 1717 yılında Bâbürlü devletinden kapitülasyon hakları kazanmış ve ülkede çok güçlü bir konuma yükselmiştir. 1740'lı yıllarda Fransızların Hindistan'a girme istekleri üzerine şirket mal varlığını ve imtiyazlarını korumak için mahallî taht kavgalarına karışmış ve askerî hareketlere girişmiştir. Bölgedeki birliklerini takviye ederek 1757'de Plassey zaferiyle fiilen Bengal'e hâkim olan şirket 1765'ten itibaren de bu bölgeyi kendi adına yönetmeye başlamıştır (Özcan, 2000).

Böylece İngilizler, Bengal'den başlayarak kurmak istedikleri siyasi hâkimiyetin meşruiyetini temin için hukukî alt yapıya da kavuşmuşlardır. 1833 yılında elde edilen bir kanun ile şirket yavaş yavaş bir ticaret unsuru olmaktan çıkarak, yönetimci-askeri yönünü ön plana çıkarmış ve hükümetin bir organı haline gelmiştir. Bu politikanın sonucunda şirket, yerli devletler arasındaki problemleri çözüp, medeniyet ve insan hakları getirmek gibi çeşitli bahanelerle buradaki devletlere birer birer el koymaya başlamıştır (Vural, 2006: 17).

1850'li yıllarda ise Delhi ve Pencap bölgeleri de şirketin hâkimiyeti altına girmiş ve Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin nihai sınırları neredeyse belli olmuştur. Aynı zamanda Burma, Singapur ve Hong Kong'la birlikte o zamanki dünya nüfusunun yaklaşık beşte biri şirketin hâkimiyet alanına girmiştir. Bu doğrultuda şirket dünyanın en büyük ticaret organizasyonu olmakla beraber, hâkimiyeti altında tuttuğu bölgelerde kurmuş olduğu idarî, malî ve hukukî yapı ile de devlet fonksiyonu icra eder hale gelmiştir (Özcan, 2000).

Şirket her geçen zamanda etkinliğini daha da arttırarak 1848-1856 yılları arasında Hindistan'da tamamen sekiz eyaleti işgal etmiştir. Ancak 1857 Hint isyanı ile birlikte şirketin faaliyetlerine son verilerek Hindistan doğrudan İngiliz krallığının kontrolüne alınmıştır. İngilizler ülkeyi işgal etmekle kalmamış aynı zamanda sosyal reformlar, toprak sisteminde değişiklikler, kral ve prenslerin ellerindeki güçlerin alınması, gibi birçok faaliyet yürütmüştür. (Günarslan, 2019: 90).

İngilizlerin yüksek vergi politikaları, şirket çalışanlarının yerli halk üzerindeki baskısı, gittikçe kötüye giden ekonomik durum ve Hristiyanlık propagandasının ülkede yayılmaya

başlaması sonucunda ülkede 1857 yılında isyan çıkmış ve ülkedeki hâkimiyet sarsılmıştır. Ancak şirket bu isyanı İngiltere hükümetinin desteğiyle bastırabilmiş ve ülkede hâkimiyetin tekrar alınmasından sonra İngiltere hükümeti şirketin Hindistan'daki konumunu iptal ederek ülkeyi doğrudan yönetimine alarak kolonileştirmiştir (Özcan, 2000).

İngiliz Doğu Hindistan şirketinin Hindistan'ı ele geçirme süreci dünya tarihinde ilk defa özel bir işletme olarak bir şirketin gerçekleştirdiği işgal hareketidir. Doğunun zenginliğini ele geçirmeye çalışan şirketin asıl amacı diğer şirketler gibi zenginleşmektir ve bunu başarabilmiştir. Zenginleşmenin yanında başka ayrıcalıklar da elde etmiş ve 250 yıl gibi çok uzun bir dönem Hindistan coğrafyasına hâkim olmayı başarmıştır (Günarslan, 2019: 101).

Dolayısıyla Doğu Hindistan Şirketi tüm bu yönleriyle özel bir örneği teşkil eder. Zira Doğu Hindistan Şirketi ÇUŞ'ların, devlet politikalarına ve işçilere karışma aynı zamanda darbeden daha öteye giderek faaliyette bulunduğu ülkeyi işgale kadar varabileceğini gösteren bir örnektir. Bunu İngiliz hükümeti adına yapsa da zaman zaman İngiliz hükümeti üzerinde de etkileri olmuştur. Aynı zamanda onun adına adeta işgalci bir güç konumuna erişerek doğrudan kendi, dolaylı olarak da İngilizlerin çıkarlarını Hindistan üzerinde gerçekleştirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LATİN AMERİKA'DA DARBELER VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN ROLÜ

Bu bölümde çalışmanın son sorusu olan Latin Amerika'da bulunan ÇUŞ'ların darbelerde rollerinin olup olmadığı araştırılmıştır. Buna istinaden ilk olarak Latin Amerika kıtasının keşfi, bu ülkelerin nasıl sömürgeleştirildikleri, bağımsızlıklarını nasıl kazandıkları ardından 1954 yılında Guatemala'da, 1973 yılında Şili'de ve 2019 yılında Bolivya'da meydana gelen darbelerde ÇUŞ'ların etkilerinin nasıl olduğu incelenmiştir.

3.1. Latin Amerika Tarihine Genel Bir Bakış

Orta ve Güney Amerika'yı bazı yazarlar tek bir bölge olarak ele alıp Latin Amerika olarak adlandırmaktadırlar. Güney Amerika daha çok İspanya ve Portekiz mirası ile Katolik dininin yaygın olduğu alanları içermektedir. Orta Amerika'da ise nüfus daha çok Afrikalı, Asyalı ve Avrupalıdır ve Orta Amerika'da kültürel coğrafi çeşitlilik daha fazladır. Güney Amerika, dev bir üçgen biçiminde kıtaya sahip olup, Orta Amerika'nın anakarasının oluşturduğu ince bir kara köprüsü ile Kuzey Amerika'ya bağlanmıştır. Orta Amerika ise bölünmüş ve parçalara ayrılmış bir bölgedir. Kuzey ve Güney Amerika'yı birbirine bağlayan Meksika'nın güneyinde küçük bir kara şeridi ile Panama'da 65 km genişliğe sahip bölgedir (http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/cografya_lisans_ao/bolgesel_cografyaya_giris.pdf).

Harita 1. Latin Amerika Haritası.

Kaynak: <https://www.ozelburoistihbarat.com/ulkeler-kitalar-dosyasi/latin-amerika-dosyasi-mercosur-latin-amerika-icin-bir-ab-modeli-1868>

1492 yılında Cenevizli denizci Kristof Kolomb Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak için keşif seferlerine çıkmıştır. Sürekli Batıya giderek Doğunun zenginliklerine ulaşılacağına inanmış ve dört sefer sonucunda Hindistan'a ulaştığını düşünmüştür. Ancak Kolomb; Orta Amerika, Honduras ve Karayipler'deki bütün büyük adalara ulaşmıştır. Ancak, Amerika'nın keşfedilmemiş yeni bir kıta olduğunu İtalyan denizci Amerigo Vespucci fark etmiştir. Bundan dolayı da Kıta'nın Vespucci'nin isminden geldiği öne sürülmektedir. Aynı zamanda Gerardus Mercator isimli bir haritacının 1538'de Kıta'nın haritasını çizdiği ve bu kıtayı adlandırmak için "Amerika" ismini kullandığı kabul edilmektedir (Yarar, 2013: 392).

İspanyollar bu Kıta'ya ilk geldiklerinde Latin Amerika'da üç büyük uygarlık ile karşılaşmışlardır. Bu uygarlıklar; Mayalar, İnkalı ve Azteklerdir. Keşif hareketlerinden sonra fetih hareketlerine başlayan İspanyollar tarafından, bu uygarlıkların büyük çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır (Yarar, 2013: 392).

XVI. yüzyılın ilk dönemlerinde sömürgeleştirilmeye başlanan Meksika'da bulunan yerli Aztekler yok edilmiştir. Peru'da ise İnka uygarlığının ülkesi işgal edilerek milyonlarca insan

katledilmiş ve ülke sömürge alanına dönüştürülmüştür. Bu Kıta'nın İspanyollar tarafından sömürge haline getirildiği dönemde, Kıtanın yanı sıra bölgelerin de coğrafi yapısı değerli madenlere, altın ve gümüşe erişmek için değiştirilmiştir. 1545'te Potosi Dağları'nın büyük bölümünde gümüş madenleri bulunmuş ve bu maden yataklarının keşfi İspanya'nın 16. ve 17. yüzyılda güç ve zenginliğinin ana kaynağını oluşturmuştur. Böylelikle İspanyollar 16. yüzyılda dünyanın en büyük sömürge imparatorluğunu kurmuşlardır (Yarar, 2013: 393-394; http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/amerika_tarihi.php).

İspanyollar Meksika'da Aztek ve Pizarro, Peru'da ise İnka uygarlığını ortadan kaldırdıktan sonra bu uygarlıkların eşsiz altınlarını, heykellerini ve süs eşyalarını eriterek paraya dönüştürmüşlerdir. Ele geçirdikleri bütün değerli madenleri İspanyaya taşımışlar ve küresel İspanya imparatorluğunun oluşumuna katkı sağlamışlardır. İspanyollar kıtada baskı ve şiddete dayalı sömürgeci bir yayılma başlatmış ve bu Yeni Dünya'nın zenginliklerine 300 yıl boyunca sahip olmuşlardır (Yarar, 2013: 393).

Bu sömürülerden sonra İspanya'ya akıtılan büyük zenginlikler, diğer Avrupa ülkelerinin de ilgisini çekmiştir. İngiltere gibi denizci ülkeler, İspanyol hazine gemilerine karşı yağma saldırıları gerçekleştirmiş ve bu saldırılar sonucunda Yeni Dünya ile ilgilenmeye başlamıştır. Aynı zamanda İspanyolları ve Portekizlileri takip eden İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar Kuzey Amerika ve Antiller'e hâkim olmuşlardır

(http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/amerika_tarihi.php).

İspanyolların bu bölgeleri keşfinden sonra bu bölgeler yüzyıllar boyunca farklı milletler tarafından sömürülmüştür. Latin Amerika'ya bu sömürgecilik çağından kalan tek şey ise sermaye yokluğudur. Yani bu Yeni Dünya'nın geri kalmışlığının nedeni de bu olmuştur. Bununla birlikte bütün tarihi bilgi ve belgelere dayalı kaynaklar göstermektedir ki sömürge ekonomisinin hâkim olduğu, yönetici sömürgeci sistemlerle bütünleşmiş olan sınıflara çok büyük servetler sağladığıdır. Ancak bu servetlerden yararlananların sayısının çok az olduğudur (Galeano, 1971: 52).

İspanyol sömürgelerinin aksine Brezilya sömürgelerinde yaşayan yerliler, ülkelerinde bulunan metallerin değerli olduklarından haberdar olmamışlardır. Bu nedenle bu madenlerin nerelerde oldukları ve nasıl çıkartılacağına dair bilgi sahibi olmamışlardır. Portekizliler ise fethettikleri bölgeleri yakıp yıkarak ve yerlileri katlederek açtıkları sınırsız topraklarda altınların nereye yığıldığını kendileri bulmuşlardır. 18. yüzyılda Brezilya alanlarından

çıkartılan altın miktarı önceki iki asır boyunca İspanyanın sömürgelerinden elde ettiği toplam altın miktarından daha fazla olmuştur (Galeano, 1971: 77-78).

Brezilya toprakları, 1532-1822 bağımsızlığını kazandığı döneme kadar Portekiz'in başlıca sömürgesi konumunda kalmıştır. Bölgede 1693 yılında altının bulunmasıyla Portekiz ve kolonileri tarafında bölgeye akınlar düzenlenmeye başlanmıştır. Bu nüfus akını bölgede daha önceden bulunan nüfus ile çatışmalara girilmesine neden olmuş ve Hollanda Portekiz sömürgelerinin bir kısmını ele geçirmiş aynı zamanda Brezilya topraklarına göz dikmiş olsa da Brezilya bağımsızlığını kazandığı tarihe kadar Portekiz'in hâkimiyetinde kalmıştır (http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/somurgeciliktarihi.pdf).

Latin Amerika ülkelerinin uzunca süren sömürge süreçlerinden sonra, bu bölgelerde bağımsızlık hareketleri başlamıştır. Bağımsızlık hareketlerinin başlamasının bazı nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenler, Napolyon'un İspanya ve Portekiz'i işgal etmesi ve ardından İspanya kralının Napolyon'a esir düşmesi, halk ayaklanmalarının baş göstermesi, Fransız İhtilalı'nın ve bu ihtilal'ın yaydığı ideolojilerdir. Aynı zamanda Latin Amerika doğumlu beyaz yerliler ile İspanya doğumlu Latin Amerika sömürgelerinde üst düzeye getirilen kişiler arasında oluşan anlaşmazlıklar şeklinde sıralanabilir (Sungur, 2015).

Aynı şekilde Latin Amerika bölgelerinde kurulan İspanyol idaresindeki mekanizmalar zaman içerisinde yerel devletlerin oluşmasına yol açan feodal düzene doğru yönelmiştir. İspanyol Krallığının uzakta olduğunu bilen yetkililer bu bölgelerde hâkimiyetlerini kurmaya başlamışlardır. Bu sömürgeci feodal beylerin uygulamaları 19. yüzyılda güç kaybetmeye başlamıştır. Yerlilere yönelik kötü uygulamalar, hiçbir hak ve hukukun gözetilmemesi, yerlilerin isteklerine cevap verilmemesi isyan ve direniş hareketlerinin oluşmasını sağlamıştır (Yarar, 2013: 397).

Direniş hareketlerinin sonucunda; İspanya İmparatorluğunun kurmuş olduğu sömürgelerden Meksika, Arjantin, Şili, Peru, Kolombiya, Venezüella, Uruguay, Ekvador, Bolivya, Panama, Guatemala, Nikaragua, Honduras, Kosta Rika, Salvador, Küba ve Dominik devletleri, Portekiz'in sömürgeleştirdiği alanlardan ise Brezilya devleti doğmuştur (http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/amerika_tarihi.php/).

Genel olarak 18. ve 19. yüzyıl'da Amerika Kıtası'nın çoğunda bağımsızlık mücadeleleri verilmeye başlanmıştır. Bu dönemlerdeki bağımsızlıklar İspanyol ve Brezilya sömürgeciliği tarafından el altında tutulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Latin Amerika ülkeleri 19. yüzyıl'da

genel olarak bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Sonrasında ise ABD'nin yeni sömürge saldırılarına maruz kalmışlardır (İMO, 2019).

1823 yılında ABD Monroe Doktrini'ni imzalayarak; İspanya'nın, Fransa'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin Latin Amerika'yı yeniden fethedip kolonileştirme tehdidine karşı Amerika kıtasını koruyacağını ilan etmiştir. İngilizlerin desteği ile Amerikalıların tek taraflı olarak aldığı bu siyasi karar Avrupalı devletlerin Latin Amerika üzerindeki ticari ve siyasi ilişkileri azaltmasına ve ABD'nin kendi ticari ilişkilerini geliştirmesine neden olmuştur. Amerika'nın Amerika kıtasını izole etmeye yönelik yaklaşımı, ABD'nin Latin Amerika'daki dış politikasının temelini oluşturmuştur. Bu doktrin ABD'nin Latin Amerika'daki tüm ekonomik ve siyasi müdahalelerinin altında yatan neden olmuştur. (Yüksel, 2019).

20. yüzyıl'ın başında ABD bu doktrini genişleterek kendi çıkarlarına zarar verilecek her durumda kendisinin müdahale etmesinin uygun bulunacağı bir kıta politikası geliştirmiştir. Böylelikle ilk müdahalesini 1902'de borçlarını ödemeyi reddeden Venezüella'ya yapmıştır. Daha sonra Honduras, Nigaraku, Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'ni işgal ederek bu ülkeleri kendisine bağımlı yapmıştır. Karayipler'deki petrolün %90'ı ABD tarafından çıkarılmaya başlanmış; muz şirketleri vergi ve toprak imtiyazlarıyla Orta Amerika'nın tüm siyasi ve ekonomik idaresi ABD tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Uyanık, 2014: 32). Bu tarihlerden itibaren böyle bir politika ile uyulması bağlamında Latin Amerika'da ÇUŞ'ların varlığı ve etkinliklerinin de çakışması şaşırtıcı olmasa gerekir.

1934 yılında Amerikan yönetimi, Latin Amerika ülkeleriyle “iyi komşuluk politikası” ilan etmiş ve ardından bu ülkelere direkt müdahale yerine ABD yanlısı hükümetlerin iktidarda olmasını sağlayan bir tutum takınmıştır. Bu politika bu ülkelerin doğal kaynaklarının kullanılması için kendi istedikleri yönetimleri başa getirmeyi ve yönetimde kalmayı amaçlayan bir politika olmuştur (Yılmaz, 2012: 4).

Bu dönemlerde güvenlik ve komünizmle mücadele etrafında şekillendirilmiş olan ABD politikaları, sert müdahaleleri beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş süreci ile birlikte ABD, Latin Amerika'daki yönetimlere kendi çıkarları ekseninde müdahaleye devam etmiştir. Bu durum ise pek çok Latin Amerika ülkesinde aşırı şiddete, istikrarsız siyasi hayatın oluşmasına ve sol hükümetlerin önünün açılmasına neden olmuştur. Che Guevera ve Fidel Castro'nun 1959 yılında ABD tarafından desteklenen “Batista” diktatörlüğünü devirmesinin ardından ABD bölgede bu şekilde bir durumun bir daha yaşanmaması için birçok sert

müdahalede bulunmuştur. Sol iktidarlara devirmek için önce askeri darbeler denemiş başarılı olamayınca, terörist yöntemlerle işkenceler, toplu infazlar ve daha farklı yollara başvurmıştır. Örnek olarak Bolivya'nın bağımsız olduğu 1825 yılından günümüze 191 askeri darbe gerçekleştirilmesi bu durumun bir nedeni olarak görülmektedir (Yılmaz, 2012: 5).

ABD'nin Latin Amerika'daki askeri rejimlere yönelik ilgisinin nedenlerinden biri 1964 Küba devriminin bölgede yayılma olasılığı olmuştur ve bu dönemde Brezilya, Bolivya, Şili, Uruguay ve Arjantin'de kurulan yeni yapılanmalar bu bağlamda anti-devrimci askeri rejimler şeklinde tanımlanmıştır. Bu politika sonucu ortaya çıkan askeri rejimler de ABD tarafından komünist bloğa karşı bir duvar oluşturdıkları için meşru görülmüşlerdir. Fidel Castro'nun Şili'ye gelmesi, mevcut hükümetin devletleştirme çalışmaları ve Marksist etkilerle oluşturulan Halk Cephesi ABD'de ciddi bir rahatsızlığa neden olmuştur (Sağıroğlu, 2016: 42).

Netice olarak denilebilir ki ABD özellikle İkinci Dünya savaşından sonra ekonomik ve sosyal değişimin çok olduğu kendi hâkimiyetini kaybetmeye başladığı, Latin Amerika ülkelerinde olup bitene kayıtsız kalamayacağını anlamıştır. Bu sosyal ve ekonomik değişimlere, ABD askeri ve ekonomik yollarla İkinci Dünya savaşından sonra onlarca yıl müdahale etmiş ve Amerikan hâkimiyetinin bölgenin her yerinde devam ettiği gerçeğinin görülmesine neden olunmuştur (Best vd. 2008: 414).

Bu doğrultuda özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgedeki Amerikan hâkimiyeti ve ekonomik çıkarların ABD'yi nasıl yönlendirdiğine dair örnekler vermek yerinde olabilir. Bu örneklerden ilki; ABD tarafından Latin Amerika'ya yapılan birçok çıkartmayı yöneten komutan Smedley D Butler'in Emekliye ayrıldıktan sonraki ifadelerinde yer almıştır:

“Bu ülkenin en başarılı kuvvetinde, deniz piyade sınıfında asker olarak otuz üç yıl dört ay geçirdim. Asteğmenlikten tümgeneralliğe hiyerarşinin tüm basamaklarında bulundum. Bütün bu süre boyunca çoğu zaman büyük iş adamları, Wall Street ve bankerler hesabına kısaca kapitalizm hizmetinde kiralık katillik yaptım. Örneğin 1914'te Meksika'nın özellikle Tampico'nu ABD petrolcülerin çıkarlarına kurban edilmesine yardım ettim. Haiti ve Küba'nın, National City Bank'ın faizini kolayca toplayabileceği yerler olmasına yardım ettim. 1909-1912 arasında Nigaraku'nun tasfiyesinde uluslararası Brown Brothers Bankası'na yardım ettim. 1916'da ABD'nin şeker endüstrisinin çıkarlarını korumak için Dominik cumhuriyetini işgal ettim.

1903'te ABD meyve şirketleri yararına Honduras'ın sindirilmesine yardım ettim" (Galeano, 1971: 145-146).

Brezilya'da 1964 darbesi, Bolivya'da 1967'de Che Guevera'nın öldürülmesi, Şili'de 1973 darbesi, Arjantin'deki 1976 cuntası, Grenada'da 1979' da Bishop'un katledilerek devrilmesi Latin Amerika ülkelerinin tarih boyunca darbelere maruz kaldığını göstermektedir. Aynı zamanda; 1957'den 1971'e kadar Haiti'de ABD destekli askeri cuntalarla 26 bin insan öldürülmesi ve diğer birçok ülkede bunlara benzer uygulamalar ABD'nin yaptığı müdahalelerin birkaç örneği olarak gösterilebilir (Yılmaz, 2012: 5-6).

Ekonomik ilişkilerin politikayı yönlendirdiği ve darbelere neden olduğuna dair bu gibi örneklerin yanında yakın dönemde gerçekleşmiş bir başka örnek ise Venezüella'dır. Bu ülkedeki petrol şirketleri ülke içinde bulunan çıkar gruplarıyla birlikte kendi çıkarlarını tanımlamışlardır. Hükümet ile özel sektör arasında oluşan uyuşmazlıklarda şirketler sürekli kendi çıkarlarına uygun olacak şekilde bu uyuşmazlıkları etkileyip yönlendirebilmişlerdir. Bu süreçler çoğu zaman sert geçmiş ve ülkede yerleşik bir demokrasinin oluşmasını engellemiştir (Güner ve Yılmaz, 2010: 203).

Venezüella dünyanın en büyük ham petrol üreticisidir. Petrol ülke ekonomisinde son derece önemli yer tutmaktadır. Ülkedeki petrol üretimi aynı zamanda siyasetin yönünü belirleyen en önemli faktör konumuna gelmiştir. Siyasi iktidar ülkenin petrol gelirini kontrol etmek isteyen farklı çıkar grupları arasında sürekli değişmektedir (Dinçer, 2017: 26).

1958'den sonra ülke yönetimi sivillerin eline geçmiş, ülkedeki petrol şirketleri bu durumdan dolayı önemli yerel gruplar ile birlikte iş birliği yapılmasını anahtar strateji olarak görmüşlerdir. Bu şekilde petrol şirketleri hem yerel görünmüş hem de konumlarını daha fazla sağlamlaştırmayı başarmışlardır. Ülke sivil hükümet ile yönetilince uygulanan ekonomi politikaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve ülkedeki gelir dağılımını bozarak halkın hoşnutsuz olmasına neden olmuştur (Güner ve Yılmaz, 2010: 203).

Petrolün üretilmesi açısından bu kadar önemli olan ülke, ABD'nin güneyde bulunan yatırımlarının %66'sını barındırmaktadır. Tarih boyunca ABD'nin müttefikleri kabul edilen ülke Chavez'in iktidara gelmesinden sonra en çok gerilimin yaşandığı ülkelerden biri haline dönüşmüştür. Chavez'in iktidarından önceki yönetimler, Venezüella halkının çıkarlarından çok, ABD başta olmak üzere Batı'nın ve yönetici zümrelerin çıkarlarını korumaya çalışmışlardır. Chavez ise halkın çıkarlarını korumak için göreve geldiğini böylece kendisi ile birlikte halkında özüne döndüğünü ifade etmiştir (Dinçer, 2017: 27; Yılmaz, 2012: 7).

Chavez 1998 yılında yapılan seçimlerde oyların %56'sını alarak iktidara gelmiştir. Chavez iktidara geldikten sonra kendisi tarafından “21. yüzyıl sosyalizmi” şeklinde tanımlanan bir hareket başlatmıştır. Bu hareketin en önemli özelliği ABD’yi ve ABD’nin dayatmış olduğu bütün ekonomik programları reddeden anti-neoliberal bir ekonomik yaklaşımın benimsenecek olmasıdır (Gergün, 2016: 44).

2001 yılında Chavez anti-neoliberal yasayı içeren bir paket sunmuştur. Yasaların içeriği, petrol, demir çelik tarım üretimi gibi konuları kapsamaktadır. Örneğin yabancı petrol şirketlerinin ülkeden petrol çıkarabilmesi için daha yüksek vergiler ödemesi gibi yasalar çıkarmıştır. Toprak reformu çıkartarak bu kanun ile toprakların kamulaştırılarak halka dağıtılması hedeflenmiştir. Bu radikal değişiklikler yönetime olan tepkinin çoğalmasına neden olmuştur (Dinçer, 2017: 38).

Bu değişiklikler, 2001 yılında ülkenin büyük işveren ve işçi sendikalarının toplu işi bırakma eyleminde bulunmalarına sebebiyet vermiştir. 2002 yılında ordu ile birlikte sivil toplumun bazı kesimleri Chavez’i darbe ile başkanlıktan indirmiş, fakat Chavez ‘i destekleyen halk ve ordu desteğinin alınması ile 48 saat içerisinde görevine yeniden getirilmiştir. Chavez görevini geri aldıktan hemen sonra ise ülkedeki petrol sektörü üzerinde denetimi sıkı bir şekilde arttırmıştır (Güner ve Yılmaz, 2010: 203).

2002’deki darbe girişiminin başarısız olması sonrası, 2003’te petrol üretimini durduracak büyüklükte muhalifler tarafından grev yapılmıştır. Bu grevinde başarısız olmasından sonra muhalefet seçimlerin tekrarlanmasını istemiş Amerikan Devletleri Örgütü’nün aracılığı ile seçimler yinelenmiş 2004 Yılında Chavez yine seçimlerden galip gelmiştir (Dinçer, 2017: 39).

Chavez hükümeti petrol sektöründe büyük kamulaştırmalar yapmış, aynı zamanda elektrik, telekomünikasyon, gıda, çimento gibi faaliyet alanlarında da kamulaştırmalar yaparak, kimi özel şirketleri de devlet adına kamulaştırılmıştır (Gergün, 2016: 61). Ülkede büyük ölçüde faaliyet alanı olan batılı petrol şirketlerinin hisselerinin büyük kısmını, Venezüella Devlet Petrol Şirketi olan PDVSA’ya (Petroleos de Venezuela SA) devretme zorunluluğu getirmiştir. Bu anlaşmayı kabul etmeyen Fransız Total ve İtalyan ENİ şirketlerinin faaliyetlerinde bulunan yataklar ellerinden alınmıştır. Exxon Mobil, Chevron, BP, Shell gibi petrol devi olan şirketler ise daha yüksek vergiler ödenmesini gerektirecek anlaşmaları imzalamak zorunda kalmışlardır (Güner ve Yılmaz, 2010: 203).

Görüldüğü gibi Chavez hükümeti anti-neoliberal politikalar sergileyen diğer hükümetler ile karşılaştırıldığında daha Amerikan karşıtı bir duruş sergileyerek Latin Amerika ülkelerine ve tüm dünyaya örnek olacak bir mücadele sergilemiş ve bu mücadeleden başarılı bir şekilde çıkmıştır (Gergün, 2016: 4).

Görüldüğü üzere ABD 1823 Monroe Doktrini'yle beraber arka bahçesi olarak kabul ettiği Latin Amerika'yı kendi kontrolünde tutmaya çalışmıştır. Buradaki etkinliğini özellikle kendi ülkesinin çok uluslu şirketlerinin varlığıyla taçlandırmaya çalışmıştır. Bu şirketler, buralardaki devletlerin içişleri karıştığında onlarda karışıklığa destek vererek, onlarla birlikte o ülke yönetimlerini devirme girişimlerinde bulunmuş ve bu durumdan çekinmemişlerdir. Bu bağlamda Guatemala, Şili ve Bolivya örneklerinin derinlemesine incelenmesi bu durumu daha açıklayıcı nitelikte olacaktır.

3.2. Guatemala Örneği

Bu kısımda Guatemala tarihi, Arbenz hükümetinin uygulamaları, darbeye neden olan durumlar ve United Fruit Company adlı ABD meşeli şirketin darbedeki rolleri incelenmiştir.

3.2.1. Guatemala: Genel Görünüm

Guatemala, batıda ve kuzeyde Meksika kuzey doğuda Belize, doğuda Honduras ve güney doğuda El Salvador ile sınırları olan bir Orta Amerika ülkesidir. Pasifik Okyanusu güney kıyılarını oluşturur ve kuzey doğuda Karayip Denizi'ne (Honduras Körfezi) kadar uzanır. Yüzölçümü 108.889 metre karedir. Başkenti Guatemala City, bölgenin en büyük metropolüdür (Yıldırım, 2007: 184).

Amerika'nın keşfinden sonra buraya gelen bir İspanyol denizci tarafından bu ülke İspanyol sömürgelerine katılmıştır. 1821 yılında bağımsızlığını ilan eden bu ülke bu süreçlerde Brezilya'ya bağlanmıştır. Bağımsızlığından iki sene sonra Brezilya'dan ayrılmış ve kurulan Orta Amerika federasyonuna üye olmuştur. 1838 yılında federasyon dağılıncaya ülke tamamen bağımsız olmuştur (<http://www.cografya.gen.tr/>).

Guatemala; nüfusun yoğunlukta bulunduğu serin iklimli dağlık bölge, Pasifik ve Karayip sahillerindeki tropikal bölge ve kuzeyde tropikal ormanlarla kaplı alanlara sahip olmak üzere üç bölgeden oluşmaktadır. Ülkenin merkezi, yüksek platolar ve volkanik bir yapıya sahip olup tropikal alanlardakine benzer bir iklime sahiptir. Ülkede 37 adet volkanik alan

bulunmakta, bu nedenle de bölgede şiddetli depremler meydana gelmektedir. Pasifik Okyanusu'nun kıyı şeridinde bazalt volkanik sahillere bulunmakta ayrıca Karayip Sahilleri mercan kırığı kumu ile kaplanmıştır (DEİK, 2015).

Guatemala 22 bölgeye ve bunlar da 331 belediyeye ayrılmıştır. Ülke nüfusu 2015 yılında 16,3 milyondur. Nüfusun yaklaşık %40'ını yerli halklar oluşturur. Ülkenin yarısını yerli halk olan Kızılderililer diğer yarısını da melezler, zenciler ve beyazlar oluşturmaktadır. En çok konuşulan dil İspanyolcadır, bunun yanında yirmiden fazla yerli dil kullanılmaktadır (Yıldırım, 2007: 184).

Guatemala, başkanlık sistemiyle yönetilen demokratik cumhuriyettir. Devlet Başkanı 4 yıllık süre ve bir dönem için seçilmekte ayrıca yürütmenin başı kabul edilmektedir. Yasama, 158 üyeli Cumhuriyet Kongresi tarafından temsil edilen ve 4 yıllık süre için seçilen kişilerden oluşmaktadır. Anayasa Mahkemesi 5 üyeden oluşmakta, 5 yıl görev yapmakta, ayrıca 5 yıllık görev için seçilen 13 üyeden oluşan Yüce Divan vardır (DEİK, 2015).

25 Ekim 2015 tarihinde gerçekleştirilen Devlet Başkanlığı seçimlerinin ikinci turu sonucunda, Ulusal Yakınsama Cephesi (FCN) adayı Jimmy Morales oyların %67,44'ünü kazanarak Başkan seçilmiştir. Umut için Ulusal Birlik Partisi (UNE) adayı Sandra Torres ise %32,6 oranında oy alabilmiştir. Morales 14 Ocak 2016 tarihinde yemin ederek göreve başlamıştır. Sonraki Devlet Başkanlığı ve Kongre seçimleri Eylül 2019'da yapılmıştır. Devlet Başkanlığının ikinci turunda oyların %58 alarak Alejandro Giammattei ülkenin 51. Devlet başkanı olmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Orta Amerika'nın en büyük ekonomisine ve en kalabalık nüfusuna sahip olan Guatemala, son dönemlerde Latin Amerika ve Karayipler bölgesinin en hızlı gelişen ekonomilerindendir. Guatemala ekonomisi tarım ürünlerinin ihracına dayanmaktadır. İhraç edilen başlıca tarım ürünleri; ham şeker, kahve, muz ve kakuledir. Ülkenin başta gelen ticari ortakları ABD, Meksika, Çin Halk Cumhuriyeti, El Salvador, Honduras, Panama, Nikaragua ve Kanada'dır (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Guatemala'da, GSYİH'nin %13,4'ünü tarım gelirleri oluşturmakta ve iş gücünün %38'den fazlasının geçim kaynağını oluşturmaktadır. Ülkede yapılan ihracatın yaklaşık üçte ikisi tarım sektöründen kaynaklanmaktadır. Dünyanın en büyük 8. kahve üreticisidir. Ülkedeki temel tarım ürünlerinden biri olan mısır üretimi iklimdeki değişken şartlara bağlı olarak azalış eğilimindedir. Ülkedeki inşaat sektörü 2013 yılından beri büyüme eğilimine girmiştir. Küçük ölçekteki işletmeler yerli halkın genel olarak tükettiği ürünlere yönelik olarak üretim

yapmaktadır. Önde gelen imalat sanayisi sektörleri arasında, hazır giyim, tekstil, ilaç sanayi ve inşaat malzemeleri bulunmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2019).

Ülkede bulunan doğal kaynaklar; petrol, altın, nikel, çinko, balık, sakız yapımında kullanılan reçine ve sadece bu bölgede yetişebilen ağaçlardan oluşmaktadır. Madencilik sektörü ülkede bulunan stratejik sektörler arasında yer almaktadır. Doğalgaz ve petrol üretimi yönünden potansiyel bir ülke olduğu kabul edildiği için, özellikle kuzey doğu bölgelerine, İzabal Nehri'ne ve Pasifik Okyanusu kıyılarına yatırımlar yapılmaktadır. Ancak, sadece 53 tanesinde üretim yapılan ve 153 adet petrol kuyusu bulunan ülkede rafine kapasitesi düşük olduğundan petrol ithal edilmektedir (DEİK, 2015).

3.2.2. 1954 Darbesine Giden Yol

Guatemala, 1931-44 yılları arasında Jorge Ubico tarafından yönetilmiştir. Ubico, United Fruit Company'nin (UFC) en büyük hissedarı olan Sam Zemurray'ın yakın arkadaşıdır. 1930'lu yıllarda Ubico UFC'ye vergi muafiyeti sağlamıştır. Bu şirketin ülkede muz plantasyonları kurması için ülkenin yüzlerce mil toprağını bu şirkete vermiştir. Ülkenin tek demiryolu, elektrik ve telgraf sistemi, Atlantis kıyısındaki tek limanı da bu şirketin denetimi altına girmiştir. Ubico, Guatemala'nın emek gücünün örgütlenme çabalarını bastırmış, siyasette muhalif olan herkesi etkisiz hale getirmiş, kalabalık bir nüfusa sahip olan yerli Kızılderili halkıyla da hiç ilgilenmemiştir (Best vd. 2008: 417).

Ubico tarım alanlarında, askeri yol inşaatlarında ve başkent hava üssünde çalışan işçilerin ücretlerini yarıya düşürmüştür. Çalışan yerlilerin çalıştıkları günlerin işaretlendiği bir iş kartesi ile işçilerin çalıştıkları gün sayısı yetersiz bulunduğunda işçiler ya hapse atılmış ya da altı ay boyunca ücretsiz çalıştırılmıştır. Aynı zamanda ücretler sürekli düşürülmüştür. UFC ise, sürekli Ubico'nun emriyle ücretlerin düşürüldüğünü iddia etmiştir. Aynı zamanda Ubico kahve ve muz üreticilerine insan öldürme hakkı tanıyan bir yasa da çıkarmıştır (Galeano, 1971: 151).

1944 yılında bir grup asker, öğrenci ve siyasetçinin ittifakı sonucunda Ekim devrimi gerçekleşmiştir. Devrimden sonra ülke tarihinde ilk gerçek seçimle iş başına gelen Juan Jose Arevalo olmuştur. Arevalo hükümeti sendikalar kurmuş, yeni çalışma yasaları oluşturmuş ve emekçilerin haklarını tanımıştır. Ancak köylülerin durumuyla ilgili gerekli düzenlemeleri yapamamıştır (Uyanık, 2014: 141).

Arevalo, tarımda çalışan işçilerin haklarını koruma altına alacak yeni bir iş kanunuyla birçok sendikanın kurulmasına izin vermiştir. Büyük toprak alanlarına sahip, vergiden ve denetimlerden muaf, demiryolları ve limanları elinde barındıran UFC bu kanunlar nedeniyle eski gücünü kaybetmiştir. Arevalo 1951 yılında yaptığı veda konuşmasında bu şirket tarafından finanse edilmiş toplamda otuz iki komplo atlatıldığını açıklamıştır (Galeano, 1971: 152). Arevalo altı yıllık görev süresini önüne bir engel çıkmadan tamamlamayı başarabilmiştir. Ancak ondan sonra göreve gelen ve reform yanlısı bir subay olan Jacobo Arbenz Guzman onun kadar şanslı olamamıştır (Best vd. 2008: 417).

Jacobo Arbenz 15 Mart 1951’de Guatemala tarihinde ilk defa yapılan genel seçimden sonra başkanlık görevini üstlenmiştir. Bu durum Guatemala tarihinde ilk kez barışçıl yollarla iktidara geçişi sağlamıştır. Seçim kampanyası esnasında reform vaatleri yapmış ve Guatemala’yı sömürge döneminden kalmış olan ABD bağımlılığından kurtararak ekonomik özgürlüğünü kazanmış kapitalist bir devlet haline dönüştüreceğini vaat ederek oyların %60’ını toplamıştır. Guatemala’yı feodalizmin hâkim olduğu geri kalmışlıktan modern kapitalist bir ülkeye dönüştürmek ise en büyük umudu ve vaadi olmuştur (Zepezauer, 1996: 32).

Arbenz görevi üstlendikten sonra vergi reformu, sosyal refah ve işçi ücretlerinde artış sağlayan oldukça ilerici bir program başlatmıştır. Ayrıca 1952 yılında UFC’ye ait 160 hektarlık ekili araziye devletleştirerek bu şirketin düşmanlığını üstüne çekmiştir (Best vd, 2008: 417).

3.2.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve UFC’nin Etkisi

United Fruit Company (UFC), Manuel Estrada Ceberra’nın (1898-1920) uzun süren diktatörlüğü zamanında kurulmuştur. ABD şirketi olan UFC’nin muz imparatorluğu Atlas okyanusu kıyısında bu zamanlarda kurulmuştur. UFC özellikle dünya ülkelerinden aldığı havuç, patates, bezelye, muz, ananas gibi tropikal meyveleri Avrupa ve ABD pazarlarına satmaktadır. Şirketin bu ülkede etkisi o kadar fazla ki 1901 yılında ülkedeki bütün posta hizmetlerini yürütme yetkisi bu şirkete verilmiştir (Yılmaz, 2012: 1).

Aynı zamanda ülkenin bütün topraklarını ve en önemlisi de politikacıları hızlıca ele geçirmiştir. 1920’li yıllarda ülke resmen United Fruit Company’nin kontrolü altına girmiştir. ABD’ye bu kadar bağlı olmak, 1929 Buhranı’nın etkisini de artırmıştır. Orta Amerika’nın bütün yerlerinde ekonomik çöküş ise çok sert şekilde işçileri ve köylüleri vurmuştur. Yerli

halkın toprakları tamamen yağmalanmış, işsizlik artmış, kamu çalışanlarının maaşlarında ciddi düşüşler gerçekleştirilmiş ve grevler açık vermeye başlamıştır. Bu aşamada ABD ve bu ülkeleri gizli değil açık şekilde yöneten tekellerin en büyük dostunu ise diktatörler oluşturmuştur. Aslında 20. yüzyılın başından itibaren Guatemala’da ABD menşeli şirketlerin hâkimiyetleri sorgulanamaz duruma gelmiştir. United Fruit Company’nin ülkede yıllarca sürecek hükümdarlığının başlangıcı da bu yıllara denk gelmektedir. UFC, Guatemala’da kahve ticareti yapmak için milli sermayenin kaynaklarıyla demir yolları inşa ederek nakliye yollarını hâkimiyeti altına almıştır (Sözmen, 2019).

Ayrıca bu şirket bölgede petrol ve metal aramış, demiryolları inşa etmiş; kauçuk, hurma yağı ya da muz hasadı gibi tropikal tarımda yer almıştır. UFC ve buna benzer bazı şirketler, bir ülkenin demiryollarına, limanlarına ve ana nakliye hatlarına sahip oluncaya kadar faaliyetlerini genişletmiş ve “Muz cumhuriyetleri” oluşturmak için başkanları ve ulusal meclisleri alıp kontrol altında tutmuştur (Turner, 1974: 394).

UFC sürekli olarak çıkar sağlamak ve bu çıkarlarını korumak amacıyla ülkedeki farklı hükümet görevlilerine rüşvet vererek, işçilerini sömürerek, vergi vermeyerek ve faaliyet gösterdiği ülkede yatırım yapmayarak sürekli eleştirilmiştir. Şirketin koloni dönemindeki uygulamaları çağrıştıran örgütlenmesi uyguladığı zorlu ve yoğun çalışma koşulları ve çiftliklerinin faaliyette bulunduğu ülkelerdeki siyasi yapıya müdahale etmesi nedeniyle “muz cumhuriyeti” terimi ortaya çıkmıştır. “Muz cumhuriyeti” deyiimi, bugün “adaletsiz ve dışa bağımlı bir devlet idaresi” anlamında kullanılmaktadır. Tarihte gerçek anlamdaki “muz cumhuriyeti” bu nedenle Guatemala olmuştur (Yılmaz, 2012: 4).

UFC’nin ülkedeki hâkimiyeti ve faaliyet alanı bu kadar genişlemişken, Arbenz hükümeti önceki hükümetin reformlarını bırakıldığı yerden devam ettiren bir tarım reformunu yasallaştırmıştır. Kabul edilen bu yeni yasa ile birlikte, hükümet yetkililerine büyük çiftliklerin ekim yapılmayan alanlarını kamulaştırma yetkisi verilmiştir. Haziran 1952 yılında binlerce ailenin yararlandığı toprak reformu yapılmış ve toprağı elinden alınan toprak sahiplerine tazminat ödenmiştir (Galeano, 1971: 152).

Arbenz çıkardığı bu yasa ile 200 bin aileyi toprak sahibi yapmıştır. Ayrıca eşine ait olan 7 kilometre karelik toprağı da toprak reformunun içine koyarak topraksız köylülere dağıtmıştır. Aynı zamanda UFC’ye vergi sorumluluğı getirmiştir (Küpeli, 2011b).

UFC; geniş toprak alanlarına sahip, vergi ve denetimlerden muaf, demiryolları ve limanları bulunan aynı zamanda meyve sektöründe geniş yatırımları olan, Guatemala’nın muz

sektöründe tek olan, ülkede telekomünikasyon alanlarında da yatırımları olan bir şirkettir. Dolayısıyla kabul edilen toprak reformu kapsamında kamulaştırılacak alanlar, şirketin yatırım yaptığı alanları tehlikeye düşürmüştür. Ayrıca bu yasayla birlikte UFC'nin sahip olduğu araziler de kamulaştırılmaya çalışılmıştır (Yılmaz, Güner, 2010: 202; Galeano, 1971: 152).

Yeni yapılan yollar ve San Jose limanı sayesinde UFC'nin ihracat ve dağıtım üzerindeki tekelleri yıkılmıştır. UFC artık iki okyanus arasında uzanan kendisine ait topraklarının sadece yüzde 8'inde tarım yapabilir hale gelmiştir. Arbenz, Rockefeller'e ait olan United Fruit Company'nin kontrolündeki bir kısım kullanılmayan araziye almayı başarmıştır ve bunun için de yeterince tazminat ödenmiştir. Ancak şirket ABD'de, Arbenz'in "uluslararası komünist komplonun maşası" olduğuna dair bir "halkla ilişkiler" kampanyası başlatmıştır (Galeano, 1971: 152; Zepezauer, 1996: 32)⁸

Yasalaştırılmış olan tarım reformu aslında "kapitalist bir tarım ekonomisi" geliştirmeye yönelik olarak yapılmıştır. Ancak ABD yetkilileri ülkeye "demir perdenin inmekte olduğunu" iddia ederek hükümet adına uluslararası karalama kampanyası başlatmıştır (Galeano, 1971: 152).

Bir diğer yandan UFC'nin ABD'nin hükümet yetkilileri ile güçlü bağlantıları vardır. ABD'nin Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve kardeşi CIA Başkanı Allen Welsh Dulles'e önceden var olan hukuk şirketleri aracılığıyla UFC ile yakın temas halinde olmuşlardır. Eisenhower'ın güvenilir danışmanı ve Dışişleri Müsteşarı olan Walter Bedell Smith de bu şirket ile yakın ilişki içerisinde olmuş ve önceki zamanlarda şirkette yöneticilik görevi için başvurmuştur. Bu kişiler aynı zamanda şirketin hissedarları arasındadırlar (Galeano, 1971: 153).

Bu darbeye, aslında şirket darbeden son derece menfaat sahibi olmasına rağmen, UFC olmasa bile Amerikan müdahalesine yol açabilecek daha geniş bir stratejik sorun olduğuna inanılmıştır. Bu sorun ise ABD ve diğer Batılı kaynakların Guatemala'ya tedarik etmeyi reddetmesinin ardından Arbenz'in Çekoslovakya'dan silah alma kararı büyük sorun

⁸ Arbenz'in reformlarının yanı sıra hidroelektrik santrali inşa edilmiş, Atlantik yolu ve limanları da inşa edilmiştir. İstenilen tarım reformu da gerçekleştirilmiştir. Kamulaştırılan topraklara karşılık UFC'ye 600 bin dolar vermeyi taahhüt eden hükümetten ABD 16 milyon dolar talep etmiştir. Hükümet bu talebi egemenlik haklarının ihlali olarak kabul etmiş ve bu isteği reddetmiştir. ABD bunun üzerine ülkeye ambargo uygulamıştır. Ancak hükümet direnmeye devam etmiştir (Uyanık, 2014: 141). Arbenz ile şirket arasındaki anlaşmazlığın asıl nedeni ise şirketin bedeli konusunda olmasıyla birlikte Arbenz'in iktidara geldikten sonra başlattığı uygulamalarla ülkedeki Amerikan şirketleri ciddi zarar görmeye başlamış ve 1951 yılında ABD ülkeye dış yardımı kestğini açıklamıştır (Arı, 2013: 484).

yaratmıştır. Ancak bu durum kesinlikle John Foster Dulles'in ABD'nin Arbenz rejimine karşı düşmanlığını haklı çıkarmak için kullandığı bir argümandır (Turner, 1974: 396).

Çekoslovakya'dan silah alınması nedeniyle Guatemala'nın Sovyetler ile ortak çalıştığını ve Sovyetlerden silah yardımı aldığını iddia eden bir komplo geliştirilmiştir. Aslında bu durum tamamen yapılacak olan yasadışı askeri müdahalenin mazeretini oluşturmuştur (Küpeli, 2011b).

Ülkenin bu gidişatından rahatsız olan UFC, Guatemala'nın bir "Sovyet Uydusu'na" dönüştüğü propagandasını yapmaya başlamış ve bu durumu ABD gazeteleri ile Senato üzerindeki etkisiyle yaymaya başlamıştır. Bunun üzerine bir "isyancılar ordusu" oluşturulmuş ve bu ordunun başına 1950'de yapılan darbe girişiminin başarısız lideri Carlos Castillo Armas getirilmiştir (Sözmen, 2019).

Castillo Armas, Guatemala ordusunda subayken toprak reformuna karşı ABD'li şirketlerin çıkarlarını korumak için ayaklanma çıkarmış ve sonra hapsedilmiştir. Daha sonra hapisten kurtulmayı başarmış ve CIA'nın emrinde çalışmaya başlamıştır (Uyanık, 2014: 142). 1953 yılında Eisenhower yönetimi Guatemala'daki bu olaylara kayıtsız kalamayacağını açıklamıştır. Böylece Eisenhower yönetimi Guatemala rejimini, ABD'de sürgünde bulunan, eğitilmiş Guatemalılar eliyle devrilmesini öngören CIA programına onay vermiştir (Best vd, 2008: 418).

Daha sonra CIA, bir propaganda saldırısı başlatmış ve demiryolları ile petrol tesislerine arada sabotajlar düzenlemesini isteyen 300 paralı asker kiralamıştır. Sürgünde bulunan Guatemalılar ile paralı askerlerden oluşan ordu, Florida'daki kamplarda eğitilmiştir. Ülkenin içinde bulunan muhafazakârlar ve Katolik Kilisesi, ülke dışında ise ABD medyası propaganda bombardımanına başlamıştır (Sözmen, 2019).

ABD bunun yanında Amerikan Devletleri Örgütü'nde (OAS), Batı Yarı Küre'nin herhangi bir yerinde komünist bir rejimin kurulmasının bütün üye devletlere yapılmış bir tehdit olacağını ilan eden bir karar çıkması için uğramıştır. 1954 yılının başlarında bir oya karşı on yedi oy ile bu karar onaylanmıştır. Ayrıca ABD Guatemala'ya yaptığı bütün yardımları kesmiştir. Olaylar bu süreçten sonra çok hızlı gelişmiştir. Hükümetinin devrileceğini kabul eden Arbenz Sovyetler birliğinden acil yardım niteliğinde silah istemiştir. Mayıs 1954'te Çek yapımı silah yüklü İsveç gemisi Guatemala'ya gelmiştir (Best, vd. 2008: 418).

Darbe bu geminin gelişinden sonra yapılmıştır. Haziran 1954'te Armas'ın önderliğindeki ordu ülke içerisine girmiştir. Devlet güçleri bu darbeye yarı gönüllü direniş göstermişlerdir.

Genelkurmay darbe sonrası Jacobo Arbenz'i yalnız bırakmış ve Guatemala'daki ABD Elçisi John Peurifoy'un aracılık yapmasıyla işgal güçlerinin başı Albay Castillo Armas'ın yanında yer almıştır. Bazı istisnalar dışında da silahsız işçi ve köylü hareketi de bu darbede hiçbir direniş göstermemiştir (Löwy, 1983: 44).

Darbe esnasında hiçbir kimlik işareti olmayan CIA'ye ait uçaklar, Guatemala'nın başkentine akınlar düzenlemeye başlamış ve Arbenz'in istifa etmesini isteyen bildiriler atmışlardır. Aynı süreçte CIA'nın kontrolü altındaki radyo istasyonları da isyancı ordusunun ülkeyi işgal etmek üzere olduğu yayını yapmıştır (Zepezauer, 1996: 33).

Arbenz ve generalleri istilacılardan korkmamışlardır, ancak olası bir ABD işgalinden çekinmişlerdir. Bundan dolayı Arbenz generallere emrederek anlaşma yapılmasını istemiştir (Uyanık, 2014: 143). Arbenz yönetimi, yaptığı bu uygulamalar nedeniyle CIA'nın desteklediği Castillo Armas'ın liderliğini yaptığı Ulusal Kurtuluş Hareketi önderliği tarafından organize edilen Amerikan yönetimin doğrudan ambargo uygulamalarıyla destek verdiği girişimlerle ülke içerisindeki faaliyetler yoğunlaştırılmış ve ardından Arbenz Yönetimi 1954 yılında istifa ettirilerek ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmıştır. Arbenz'in yapmak istediği tarım reformu darbe lideri Castillo Armas'ın UFC'ye ve diğer toprak sahiplerine topraklarını geri vermesi, ABD ile karşılıklı savunma ve iş birliği anlaşmaları imzalamasıyla bir anı haline dönüşmüştür (Galeano, 1971: 152; Arı, 2013:484).

Bu süreçte CIA'nın önemli isimlerinden biri olan Allen Dulles, darbeden sonra yapılan harekâta önemli roller üstlenen Honduras, Guatemala, Kosta Rika ve Nikaragua'daki büyükelçilere kutlama telgrafları göndermiştir. Dulles, bu başarısına uygun olarak darbeden kısa bir süre önce Sullivan & Cromwell adlı hukuk firmasındaki ortaklık aracılığıyla United Fruit Company'nin gizli yöneticiliğine getirilmiştir. Diktatör Ubico zamanında United Fruit Company'nin avukatı ise Allen Dulles'in kardeşi ve dönemin Dışişleri Bakanı Foster Dulles'tir. Dönemin ABD Başkanı Dwight Eisenhower, 1963'te yaptığı bir konuşmada "İktidarı ele geçirmiş olan komünist hükümetten kurtulmak zorundaydık" diyerek darbedeki sorumluluğunu açıkça dile getirmekten ise hiç çekinmemiştir (Sözmen, 2019).

Bu darbeye birlikte Guatemala'da 40 yıl sürecek olan bir istikrarsızlık ve vahşet dönemi başlamıştır. CIA tarafından organize edilen askeri cunta ve onun takipçileri terör ve ölüm magandaları ile bu süreç içerisinde askeri yönetim altında 100.000 kişi öldürülmüştür. İç savaş haline dönüşen bu durum ancak 1999 yılında sona ermiştir (Yılmaz, 2012: 6).

3.3. Şili Örneği

Bu kısımda Şili tarihi, Allende hükümetinin uygulamaları, darbeye neden olan durumlar ve Uluslararası Telefon ve Telgraf Şirketi adlı ABD menşeli şirketin darbedeki rolü incelenmiştir.

3.3.1. Şili: Genel Görünüm

Şili ismi, Mapuçe dilinde “dünyanın bitimi” anlamındadır. “Çili” kelimesinden gelmiş olan Şili, Güney Amerika’nın güneybatı kıyılarında yer almakta olup, Pasifik ve Atlantik Okyanusları arasında kalan ve kuzeyden güneye doğru uzanan bir ülkedir. Kuzey doğusunda Bolivya, kuzeyinde ise Peru ile kısa sınırı bulunmaktadır (Yolcu ve Işık, 2017: 250).

Bolivya ile 860 km, Peru ile 171 km ve Arjantin ile 5.308 km sınıra sahiptir. Ülkenin kıyı uzunluğu 6.435 km’dir. Kıyılarda yer alan dağlar çok yüksek olmayıp, orta kesimlerindeki vadiler verimli, kuzeyinde Atacama Çölü, doğusunda ise And Dağları tarafından çevrelenen topoğrafik bir yapıya sahiptir (Ticaret Bakanlığı, 2019).

Şili yaklaşık 18 milyon nüfusa sahiptir. Nüfusun artış hızı %0,8, yaş ortalaması ise 34’dür. Nüfusun %20’si 0–14 yaşları arasında, %69,3’ü 15–64 yaşları arasında, %10,2’si ise 65 yaşın üstündedir. Ülkenin okur-yazarlık seviyesi çok yüksek olup oranı %97,5’tur. Ülkenin eğitim standardı farklı Latin Amerika ülkeleri ile kıyaslandığında daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Nüfusun %15,1’i yoksulluğun alt sınırında yaşamaktadır. Ülkedeki gelir dağılımı eşit değildir ve adaletsizdir. Şili nüfusunun yaklaşık %90’ı kentlerde ve toplam nüfusun %40’ı başkent Santiago ve çevresinde yaşamaktadır (Aydın, 2011: 3).

Tarımın yapıldığı kuzey, güney ve And Dağları’nın arasında kalan ovalar ile Santiago’nun 100 km batısındaki liman şehri Valparaiso’da yerleşim yoğunluktadır. Ülkenin kuzeydeki ve güneydeki uç noktalarına gidildikçe iklim koşullarının elverişsizliği nedeniyle nüfusun yoğunluğu azalmaktadır. Aynı zamanda ülkedeki etnik farklılıklar diğer Latin Amerika ülkelerinden daha az görülmektedir (Aydın, 2011: 3).

Genellikle Batı Avrupa ülkelerinden gelen göçmenler, çoğunluğu oluşturmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda ülkeye çok fazla sayıda İngiliz, Alman, İrlandalı, İtalyan, Filistinli ve Hırvat gelip yerleşmiştir. Toplam işgücünün yaklaşık 8,5 milyon olduğu ve bunların %13’ü tarım, %23’ü sanayi ve %64’ü hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. Kadınlar çalışan nüfusun yarısını ve yönetici kadrolarının dörtte birini oluşturmaktadır (TETSIAD, 2018).

Oldukça köklü bir tarihe sahip olan Şili’de M.Ö. 13000’li yıllarda insanlar yaşamaya başlamıştır. Kuzey Şili İspanyollar tarafından fethedilmeden önce İnka krallığı altındaki bir toprak parçası olmuştur. Arokan ve Atacamenos yerlileri bu topraklarda yaşamıştır. Ülkenin güney ucu 1520 yılında Ferdinand Magellan tarafından keşfedilmiştir. Şili’ye ilk gelen Avrupalılar altın aramak amacıyla Peru’dan gelmiştir. Avrupalıların ilk yerleşimi 1541 yılında Santiago’nun kurulmasıyla gerçekleşmiş ve 1542 yılından itibaren Şili, İspanyol Peru Krallığının bir parçası olmuştur (Yolcu ve Işık, 2017: 250).

16. yüzyılda İspanya ülkeyi işgal etmeden önce Kuzey Şili İnka uygarlığının, Orta ve Güney Şili ise Mapuçe uygarlığının idaresinde olup, bağımsızlığını 1810 yılında İspanyaya karşı ilan etmiş olmasına rağmen tamamen kalıcı bağımsızlığını 1818 yılında kazanmıştır. Kuzeyde yer alan bölgeleri, Pasifik Savaşı sırasında (1879-1883) Peru ve Bolivya’yı yenerek ele geçirilmiştir. 1973 askeri darbesinden 1990 serbest başkanlık seçimi sistemine geçiş yapılan kadar ülke Pinochet idaresi altında yönetilmiştir. 11 Mart 1981’de İspanya, Fransa ve Avusturya anayasalarından esinlenerek ülkedeki ilk anayasa yürürlüğe geçmiştir (Aydın, 2011: 3).

Anayasa, Kıta Avrupası hukuk sistemine dayanan katı ve yazılı olan ve temsili demokratik bir rejime sahiptir. Ülkenin hükümet sistemi, başkanlık sistemi olarak benimsenmiştir. Devlet Başkanı, devletin ve hükümetin başı olup, devletin idare edilmesinden, ülkenin genel politikaların belirlenmesinden ve uygulanmasından sorumludur. Devlet Başkanı, doğrudan halk seçmektedir. 17 Eylül 2005 tarihinde yapılan ve yürürlüğe giren kapsamlı anayasa değişikliği ile Devlet Başkanı’nın görevlendirilme süresi 6 yıldan 4 yıla indirilmiştir. Yapılan bu anayasa değişikliğine göre devlet başkanı iki kez art arda seçilememektedir. Devlet’in Başkanı aynı süreçte Başbakanlık görevini de yürütme yetkisine ve Bakanlar Kurulu üyelerini de atama yetkisine sahiptir (Yolcu ve Işık, 2017: 254; Aydın, 2011: 3).

Şili’de yirminci yüzyılın başlarında orta ve işçi sınıfı yükselmiş ve buna istinaden Marksist gruplar doğmuş ve bu gruplar büyük destek görmüşlerdir. Radikaller güçlü bir orta sınıf partisidir ve devlet yönetimine 1932-52 yılları arasında hâkim olmuştur. Bu dönemlerde devletin ekonomideki rolü önemli derecede artmıştır (Yolcu ve Işık, 2017: 251).

Sonraki yıllarda ise ekonomik ve siyasi istikrara sahip, dünyadaki bütün ülkelerle serbest ve rekabete yönelik ticaret anlayışıyla hareket eden bir ülke haline gelmiştir. Asya-Pasifik, Kuzey ve Güney Amerika bölgeleri ardından da AB ülkeleriyle dış ticaretinin büyük bir

bölümünü gerçekleştirmektedir. Şili Latin Amerika'daki ülkelerin en hızlı gelişen ekonomilerindendir. Ekonomisi başta bakır olmak üzere maden ihracatına dayalıdır ve dünyanın en büyük bakır üreticisidir. Ülkenin temel ithalatını oluşturan ürünlerini; petrol ve petrol ürünleri, kimyasallar, elektrik ve telekomünikasyon araçları, sanayi makineleri, araçlar ve doğal gazlar oluşturmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Serbest ekonomik piyasa modelini benimsemiş bir ülke olan Şili bölgenin en fazla Serbest Ticaret Anlaşmasına (STA) sahip ülkesi olmuştur (Dışişleri Bakanlığı, 2019; Akçay, 2017: 48). Yine ülkede yaklaşık 10 yıl boyunca yüksek büyüme oranları görülmüştür. 1999 yılında ise ekonomisi resesyona⁹ girmiş ve ancak 2000 yılında yakaladığı %4,5'lik büyüme oranı ile yeniden büyüme sürecine geçebilmiştir. Şili genel olarak sağlam temelli ekonomik politikalar uygulamayı tercih etmiştir. 1973-1990 yılları arasında iktidarı elinde bulunduran askeri yönetim ülkeyi ciddi bir özelleştirme dönemine geçirmiş ve devlete ait olan birçok şirket özelleştirilmiştir. Uygulanan bu politikalar daha sonra gelen sivil hükümetlerin yönetimi süresince de yavaşlayarak devam etmiştir (KUTSO, 2017).

Şili, Latin Amerika'da kredi notunu 25 yıldır yüksekte tutabilmeyi başarabilmiş tek ülkedir. Ülke, 1970'li yılların ortasında ithal ikameci ekonomi politikalarını, diğer Latin Amerika ülkelerinden yaklaşık on yıl önce terk etmiş ve ülkede serbest ekonominin uygulanması yönünde önemli adımlar atmıştır. Bu durum, yapılan üretimi ve rekabeti artırmış, madencilik ve balıkçılık başta olmak üzere yerel ihracat sanayilerinde büyüme yaşanmıştır. Bununla beraber; meyve, selüloz, ağaç ürünleri, somon, şarapçılık ve metanol gibi yeni sektörlerde, hava/gemi taşımacılığı ve turizm gibi hizmet sektörlerinde gelişmeler kaydedilmiştir (TETSİAD, 2018). Ülkenin ihracattan elde edilen gelirlerin %40'ını madencilikten, milli gelirin ise üçte birini bakırdan elde etmesi bir yandan bu sektörlerdeki ÇUŞ'ların etkinliğini artırmış, diğer yandan da ÇUŞ'ların etkinliğini azaltıcı hamleleri görece olarak çıkar çatışmasını beraberinde getirmiştir (Aydın, 2011: 4).

3.3.2. 1973 Darbesine Giden Yol

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Şili ulusal gelirlerinin büyük çoğunluğunu nitrat ve güherçile oluşturmuştur. Ancak güherçile eski zamanlardan beri yabancıların hâkimiyeti altında olmuştur. Bu durumda; ülkede bu kadar bolluk olmasına rağmen ülke ekonomisinin kalkınması yerine sürekli aksaklıkların yaşanmasına ve ekonominin çökmesine neden

⁹ Reseyon: Bir ülkenin ekonomik faaliyetlerinde en az altı ay süreyle gerileme yaşanmasıdır.

olmuştur. Ülke ekonomisi İngiliz ekonomisinin ve yabancıların bağlantısı haline gelmiştir (Galeano, 1971: 188).

Şili’de 20. yüzyılın başlarında da olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Sanayinin gelişmesi, orta ve işçi sınıfının ortaya çıkması, ülkede siyasi değişimlerin oluşmasına neden olmuştur. 1920 yılında Arturo Alessandri’nin ülkenin cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle birlikte ülkede bulunan çeşitli politik gruplar arasında da kutuplaşmalar oluşmaya başlamıştır (Akçay, 2017: 49).

1924 yılında Alessandri ordunun desteği ile başkanlıktan düşürülmüştür. Ancak 1927 yılında cunta liderlerinden Ibanez yeniden Alessandri’yi göreve getirmiş ve Ibanez ordunun desteği ile başkan seçilmiştir. Ibanez Şili’nin zengin maden yataklarını yabancı tekellere satmış ve 1930’lu yıllarda ülkedeki yabancı sermaye yatırımları yerli yatırımların oldukça üstüne çıkmıştır. 1929-1932 yılında Şili’nin ulusal gelirini oluşturan bakır ve nitrat satışından elde ettiği gelir 27 milyondan 3,5 milyon dolara düşmüş Şili ekonomisi iflas derecesine gelmiştir (Erdoğan, 1978: 117).

1929 buhranından önce bakır, Şili ekonomisinde sözü geçen bir ürün olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde Şili’de bulunan Kuzey Amerikan yatırımları 400 milyon doları aşmış ve bu yatırımların çoğu bakırın çıkartılması ve taşınmasına yönelik olmuştur (Galeano, 1971: 189). 1929’da yaşanan ekonomik buhrana kadar, dünya ekonomisiyle büyük ölçüde bütünleşmiş kabul edilen Latin Amerika ve Şili ekonomisi, yaşanan ekonomik durgunluk karşısında dış ticarete gümrük vergilerinin yükseltildiği, korumacı, müdahaleci ve genişlemeci ekonomik politikaların uygulandığı bir dönemden geçmiştir (Çil-Öztürk, 2009).

1930’lu yıllarda Şili ekonomisi de ABD’den yayılan ekonomik krizin etkisi altında olmuştur. Bu nedenle ekonomiyi esas olarak belirleyen ülkede bulunan zengin bakır madenleridir ve bu madenlerin büyük çoğunluğu ABD’li şirketlerin tekelinde olmuştur (Sözmen, 2019).

1930’lu ve 1940’lı yıllarda özellikle Şili, Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerde iktidara gelen yönetimlerin endüstri işçileri ve yeni endüstricilerle ittifak içerisinde olması bu dönemde korumacı politikaların uygulanmasına neden olmuştur. Ayrıca Şili’de bu dönemlerde önemli toplumsal reformlar gerçekleştirilmiştir (Çil-Öztürk, 2009; Erdoğan, 1978: 117).

Bu dönemlerde, Sosyalist, Demokrat, Radikal, Komünist ve Merkez İşçi partilerinin çoğunluğundan oluşan Halk Cephesi (Frente Popular) tarafından desteklenmiş olan Radikal Parti (Partido Radical) iktidara gelmiştir. Radikal Cumhurbaşkanları serisi 1938 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimiyle başlamıştır. Seçilen bütün hükümetlerin ortak noktası eğitim,

tarım politikalarının geliştirilmesi, endüstri sektörlerinin genişletilmesi ve gelişmesi üzerine olmuştur (http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/sili_tarihi.php).

İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra, Latin Amerika ülkeleri ile geleneksel askeri ilişkilerinin mirasçısı olan ABD, bu bölgede bulunan ülkelerin her ulusu ile dolaysız şekilde askeri ilişkiler kurmaya çaba göstermiştir. ABD böyle yaparak bu ulusların politik, ekonomik ve diğer alanlarındaki bağımlılıklarını daha fazla pekiştirerek artırmıştır (Uribe, 1975: 16).

ABD'ye olan bağımlılık seviyesi artmış olmasına rağmen ülkede Amerikan karşılığı hızla büyümeye devam etmiştir. Bu durum ABD'nin bağımsızlığı için en büyük engel olarak görülmüştür. ABD böylece, Latin Amerikalıların toplumsal ve ekonomik değişim talepleri devam ederken, ülkelere açıkça müdahale etme geleneğinden vazgeçmemiştir (Best, vd. 2008: 426).

ABD, yarattığı bağımlılıklar sonrasında ise bu ülkeleri dünya genelinde askeri ve ideolojik bloğuna bağlı hale getirerek, yarı kürenin savunma sistemlerinin temellerini hazırlamıştır. 1945 yılında Şili ile şartları ABD tarafından oluşturulan, her iki devlet arasındaki askeri ilişkileri düzenlemek için özel amaçların oluşturulmasına olanak sağlayan müzakereler yapılmıştır. ABD'nin bu müzakerelerdeki amacı kendi denetimi altında bu ülkenin askeri, lojistik, besin tedarikini gerçekleştirmek aynı zamanda askeri ve politik denetimi güçlendirmek ve bundan dolayı oluşacak ticari faydalardan Kuzey Amerika endüstrisinin faydalanmasını sağlamak olmuştur (Uribe, 1975: 16).

1964 yılında Hristiyan Demokrat Partili Eduardo Frei Montalva, Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Frei'nin 1964 yılında başkan adaylığı sırasında öngörülen “reformcu” programın yanında, ABD'nin Şili'yi “bir pilot bölge” olarak seçmesi ve bunun sonucunda ülkeye akıtılan paralar nedeniyle Hristiyan Demokratların oylarının çoğunluğunu alarak seçimleri kazanmıştır. Onun yaptığı çalışmalar şu şekilde sıralanabilir. Toprağın mülkiyet hakları üzerine anayasal reformlar sağlamış, ülkeyi tarım reformları yapılması adına teşvik etmiş, ülkenin eğitim hayatını düzenlemek ve eğitim alanındaki çalışmaları artırmak için de bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca, 1960'lı yılların ortalarında ülkesinin bakır endüstrisini “Şilileştirme” (Chileanizing) kampanyası başlatmıştır (Turner, 1974: 400; Erdoğan, 1978: 125;

http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/sili_tarihi.php).

Eduardo Frei'nin seçimleri kazanmasından sonra bakır fiyatları hızlı bir şekilde artış göstermeye başlamıştır. Frei hükümeti 1955 yılında üretimi artırmak ve vergileri görece

olarak azaltmak ve bu hükümetin getirdiği bakırın “Şilileştirilmesiyle” vergilerde görelî olarak azalma yaşanmıştır. Bu hükümet 1965 yılında Kennecott şirketini devletin ortağı haline getirecek çok elverişli bir vergilendirme sistemi getirmiş ve şirketlerin kazançlarını üç katına çıkarma olanağı sağlamıştır. 1969 yılında ise bu hükümet Anaconda Şirketinin hisselerinin %51’ini satın almak için anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmadaki ciddi koşullar nedeniyle; ülkede sol hareketin güç kazanmasına neden olunmuştur (Galeno, 1970: 191-192).

Ayrıca Frei’nin reformcu iktidarı halktan beklenen desteği alamamıştır. Grevler, köylü hareketleri giderek yoğunlaşmış Hristiyan Demokrat Parti içinde bile Frei’e destek azalmıştır. 1969 yılında bir grup partiden ayrılarak MAPU (Birleşik Halk Eylemi Hareketi) adıyla yeni bir hareket oluşturmuşlardır (Erdoğan, 1978: 119).

Frei hükümeti, sosyal gerilimi azaltmak ve büyük çiftliklerin etkisini azaltmak amacıyla sınırlı toprak reformu yapmış ve anlaşma yaptığı köylülerin sendikalaşmasını özendirmiştir. Ancak ilk yıllarda sağladığı kredilerle maaşlarda artış yaşanmış ve fiyat kontrolü denetim altına alınmışsa da son zamanlarda ekonomi çökmüş ve hükümet emekçilere karşı saldırgan bir davranış sergilemiştir (Uyanık, 2014: 173).

Frei’nin altı yıl süren başkanlığı sırasında sadece 3,4 milyon toprak ulusallaştırılabilmiştir. Bu ulusallaştırılan toprakların ise topraksız köylülerin ihtiyaçlarını karşılaması neredeyse imkânsızdır. Bu politika ise köylüleri oyalama politikası olarak görülmüştür (Erdoğan, 1978: 138).

1969 yılında ülkede solun desteklendiği güçler tarafından Unidad Popular (UP) adlı bir seçim birliği oluşturulmuştur. Bu birlik farklı birkaç grubun birleşmesinden oluşmuştur. Bu gruplar; sosyalist ve komünist partilerle birlikte birkaç tane daha solcu ve hümanist olan küçük partilerden oluşmuştur. 1970 seçimlerinde seçim birliği UP oyların %37’ye yakın oy oranı alarak yapılan seçimlerin en güçlüsü olarak çıkmış ve Salvador Allende¹⁰ Devlet

¹⁰ Allende burjuva dünyası tarafından komünist başkan ilan edilmiş olmasına rağmen içerisinde sağcı oluşumlarında bulunduğu bir koalisyonun başkan adayı olarak çıkmıştır. Yaptığı basın toplantısında ise kuracağı hükümetin “ne komünist, ne sosyalist ne de radikal bir hükümet olacağını; Şili’nin özelliklerine uygun Halk cephesiyle oluşturulan güçlerin uyumu içinde bir hükümet olacağını ilan etmiş” ve bu ilkeye iktidarı boyunca bağlı kalmıştır (Erdoğan, 1978: 121). Allende Latin Amerikalı bir doktordur. Açık sözlü ve akademik bir yanı vardır. Şili’de yapılacak olan sosyalist değişimin seçim sandıklarıyla geleceğine inanan bir demoktrattır. Sosyalizmi Marksist ilkelerin öngördüğü anlamda kavramış ve bu ilkeleri içtenlikle uygulamayı amaçlamış bir kişiliğe sahiptir (Klein, 2010: 85; Erdoğan, 1978: 132).

Başkanlığı'na seçilmiştir. Altı yıl önceki seçimleri kaybetmiş olan Allende; halk oylamasında Milliyetçi parti adayı Jorge Alessandrosunun %34,9, Hristiyan Demokrat Parti'nin %27,8 oy oranına karşı %36,6 oy almıştır. Ancak bütün bunlar onu başkan yapmaya yetmemiş ve Şili ulusal meclisinin kararı ile cumhurbaşkanı ilan edilmiştir. Allende iktidarının onaylanması sonrasında Kırklar Komitesi¹¹ adı verilen oluşum bu iktidara engel olmak için rüşvet verme ya da birtakım gizli faaliyetler yürütmüş olmasına rağmen Başkanlığına engel olunamamıştır (Best, vd. 2008: 426).

Allende'nin başkanlığı onaylandıktan hemen sonra, hükümet binasının balkonundan halka seslendiği esnada "maden endüstrisini ulusallaştırmayı olanaklı kılacak bir anayasaya imza attığını" açıklamıştır. Maden şirketlerinin bakırın millileştirilmesi ve diğer reformları engellemek için yürüttüğü ciddi kampanyalara rağmen bakır millileştirilmiştir. Allende'nin deyişiyle bakır; ABD güdümündeki sağcı ve gerici gruplara rağmen "pançosuyla mahmuzlarını geçirdiği gibi Şilili" olmuştur. (Galeano, 1971: 190).

Allende'nin başkanlığı onaylandıktan sonra Henry Kissinger'in başkan Nixon'a gönderdiği sekiz sayfalık bilgilendirme raporunda Allende'nin iktidara gelmesinin "batı yarı küredeki en büyük meydan okuma" olarak tanımlama yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca Allende'nin bir ya da iki yıl içinde Şili'de bir sosyalist devlet oluşturacağını ve bunun ABD için ciddi bir tehdit olacağını dile getirmiştir. Şili'de sosyalist bir devletin oluşturulmasının, dünyadaki diğer devletlere de örnek olacağını belirtmiştir (Uyanık, 2014: 174).

Allende iktidarının ilk yıllarında ekonomik alanda önemli adımlar atılmış, enflasyon frenlenmiş, işsizlik yarıya düşürülmüştür. Allende iktidarı güçlendikçe, egemen güçlerin kuşkuları artmış, Hristiyan demokratlar ile ulusalcı parti taraftarları terör eylemleri başlatmıştır (Erdoğan, 1978: 127).

Allende liderliğindeki Halk Birliği (Unidad Popular/ UP) hükümeti, büyük sektörlerin millileştirilmesini, elde edilen gelirlerin yoksullara dağıtılmasını ve halkın siyasi kararlar alınırken bu süreçlere aktif bir şekilde katılmasını sağlayacak mekanizmalar oluşturulmasını öngören radikal bir ekonomik ve toplumsal değişim sürecini uygulamaya geçirmeye çalışmıştır (Akgemci, 2015: 186).

Özel sektörün belli başlı yüz elli kilit şirketin ele geçirileceği, buna karşılık sayıları otuz bini bulan orta ve küçük ölçekli işletmelere dokunulmayacağı açıklanmış aynı zamanda bu küçük

¹¹ Kırklar Komitesi: Başında ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Henry Kissinger olmak üzere, CIA, Dışişleri ve Savunma Bakanlığı temsilcilerinden oluşan komitedir.

ölçekli şirketlerin devletten yardım almaları planlanmıştır. Ayrıca yabancı sermayenin çok sıkı tutularak denetim altına alınacağı, beş yüz elli milyonluk Amerikan yatırımları başta bakır olmak üzere ulusallaştırılacağı da kararlaştırılmıştır (Erdoğan, 1978: 121).

Amerikan şirketleri Allende'nin seçimleri kazanmasından hemen sonra ve hatta göreve başlamasından önce ona ve yönetimine karşı savaş açmışlardır. Bu faaliyetlerin başında, Şili'deki Washington'dan yönlendirilen özel komite yer almıştır (Klein, 2010: 86). Ayrıca ABD menşeli Uluslararası Telefon ve Telgraf Şirketi (ITT) seçimlerde Allende'ye rakip olan partilere üç yüz elli bin dolarlık para yardımı yapmıştır. Medya üzerinden Allende karşıtı yapılan yayın kuruluşlarına da ciddi parasal yardımlar yapılmıştır (Yılmaz ve Güner, 2010: 202).

Allende'nin iktidara gelişinden sonra geçilen iki yıl içinde ülkede ekonomi alanında köklü değişiklikler yapılmıştır. “Anaconda” ve “Kennecott” gibi sömürgeci şirketlerin mülkiyetinde olan büyük bakır madeni işletmeleri, ayrıca silisyum üretimi, büyük demir cevheri ocakları, Vaçipato'da bulunan demir-çelik işleten elektrik kumpanyası (Amerikan and Foreign Pover Company'nin kolu) ve aynı zamanda dış ticaret alanında faaliyetleri olan önemli yabancı firmalar millileştirilmiştir. ITT'nin şubesine el konulmuş, ülkedeki emperyalist egemenlik sistemine ciddi darbeler indirilmiştir (Korvolan, 1972: 825).

Allende hükümetinin seçimleri kazandığı zamana kadar, bakır madenlerinin büyük çoğunluğu Anaconda Coper Mining ve Kennecott Copper'ın elinde toplanmıştır. Bu iki şirket aynı konsorsiyuma¹² bağlıdır. Bu nedenle de sıkı ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu şirketler elli yılda Şili'den dört milyar dolar kazanmıştır. Şili'nin bu işten kaybı ise yüz milyar doları aşmıştır. Bu şirketin 1969 yılında ülkeden toplam kazancı yetmiş dokuz milyon dolara ulaşmıştır (Galeano, 1971: 189-190).

Kennecott Şirketi, Allende hükümetinden önceki hükümetlerle birlikte bu hükümetlerin ani bir krizine karşı korunma stratejisinin ana hatlarını çizmiştir. Bir dizi kredi anlaşması, tedarik sözleşmesi ve iş anlaşması yoluyla Kennecott, üç kıtadaki müşterileri, alacaklıları ve hükümetleri ile olan ilişkileri üzmeden kimsenin bu şirketi kamulaştırmayacağından emin olmak için bir ağ kurmuş ve bunu başarmıştır. Ancak Allende hükümetinden sonra bu şirket için de durum değişmiştir (Leonard, 1980: 470).

¹² Konsorsiyum: iki veya daha fazla şirketin belli bir projenin uygulanması konusunda yaptıkları iş birliğidir.

3.3.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve ITT'nin Etkisi

ITT, 1930 yılında ABD tarafından İngilizlerden satın alınmıştır. Şirketin, Şili'de sadece telefon ve haberleşme alanlarında faaliyetleri yoktur, aynı zamanda otelcilik gibi farklı sektörlerde de yatırımları vardır. Şirket'in Şili'de toplam varlığının 150 milyon dolar olduğunu tahmin edilmektedir. Kısacası şirket Şili'de yüksek ekonomik çıkarlara sahip bir şirket haline gelmekle kalmamış; aynı zamanda bütün Kuzey Amerika özel çıkarlarının koordinatörlüğü rolünü üstlenmiştir (Uribe, 1975: 37).

1964 yılında Uluslararası Telefon ve Telgraf Şirketi (ITT), ilk olarak sosyalist partilere karşı Şili'de bulunan Hristiyan Demokrat Parti'ye, CIA'nın aracılığı ile seçim yardımı yapmak istemiştir. 1970 yılında ise sosyalist Salvador Allende'nin iktidarı kazanmaması için hem ABD hem de ITT çalışmalar yapmıştır. O süreçlerde ITT ve diğer ABD'li çok uluslu şirketler Allende'nin iktidarı kazanması konusunda tedirgin olmuşlardır çünkü Allende seçim kampanyası sırasında bazı sektörlerde kamulaştırma yapılacağını ve özellikle de ITT'nin kamulaştırılacağını belirtmiştir (Yılmaz ve Güner, 2010: 202).

Eski CIA müdürü William Broe'nin, ITT'nin başkanı John Mac Cone'a Allende hükümeti seçilirse ABD hükümetinin çok sert bir yol izleyeceğini ve Allende hükümetinin seçilmemesi için yeterince tazminat ödenmediği takdirde; hükümet tarafından yapılan bütün kaynakların ve parasal yardımlarını kesileceğini bildirmiştir (Uribe, 1975: 129).

Allende yatırımlarını ve varlıklarını kaybedecek olan şirketlere yeterince zaman verileceğini taahhüt etmiş olmasına rağmen ABD'li çok uluslu şirketler Allende'nin Latin Amerika'da geliştirebileceği yeni bir trendin oluşmasından ve giderek büyüyen karlarını kaybetmekten korkmuşlardır. Aslında şirketlerin çoğu sürekli büyüyen karlarının kaybedilebileceği ihtimaline inanmak istememişlerdir. Çünkü 1968 yılında ABD'nin toplam dış yatırımlarının yüzde 20'si Latin Amerika'ya bağlanmıştır. Ayrıca ABD menşeli şirketlerinin bölgede 5436 yan kuruluşu vardır. Bu nedenle bu yatırımların yaratacağı karlar gelişen bu trendle birlikte tehlikeye girmeye başlamıştır (Klein, 2007: 85).

Salvador Allende de Jojobo Arbenz gibi, koyduğu politikalarla Amerikan çıkarlarına ve Şili'deki ABD menşeli çok uluslu şirketlerle ters düşmüştür. Allende ülkedeki yabancı sermaye egemenliğine son vermek ve geniş toprak reformu yapmak istemiştir. Ülkede bakır madenlerini işleten Amerikan şirketlerinin mal varlığını millileştirme olasılığı ABD'nin tepkisine yol açmış, ABD önce dış yardımı kesmiş sonrasında ise boykot uygulamaya başlamıştır (Arı, 2013: 485).

Şubat 1972 yılında Allende karşıtı olan muhalifler ABD'nin de baskısıyla Allende'ye danışma koşulu koymuştur. Bu koşul Allende'nin bundan sonra yapacağı her türlü siyasi hamlenin ancak parlamentonun izniyle yapılmasına olanak tanımıştır (Emiroğulları, 2012: 1). Aynı zamanda 1972 Ekim ayında Frei “demokrasiyi kurtarmak” adı altında tüm gücünü Allende yönetimine karşı koymuştur. “Patronlar grevi” olarak adlandırılan ve işverenler, kamyoncular ile küçük dükkân sahiplerinin de katıldığı üç haftalık grev yaşamı felç etmiştir. Kuzey Amerikan şirketleri ise bu grevde kamyoncuları gizliden finanse etmişlerdir (Erdoğan, 1978: 140, Uribe, 1975: 176).

Patronlar grevi, ülke içindeki kargaşayı artırmak ve Mart ayında gerçekleştirilecek olan seçimleri etkilemek için yapılmıştır. Allende hükümetini istemeyen sağ partilerin taraftarları ve çıkar grupları Allende yönetiminin iyice yıpratıldığını bu nedenle oyların çoğunun sağa kayacağını düşünmüşlerdir. Ancak Allende grevleri başarı ile önlemiş ve seçimlerde oyların %50'sini alarak sağ grubun beklemediği bir başarı elde etmiştir (Erdoğan, 1978: 158).

Ekim bunalımından sonra kuzey Amerika eyleminin doğrultusu; muhalefet güçlerini artırma, daha ağır bunalımlar hazırlama, Şili ekonomisini durdurucu ve dağıtıcı tedbirlerle birlikte, enflasyon oluşturma vb. tedbirlerle de 1973 yılında yenilenecek seçimlerde büyük bir kesimin hükümet karşıtı oy kullanmasını sağlamak olmuştur (Uribe, 1975: 178).

Şili ekonomisini çökertmeye yönelik sabotajlar, ABD'nin uluslararası kredi kuruluşlarının Şili'ye verilecek olan kredileri bloke etmesi ve Şili'nin endüstri alanında ihtiyacı olan makine parçalarının ithalatın engellenmesi ve CIA tarafından desteklenen muhalefetin yıkıcı eylemleri sonucunda ekonomide kötüleşme 1972 yılında başlamıştır. Ancak bütün bunlara rağmen 1973 seçimlerinde “Unidad Popular”ın oyları artmıştır (Küpeli, 2019).

Bütün bu yapılanların yanında, ITT'nin diğer şirketleri ve ABD Dışişleri Bakanlığı Allende'nin Başkan olarak seçilmesini önleme amaçlı bir ekonomik sabotaj kampanyası başlatmıştır. Diğer şirketleri ikna etmiş olmasına rağmen ITT'nin girişimleri tamamen başarısız olmuş ve Allende yeniden başkan seçilmiştir (Turner, 1974: 397).

Orlando Letelier, Allende dönemindeki Washington büyükelçisidir. 1973 Mart ayında ITT ile müzakereler gerçekleştirirken, köşe yazarı olan yazar Jack Anderson, telefon şirketinin iki yıl önce Allende'nin göreve gelmesini engellemek üzere Amerikan İstihbarat Teşkilatı (CIA) ve Dışişleri Bakanlığı'yla birlikte gizlice planlar hazırlandığını gösteren belgelere dayalı, bir dizi yazı yayınlamıştır. Bu iddialar karşısında Allende hükümeti, diğer senato üyeleri ile beraber bir araştırma başlatmış ve ITT'nin Şili'deki muhaliflere bir milyon dolar

rüşvet teklif etmesi şeklinde, kökü derinlere inen bir komployu ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda CIA'ın de içinde bulunduğu Şili'deki başkanlık seçimlerine hile karıştırmak gibi bir diğer plan da ortaya çıkarılmıştır (Klein, 2010: 86-87).

Ayrıca 1973 Haziran ayında yayınlanmış olan Senato raporuna göre, plan başarısızlığa uğrayıp Allende iktidarı yeniden aldığıında, ITT'nin Allende'nin bir sonraki altı ayı geçirmeyeceğini sağlama alacak biçimde tasarlamış olduğu yeni bir strateji başlattığını da ortaya çıkarmıştır. Senato raporuna göre en korkunç olanı da, ITT yöneticileri ile birlikte ABD yönetimi arasındaki ilişkidir (Klein, 2010: 86-87).

ABD hükümeti, Allende seçimleri kazandıktan sonra ise farklı bir politikanın uygulanması kararını vermiştir. Bu politika Şili'ye yeni bir dünya düzeni oluşturma planı içinde, Allende hükümetine belirli bir sürenin bırakılmasının ABD'nin çıkarına olacağı şeklinde bir plandır. Bu politika aynı zamanda, dünyanın çeşitli yerlerinde, Kuzey Amerika sistemine dâhil olan diğer ülkelerde, Şili'ye karşı bazı eylemleri başarıyla uygulayabilmenin ABD hükümetinin çıkarları ile birlikte, çokuluslu şirketlerin ve büyük yatırım şirketlerinin çıkarlarını en iyi şekilde bağdaştıracasına inanılmıştır. Aynı zamanda ABD'nin yeryüzünün bütün alanlarında denetim gücünün genişliğini göstermek adına, Şili olayı bir koz olarak kullanılmak istenmiştir (Uribe, 1975: 130).

ABD'nin temel amacı, Şili hükümetinin iç ve dış politikasında Amerika'nın istikrarını sağlamak, temel çıkarlarını korumak, hükümetin yapısına uygun olmayan şartlara uymasını sağlayacak yeni bir politika oluşturmaktır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken ABD'nin tek amacının, Şili hükümetinin uygulamaya koyduğu millileştirmelerden doğan kayıpları önlemek değil aynı zamanda Şili'nin ABD'nin bugünkü güvenliği, topyekûn ve ulusal çıkarları için ciddi tehdit oluşturmasını bertaraf etmek isteği yapılan darbenin amacını oluşturmaktadır (Uribe, 1975: 207).

Bütün bu gelişmelere rağmen, Allende'nin reformları başlangıçta başarılı olmuştur. Şili ekonomisi yaklaşık %9 büyümüştür. Ancak daha sonraki senelerde %140'lık enflasyon oranı büyük yıkımlara sebebiyet verecek olayları başlatmıştır. Çünkü ciddi derecede yiyecek sıkıntısı yaşanmış, karaborsacılık artmış ve bakır oranının düşmesiyle birlikte ihracatının genel olarak tamamı bakıra dayalı olan Şili ekonomisi büyük yıkım yaşamıştır (Akçay, 2017: 49).

Yaşanan ekonomik ve toplumsal çöküş karşısında muhafazakâr, milliyetçi ve Hıristiyan Demokrat partililer birleşerek Demokratik Koalisyon kurmuşlardır. Bu durum iki taraf

arasında siyasi krizin çıkmasına neden olmuştur. 1973'ün 22 Ağustos'unda Hristiyan Demokratlar ve muhafazakârların hâkimiyetindeki Şili Meclisi bir karar alarak Allende'nin Anayasa'yı ihlal ettiğini iddia ederek onu diktatörlük kurmakla suçlamışlardır. Aynı zamanda sorunu çözüme kavuşturmak ve demokrasiye yeniden işlerlik kazandırmak için ordunun yönetimi ele geçirmesi gerektiğini bildirmişlerdir (Emiroğulları, 2012: 1).

Bunun üzerine 11 Eylül 1973 sabahında Valparaíso'daki donanma merkezinin kontrolünün alınmasıyla darbe başlatılmıştır. Darbecilerin en baştaki faaliyetleri, hükümetin tarafını destekleyen subayların öldürülmesidir. Saat 11'e doğru, askeri polis gücü Carabineros¹³ dâhil olmak üzere ordunun büyük bir bölümü darbecilerin denetimi altına alınmıştır. Darbeciler ülkeye sundukları ilk bildiride ülkeyi "Marksist boyunduruktan" kurtarmak adına birleştiklerini ilan etmişlerdir ve Allende'nin içinde olduğu Başkanlık Sarayı Moneda'yı (ayrıca ailesinin bulunduğu evi) uçaklarla bombalamışlardır. Saat 16: 00 civarında Başkan Allende'nin cansız bedenine ulaşılmıştır (Uyanık, 2014: 202).

Ülkede yapılan genel seçim sonucunda üç sene önce iktidara gelmiş olan Marksist görüşlü Salvador Allende hükümeti, başında General Augusto Pinochet'in olduğu ordu kuvvetleri tarafından yerinden edilmiştir. Jet uçakları tarafından bombalanan La Moneda başkanlık sarayında piyadeler ve tanklar tarafından kuşatılan Allende teslim olmayı reddetmiş ve intihar etmiş ya da öldürülmüştür¹⁴ (Madenci, 2010: 99).

Pinochet ve destekçileri sürekli olarak 11 Eylül 1973'te yaşanan olayları darbe olarak değil savaş olarak nitelemişlerdir. Tanklar sokaklarda ilerlerken ateş açılmış ve hükümet binası bombalanmıştır. Pinochet ordu üzerinde tam bir denetime sahip olmuştur ve Allende'nin silahlı savunma birlikleri şeklinde örgütlenmesi olmadığı için bir ordu oluşturmamıştır. Bu nedenle de savaş diye tabir edilen darbe aslında tek taraflı olmuştur. Başkanın ölümü, hükümetin ele geçirilmesi ve kitlesel bir direniş olmaması nedeniyle darbe sona ermiştir. Sonunda ise Leteier ve diğer tutsaklar Pinochet'in Sibiryâ çalışma kampına döndürmüştüğü Dawson Adasına gönderilmişlerdir. Gizliliği kaldırılmış olan bir CIA raporuna göre darbeden sonraki süreçte on üç bin beş yüz sivil tutuklanarak ve kamyonlara doldurularak hapishanelere gönderilmiştir (Klein, 2007: 100-101).

Pinochet'in iktidarı ele geçirmesiyle birlikte ülkenin birçok yerinde karışıklık ortaya çıkmış olmasına rağmen ABD'nin istemiş olduğu şekilde pazar ekonomisine geçiş için adım

¹³ Carabineros: Üniformalı ulusal polis ve askeri güçleri.

¹⁴ Bazı kaynaklar Allende'nin darbe esnasında kendi tüfeği ile intihar ettiğini bazıları ise darbe güçleri tarafından öldürüldüğünü kabul etmektedir.

atılmıştır. Böylece Şili’de, darbeyi komuta ve koordine eden Pinochet’in 1990 yılında iktidardan ayrılmasına kadar sürmüş olan diktatörlük dönemi başlamıştır (Keskin, 2016: 78; Uyanık, 2014: 202).

Darbeden sonraki süreçlerde çok sayıda Şilili vatandaşla birlikte yabancı uyruklu kişiler de ya öldürülmüş ya da kaybolmuştur. Sosyalist ve komünist parti merkezleri talan edilmiş, işçi sendikaları tasfiye edilmiş, üniversiteler hükümet tarafından sıkı bir denetim altına alınmıştır (Best vd, 2008: 427).

Darbeye karşı direniş gösterenler sert bir tepkiyle karşılaşmış ve bunların en az iki bini öldürülmüştür. Uluslararası Af Örgütü ve BM İnsan Hakları Komisyonu’nun verilerine göre 1973 yılının sonunda sadece siyasi nedenlerden ötürü tutuklanan kişilerin sayısı iki yüz elli bindir. 1990 yılında kurulan Şili Ulusal Hakikat ve Uzlaşma Komisyonuna göre ise, diktatörlük süresi boyunca üç bin dört yüz yirmi sekiz kişinin öldürüldüğü ya da bulunamadığı; Valech Komisyonu’na göre ise otuz binden fazla kişinin işkenceye maruz kaldığı belgelendirilmiştir. Bu ölümler ve kayıplarla birlikte darbe sonrasında en az iki yüz bin Şilili, ülkesini terk etmek zorunda bırakılmıştır (Akgemci, 2015: 186).

Darbe sonrası Pinochet otoriter yönetim konusunda başarılı olmuş olsa da ekonomi alanında bir sonraki adımı nasıl atacağını bilememiştir. Çünkü ITT’nin başında olduğu ve diğer büyük şirketler ile birlikte tezgâhladığı sabotaj kampanyası ekonomiyi ciddi derecede kargaşaya sokmuş ve Pinochet kendisini bir krizin ortasında bulmuştur. Dahası bu kriz ülkede uzunca yıllar devam etmiştir (Klein, 2007: 104).

Sonuç olarak, Allende’nin ve Partisinin öngördüğü sosyalist dönüşüm süreci, gerekli olan toplumsal desteğin halk tarafından alınmamış olması, özellikle de orta sınıf işçi örgütlerinin desteğinin kazanılamamış olması, millileştirmelerin ve fiyat kontrollerinin ekonomideki sorunları çözmekte yetersiz ve başarısız olması ayrıca ordunun düşmanlığı gibi nedenlerle başarısız olmuştur. Daha da etkili bir faktör olarak ABD ve ABD’li çok uluslu şirketlerin baskısı da son derece etkili rol oynamıştır. Öyle ki ABD yönetimi ve ÇUŞ’lar sadece Şili ekonomisinin sabote edilmesinde, darbenin planlanmasında ve lojistik olarak desteklenmesinde değil, darbeden sonraki süreçlerde de ülkenin kurumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda yeniden yapılandırılmasında aktif rol oynamışlardır (Akgemci, 2015: 186).

3.4. Bolivya Örneği

Bu kısımda Bolivya tarihi, Evo Morales hükümetinden önceki hükümetlerin uygulamaları, Evo Morales hükümetinin uygulamaları, darbenin asıl nedenini oluşturan lityum madeni ve ABD’li Tesla şirketinin darbedeki rolü incelenmiştir.

3.4.1. Bolivya: Genel Görünüm

Resmi adıyla Bolivya Çok Uluslu Devleti olarak bilinen Bolivya; denize kıyısı olmayan bir güney Amerika ülkesidir. Brezilya, Arjantin, Paraguay, Şili ve Peru ile komşudur. Ülkeyi 1825 yılında İspanyol sömürgeciliğinden kurtarıp bölgeyi bağımsızlığına kavuşturan Simon Bolivar’ın anısına Bolivya ya da Bolivar’ın ülkesi olarak adlandırılmıştır. 1982 yılında ülkede demokrasi ilan edilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2019).

Bolivya’da etnik yapı genelde yerli halktan oluşmaktadır. Nüfusun büyük bir kısmını beyaz ve yerli Mestizolar oluşturmaktadır. En fazla kullanılan resmi dil İspanyolca iken, yerli kabilelere ait olduğu düşünülen ve günümüzde çoğu kullanılmayan 36 resmi dil olduğu kabul edilmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu Hristiyan dinine mensuptur (Anadolu Ajansı, 2017).

Bu ülkenin toprakları 15’inci yüzyıldan itibaren İspanyol sömürgecileri aracılığıyla işgal edilmiş, İspanyollar öncelikle Büyük Okyanus sahilinin kıyısındaki yer altı yataklarını işleterek başladıkları madencilik faaliyetlerine günümüzde Bolivya Cumhuriyeti topraklarında keşfettikleri Potosi dağlarındaki zengin gümüş madenleriyle devam etmiş ve uzunca yıllar bu bölgeler sömürülmüştür

(http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/somurgeciliktarihi.pdf).

Zengin yer altı kaynakları nedeniyle yaklaşık üç yüz yıl sömürülen ülke, yerel halkın 1809 yılında İspanya’ya karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesinin sonucunda ülke bağımsızlığını ilan etmiş ve sömürgecilerin boyunduruğundan kurtulmuştur. Ancak İspanyol askerlerin ülkeden tamamen çıkarılması çok daha sonraki bir zaman diliminde, 1825 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Bolivya doğal kaynak zengini bir ülke olmasına rağmen Latin Amerika ülkelerinden en yoksul ve en az gelişmiş olanlarından. Sömürge döneminin ardından 1825’te bağımsızlığını kazanması ve ardından birbirini takip eden diktatörlük ve demokrasi dönemleri Bolivya’nın diğer Latin Amerika ülkeleriyle ortak taraflarından bazılarını oluşturmaktadır. Ayrıca yerli halkın en fazla olduğu Latin Amerika ülkelerinden biri Bolivya’dır (Oğuz ve Atvur, 2015: 217).

Bağımsız bir yapıya kavuştuktan sonra ülkenin başkenti Sucre şehri olarak belirlenmiştir. Sucre ülkenin anayasal şehridir. Ülkenin idare edildiği yer ise La Paz'dır. En büyük ve en gelişmiş şehir ise Santa Cruz'dur. Ülkede bağımsızlık sonrası istikrarlı bir siyasi yaşam sağlanamamıştır. Göreve gelen birçok cumhurbaşkanı görev başındayken suikasta uğramıştır. Ülkenin komşu ülkeleri Şili ve Paraguay ile ilişkileri hep sorunlu olmuştur. 1883 yılında pasifik savaşlarında Şili ve Peru'ya yenilmiş ve Pasifik kıyısındaki topraklarını kaybederek deniz ile olan ilişkisi kesilmiştir (LAMER, 2016).

Ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra, başkanlık şeklinde demokrasi rejimi ile yönetilen bir devlet yapısına sahip olmuştur. Devlet başkanı ve başkan yardımcısı beş yılda bir yapılan genel seçimle belirlenmektedir. Ülkede yasama, yürütme ve yargı bağımsızdır. Devlet başkanı ve başkan yardımcısı beş yıllık dönem için halk tarafından birinci turda ya da meclis tarafından ikinci turda seçilmektedir (LAMER, 2016).

Ülkenin başlıca doğal kaynakları şu şekilde sıralanabilir; lityum, doğal gaz, petrol, çinko, gümüş, demir, kurşun, volfram, antimon, altın, kereste ve hidroelektriktir. Başlıca tarım ürünlerini ise; kahve, koka, soya fasulyesi, pamuk, mısır, şeker kamışı, pirinç, patates ve Brezilya cevizi oluşturmaktadır. Ülkede imalat sanayisi sektörü; madencilik, döküm, petrol, gıda, tütün, el sanatları, hazır giyim ve mücevherattan oluşmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2019).

Ekonomisinin temeli madencilik sektörüne dayanmaktadır. Şuanda Bolivya mineral bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden birisidir. 19. yüzyılın sonunda gümüş madenleri işletilmiş, 20. yüzyılın başlarında da gümüşün yerine kalay işletmeciliği yapılmış ve bu Bolivya'nın ihraç ürünlerinin başını oluşturmuştur. Kalay üretimi açısından dünyada ikinci sırada yer almaktadır (LAMER, 2016).

Ülkede özellikle elektrik bataryalarının ham maddesi olan lityumun dünyada bulunan toplam rezervlerinin %6'ı bulunmaktadır. Doğalgazdan elde edilen gelirler de ülkenin ihracattan elde ettiği gelirlerinin yarısını karşılayabilmektedir. Brezilya, Arjantin ve ABD olmak üzere yurtdışında çalışan yaklaşık iki buçuk milyon Bolivyalının ülkelerine gönderdikleri döviz rezervleri de ülkenin temel gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Bolivya'da yoksulluk sınırının düşürülmesi nedeniyle kamuda istihdam, yardım programları, sübvansiyonlar ile özel tüketim şeklinde programlar yapılmakta ve bu programlar desteklenmektedir. Son yıllarda bölgesindeki en hızlı büyüyen ekonomilerinden

biri olan Bolivya’da 2011-2016 yılları arasında ortalama %5,28 oranında ekonomik büyüme gerçekleşmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

3.4.2. 2019 Darbesine Giden Yol

Bolivya’da Evo Morales’ten önce iktidarda bulunan cumhurbaşkanları, genellikle sosyal meşruiyetten yoksun ve yerli halkın katılımını dışlayan siyasi bir sistemi temsil etmişlerdir. ABD şirketlerinin çıkarlarına hizmet eden ve doğal kaynakların yağmalanmasına izin verilen bir sisteme izin verilmiştir. ABD şirketlerine hizmet eden neoliberal rejimlerden sonra, 2002 yılına gelindiğinde ise çoğunlukla aşırı yoksulluk içinde yaşayan yerel halkın oranı çok yükselmiştir (<https://www.britannica.com/place/Bolivia/Bolivia-in-the-21st-century>).

Morales 1980’lerde Cochabamba vilayetine bağlı Chapare bölgesinde, koka yetiştiriciliğinin yanında, bu alanda etkili olan sendikalarda siyasi çalışmalara katılmıştır. Morales ABD’nin yürütmüş olduğu zamanlar Bolivya hükümetinin de destek verdiği “Uyuşturucuyla Savaş” programı kapsamında, kokain üretiminde kullanılan koka ağacı yetiştirilmesini ülkede bitirmek isteyen politikalara karşı yapılan protestolarda öne çıkmıştır. Bu faaliyetlerinden dolayı 1988 yılında Cochabamba Tropikal Bölgesi Federasyonu Genel Sekreteri olmuştur (<https://www.bbc.com/news/world-latin-america-12166905>).

Bolivya kokainin ana maddesi olan koka yaprağının en büyük üreticilerindendir. Kokain yaprağının kullanımı ülkede geleneksel kullanımlar amacıyla aynı zamanda bazı bölgelerde üretiminin yapılması amacıyla da yasal olmasına rağmen 1970’li ve 1980’li yıllarda yasadışı üretimi artmıştır. Bu nedenle 1990’larda hükümet yasadışı üretimi ortadan kaldırmak için çeşitli politikalar düzenlemiştir. Ancak bu maddeyi üreten bölgelerde bu politikalardan dolayı sosyal huzursuzluk ve ekonomik sıkıntılar oluşmuştur (Veillette, 2005).

1993-1997 tarihleri arasında devlet başkanı olan Gonzalo Sanzhez döneminde, ülkenin sahip olduğu doğalgaz ve hidrokarbon şirketleri özelleştirilmiştir. Evo Morales, bu özelleştirmelere karşı yapılan halk hareketlerinde lider konumunda bulunmuştur. Ayrıca yerli halkın ve fakir kesimlerin doğalgaz gelirlerinden elde edilen ve toprak reformundan daha adil pay alınmasını savunan Sosyalizm Hareketi’nin (Movimiento al Socialismo MAS) başını çekmiştir. Ülkede yaygın şekilde bulunan koka ekimini savunan koka üreticileri federasyonunun da lideri konumuna gelmiştir (Örmeci, 2014).

Galonalez Sánchez de Lozada, 2002 yılında oyların %22,5'ini alarak cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır. 1993-1997 yılları arasında Cumhurbaşkanı, 1986-1988 yılları arasında planlama bakanı olarak görev yapmış ve serbest piyasa ekonomik reformlarının mimarı olarak tanınmıştır. Serbest piyasa politikalarını eleştiren ve yerli hakları savunan solcu Sosyalizm Hareketi'nin (MAS) başkanı Evo Morales, 2002 yılı başkanlık seçimlerinde oyların %20,9'unu alarak ikinci olmuştur. MAS, 1998 seçimleri sırasında politik sahnede rol almaya başlamış, koka üreticileri ve köylü birlikleri temelinde örgütlenmiş olmasına karşılık 2000'li yıllarda ön plana çıkan diğer sol ve yerli kimlikli hareketlerle iş birliği yaparak hem kırsal alanlarda hem de kentlerde anti-neoliberal ve anti-empyeryalist muhalefetin tabanını oluşturmaya başlamıştır. Yapılan seçimin sonucunda hiçbir çoğunluk elde edilemediği için Kongre, Bolivya anayasasının hükümlerine uygun olarak Sánchez de Lozada'yı Başkan olarak görevlendirmiştir (Uysal ve Atvur, 2015: 227; Veillette, 2005).

Lozada ve kabinesi "sermayeleştirme" adı verilen bir süreçle, makroekonomik istikrar programı ve yapısal reform planları uygulamışlardır. Amaçları, sürdürülebilir büyümeyi sağlamak ve yoksulluğu azaltmaktır. Bu nedenle, başta hidrokarbon ve telekomünikasyon sektörü olmak üzere pek çok kamu sektörünü özelleştirmiştir. Özelleştirme ile birlikte pazar ekonomisinin önündeki engelleri kaldırıcı yasalar çıkartılmıştır. Yapılan anlaşmalar nedeniyle petrol şirketleri doğalgazı dünya piyasasının çok altında bir bedele mal edip yeniden Bolivyalılara satmışlardır (Gürsoy, 2007: 138).

Morales, 1997 yılında Milletvekilleri Meclisi'nde yer almıştır. 2002'de yılındaki başkanlık için MAS adayı olmuştur. Ülkenin bu dönemlerdeki başkanı Gonzalo Sánchez de Lozada Başkanlık kampanyası sırasında, Morales'in ABD Uyuşturucu Uygulama İdaresi ajanları kapsamında Bolivya'dan sınır dışı edilmesini istemiştir. Bundan dolayı Morales, 2003 yılında Sánchez de Lozada'nın istifa etmesini zorlamak ve görevinden ayrıcalık koparmak için yapılan ulusal ilişkiler protestolarında aktif rol almıştır (<https://www.britannica.com/place/Bolivia/Bolivia-in-the-21st-century>).

2003 yılındaki siyasi protestolar nedeniyle, cumhurbaşkanı Gonzalo Sánchez de Lozada seçilmesinden on beş ay sonra 17 Ekim 2003'te istifa etmek zorunda kalmıştır. Yerine eski başkan yardımcısı olan Carlos Mesa getirilmiştir. Başkanlıktaki bu değişiklik nedeniyle yerli grupların ve çalışanların öncülüğünde grevler yapılmış, yollar tıkanmıştır. Bu protestolar aylarca sürerek ülkede birçok kişinin ölümüne yol açmıştır (Veillette, 2005).

Bu olaylar, ABD tarafından finanse edilen koka yok etme programlarına ve hükümetin Uluslararası Para Fonu tarafından desteklenen sert mali reformları uygulamasına karşı çıkma zemininde gerçekleşmiştir. Sánchez de Lozada'nın istifasından önceki son kıvılcım ise, Bolivya'nın tarihi düşmanı olan Şili'de bulunan bir liman yoluyla ABD'ye çok ucuza doğal gaz ihraç etme planı olmuştur (CRS, 2009).

Ekim 2003'te başlayan şiddetli protestoların tetikleyicisi, doğal gazın boru hattı yoluyla Şili'den Meksika ve Kaliforniya'ya ihraç edilmesi için verilen bakanlık önerisi olmuştur. Bu durum, Bolivya'nın sadece Pasifik Savaşı'ndaki kaybını değil, aynı zamanda ülkenin doğal gümüş ve kalay kaynaklarının yabancı iş ortaklıkları tarafından sömürülmesini hatırlatan milliyetçi düşüncenin oluşmasına yol açmıştır. Mesa, büyük ölçüde siyasi bağımsızlardan oluşan yeni bir kabineyi atamış ve yerli meselelere duyarlılık göstermiştir. Yerel İşler Bakanlığı oluşturmuş ve doğal gaz ihracatı konusunda planlar yapmıştır. Yerli ve muhalif grupların taleplerini kabul ederek, petrol şirketlerine çıkardıkları doğal gazın sahipliğini veren 1997 kararnamesini de bozmuştur. Vergi yükünün çoğunu enerji şirketleri ve varlıklı vatandaşlar üzerine koyan bir ekonomik plan ortaya koymuştur (Veillette, 2005).

Bütün bu önlemlerine rağmen, Başkan Mesa, Bolivya'nın doğal kaynaklarının kullanılması, koka yok etme programları, yerli haklar ve merkezi hükümet ile ülkenin dokuz bölümü arasındaki güç paylaşımının kapsamı ile ilgili konularda devam eden anlaşmazlığı çözememiştir. Buna istinaden Mesa, Haziran 2005'te, Yüksek Mahkeme başkanı Eduardo Rodriguez'in lehine istifa etmiştir (CRS, 2009).

2005 yılında yapılan seçimlere katılan Morales oyların %54'ünü alarak başkan olmuştur. 1982'den bu yana ulusal oyların çoğunluğunu kazanmış ve ilk yerli Bolivya cumhurbaşkanı olmuştur. Ocak 2006'da başkan olarak yemin etmiş, ülkede bulunan Hint nüfusunun yoksulluğunu azaltma, koka çiftçileri üzerindeki kısıtlamaları azaltma, ülkenin enerji sektörünü ulusallaştırma, yolsuzlukla mücadele etme ve zenginlere yönelik vergileri artırma sözü vermiştir. Aynı zamanda hükümeti ile birlikte; ülkede fakirlik oranını düşürmeyi, ABD'nin ve ülkedeki ÇUŞ'ların etkisini azaltmayı hedefleyen solcu bir lider olarak karakterize edilmiştir. Morales'in uyguladığı politikalar nedeniyle ülkenin, komşu ülkelerle, yabancı yatırımcılarla ve ABD ile ilişkileri gergin bir hal almıştır (<https://www.britannica.com/place/Bolivia/Bolivia-in-the-21st-century/>; Veillette, 2005).

Bolivya demokratik döneminde ilk kez ulusun oy pusulası tarafından seçilmiş yerli bir kişi cumhurbaşkanı olmuştur. Daha önce cumhurbaşkanları her zaman parlamento tarafından

seçilmiştir çünkü tek başına hiçbir parti ya da koalisyon salt oy çoğunluğu elde edememiştir. MAS başkanının ve hükümetinin seçilmesi, Bolivya'nın geleneksel elitlerinin seçiminden uzaklaştıran bir değişim süreci olarak nitelendirilmiştir. Morales, ülkesinde meydana gelen bu değişikliklerin tarihsel olarak önemli olduğunu vurgulayarak; “biz Dünya Ananın yerli kanıyız” şeklinde konuşma yapmıştır (Dalenz, 2018: 46; COHA, 2018).

Ülkede sırasıyla 2006, 2009 ve 2014'te olmak üzere Evo Morales üç kez Başkan seçilmiş ve ardından 20 Ekim 2019 tarihinde yapılan seçimleri de kazanarak yeniden ülkenin başkanı olmuştur. Morales Bolivya'daki ilk yerli kökenli cumhurbaşkanı olduğu için, yerli ve köylü hakları temelinde insan hakları konularına çok önem vermiş ve yeni Anayasayı buna uygun şekilde çerçevlendirmiştir. Ülkedeki çok farklı etnik grupların varlığından dolayı 2009 yılında Bolivya Cumhuriyeti olan ülkenin resmi adı, Bolivya Çok Uluslu Devleti olarak yeniden düzenlenmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Bolivya madencilik ürünleri ve gazı için güçlü uluslararası talep ve doğal gaz sektöründen gelen yüksek vergi gelirleri ülkede 2006 yılında yaklaşık %4'lük büyüme sağlamıştır. Bu ekonomik büyüme; inşaat, finansal hizmetler, imalat ve hidrokarbon sektörlerindeki güçlü performanstan kaynaklanmıştır. Bu büyümeye rağmen, Bolivyalıların %63'ü yoksulluk içinde yaşamış ve %34,3'ü günde 2 dolardan az kazanmıştır (CRS, 2009).

Morales, ülkesinde sosyal kapsamlı ekonomik politikalar uygulamak istemiştir. Bu ekonomik modelle sağlamak istediği nihai amaç, hem makroekonomik istikrarın hem de sanayileşmenin sağlanmasıdır. Bu şekilde Bolivya Devleti, neo-liberallerin istediği mali dengeyi ve neo-liberallerin hiç istemediği ağır kamu harcamalarını elde edecektir (Dalenz, 2018: 51).

Morales, serbest piyasa ekonomisine karşı çıkmış ve devletin ekonomik politikalar yapımına daha fazla dâhil olmasını istemiş bu nedenle devletin altyapı, sağlık, eğitim harcamalarını artırmıştır. Haziran 2006'da MAS, özellikle konut, altyapı ve küçük işletme sektörlerinde 6 milyar dolarlık özel yatırımla tamamlanan 6,9 milyar dolarlık hükümet yatırımına çağrı yapan beş yıllık bir ulusal kalkınma planını (2006-2011) açıklamıştır. Plan, 2010 yılında GSYİH büyümesini %7,6'ya çıkarmayı, yıllık 90.000 istihdam yaratmayı ve yoksulluk içinde yaşayan nüfusun yüzdesini %50'nin altına düşürmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda 2006-2011 Ulusal Kalkınma Planında, MAS'ın sosyoekonomik hedefleri arasında; büyümeyi hızlandırmak, işsizliği azaltılmak, eşitsizliği ortadan kaldırmak ve yoksulluğu azaltmak vardır (Dalenz, 2018: 52-53; CRS, 2009).

2006’da iktidara geldiği zamandan beri MAS hükümeti, bir dizi dönüştürücü önlemler almıştır. Bunlar, ülkenin belirleyici hidrokarbon endüstrisinin önemli bir kısmının millileştirilmesi, anayasanın yeniden düzenlenmesi, ülkenin eşsiz “çok uluslu” yerli kimliğinin ve haklarının tanınmasıdır. Ayrıca sosyal altyapının düzenlenmesi, sağlık ve eğitim alanına büyük harcamalar yapılması ve ülkenin doğal zenginliğinin yeniden dağıtılması şeklinde birçok sosyal program uygulamıştır (Moreno ve Rogatyuk, 2019).

Evo Morales, ülkenin gaz ve petrol kaynakları üzerinde kamu mülkiyeti olduğunu ileri sürerek yabancı şirketlerin aleyhine sanayi kaynaklarını millileştirmiştir. Bu millileştirmelerden sonra devlet satış, nakliye ve dağıtımın yanı sıra hammaddelerin çıkarılması ve rafine edilmesine ilişkin temel kararları tamamen kontrol etmeye başlamıştır. Kamulaştırma kararnamesi ile birlikte yabancı petrol şirketleri, yeni yönetim sözleşmeleri yapılması için hükümeti müzakereye zorlamıştır. Günümüzde yabancı şirketler hala Bolivya’nın doğal gazının çoğunu çıkartmaktadır, ancak bunu devletin şartlarına göre devlet tarafından kiralanan müteahhitler aracılığı ile yapmaktadır (COHA, 2018).

Aynı zamanda Bolivya gaz sahalarını ve petrol endüstrisini millileştirdikten sonra 2007’de ülkenin demiryollarını ve madenlerini kamulaştırmayı planladığını açıklamıştır. Ocak 2009’da yapılan başka bir referandumda seçmenler, Morales’in ard arda beş yıllık ikinci bir dönem kalmasına izin verecek yeni bir anayasa düzenlemesine ve kongreyi feshedebilmesine yetki vermiştir. Anayasada yapılan değişiklikler ile yerli halkın hakları daha da artırılmış, ülkenin doğal kaynakları üzerindeki devlet kontrolü güçlendirilmiş ve özel toprakların büyüklüğü konusunda bir sınır uygulanmıştır. Morales yönetimi altında, ülke politik olarak varlıklı eyaletler ile yoksul yerli topluluklar arasında bölünmüştür. Öte yandan, enflasyon kontrol altına alınmış, ekonomi bölgesel ortalamadan daha hızlı büyümüş ve Bolivya Pesosu dengelenmiştir (<https://www.britannica.com/place/Bolivia/Bolivia-in-the-21st-century/>).

Morales döneminde, 1990’larda yapılan özelleştirmeleri kısmen daha kârlı hale getirmek için tersi uygulamalar yapılmıştır. Bununla birlikte birçok yabancı çok uluslu şirket Bolivya’daki mülklerini kaybetmiş ve ülke ile yeni anlaşmalar yapan şirketler devlete daha fazla telif ücreti ödemek zorunda kalmışlardır (Dalenz, 2018: 51).

Doğalgaz sektöründe faaliyet gösteren 26 yabancı firmaya devlet yüklü vergi artışı önermiş ve bunu kabul etmeleri için altı ay süre tanımıştır. Bu politika, ülkedeki çok uluslu şirketlerin hükümetle ilişkilerinin her geçen gün daha kötüye gitmesine, Bolivya’nın komşularıyla

sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Morales, yaşanan bu sorunlara rağmen ülkedeki petrol ve doğal gaz kaynaklarını kamulaştırma politikalarına devam edeceklerini açıklamıştır (Gürsoy, 2007: 139).

Millileştirmelerden önce (sadece gaz ve petrol değil, telekomünikasyon, su, elektrik ve bir dizi maden), yabancı şirketler doğal gaz üretiminden elde edilen kârın yaklaşık %85'ini kendileri almışlardır. Morales ise, ülkenin gazdan elde ettiği kar payını %15'ten %80-90'a çıkartmıştır. 2005 yılında, kamulaştırmalardan önce, devletin gazdan elde ettiği gelirler 600 milyon dolar iken; 2015 yılında bu rakam dört katın üzerine çıkmıştır. 2015 yılında tüm gaz ve petrol gelirleri Bolivya'nın ihracat kazancının yarısını oluşturarak yaklaşık 4 milyar dolar kazanç elde edilmiştir. Evo Morales'ten sonra ülke; ekonomik kalkınma, ulusal egemenlik, kadın ve yerli halkların haklarının korunması, insanların yaşam standardının yükseltilmesi, eğitim düzeyi ve sağlık hizmetlerinde büyük adımlar atmıştır (COHA, 2018).

On yıl boyunca, Morales'in cumhurbaşkanlığındaki Bolivya gelirlerini %80-90 arasında artırmıştır. 2013 yılının sonunda ekonominin devlete ait kısmı, önceki neoliberal hükümetlerin elde ettiği gelirlerden iki kattan fazla gelir elde edilmesini sağlamıştır. Devlet, servetin ana üreticisi haline gelmiş ve 2006 yılında 629 milyon dolara kıyasla, kamu yatırımları 2016 yılında 5 milyar doların üzerine çıkmıştır (COHA, 2018).

3.4.3. Darbenin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Tesla'nın Etkisi

Bolivya, doğal kaynak zengini bir ülke olmasına rağmen bir takım kısıtlılıklara da tabidir. Örneğin kişi başına düşen gelir düzeyi açısından birçok Güney Amerika ülkesinden geridedir. Morales dönemi boyunca ülkede yaşanan ekonomik büyümeye karşılık, altyapı eksiklikleri gibi sorunlar ülkenin en önemli sorunlarını oluşturmuştur. Ülkede son yıllarda oluşturulan anti-emperyalist ve sosyalist çizgi, başta ABD olmak üzere Batı'da bulunan kapitalist demokrasilerinde tepkiyle karşılanmış bu da ülkedeki ekonomik gelişimi olumsuz etkilemiştir (Örmeci, 2014).

Morales, ülkesinde bulunan doğal kaynakların ÇUŞ'lara değil kendi ülkesine hizmet etmesini istemiştir. Bu nedenle ülkede bulunan birçok çok uluslu şirketi kamulaştırmıştır. Doğal kaynakların kamulaştırılması ve sosyal kalkınmayı finanse etmesi ülkenin ekonomisinin düzelmesi için çok önemlidir. Morales hükümetinin ÇUŞ'lara yönelik yaklaşımı ise sert tepkiler çekmiş ve birçoğu ülkeyi dava etmiştir (Birgün net, 2019).

Ülkede sırasıyla 2006, 2009 ve 2014’te olmak üzere Evo Morales üç kez Başkan seçilmiş ve ardından 20 Ekim 2019 tarihinde yapılan seçimleri de kazanarak yeniden ülkenin başkanı olmuştur. Bu kaynaklardan en önemlisi Oruro bölgesindeki Uyuni Tuz yataklarında bulunmaktadır. Gün geçtikçe bu mineral için küresel talebin artacağı tahmin edilmektedir. Bu mineralin pil üretmek amacıyla sanayileşecek olması, Bolivya’nın ekonomik modeli açısından çok önemli olacaktır (Dalenz, 2018: 70).

ABD Jeolojik Araştırma merkezine göre, Salar Uyuni’de resmi olarak yaklaşık 9 milyon ton rezerv olduğu bilinmektedir. Bu bilinen rezervler dünya toplam rezervlerinin yaklaşık dörtte birine denk gelmektedir. Bolivya’daki devlet planlamasına göre, ülke çapındaki lityum yataklarının tamamı henüz kanıtlanmamış; ancak çoğunluğunun Uyuni tuz dairelerinde olduğu ve burada 21 milyon ton rezerv olabileceği tahmin edilmektedir (Koenig, 2019).

Lityum günümüzde elektrikli arabalarda, cep telefonlarında, tablet ve diz üstü bilgisayarlarda depresyon ilaçlarında, kısacası her alanda kullanılmaktadır. Bilim adamları sıvı haldeki pilleri katı hale getirmeyi uzun süredir denemekte ve önemli aşamalar kat etmektedirler. Katı lityum pillerin kullanımı kısa dönemde gerçekleşecek bir yenilik olarak görülmektedir. Ayrıca katı lityum piller, mevcut li-on pillerin kullanım ömrünü ve kapasitesini 100 kata kadar arttırabileceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla lityumun, yakın zamanda enerji kaynağı olacağı ve petrolün yerini alacağı düşünülmektedir (Dağlı, 2019).

Gelişen teknolojiye bağlı olarak dünyada lityum üretimi, talebi ve lityum kullanım alanı her geçen zamanda artmakta ve artmaya devam edecektir. Ayrıca lityum pazarının her geçen yıl katlanarak artacağı öngörülmektedir. Bu pazara ait en büyük pay ise batarya üretimine yönelik olacaktır. Bu artış ise batarya ile çalışan araç sayısının yükselişinden kaynaklanacaktır. Bu pazarın içinde olacak ülkelerin başında da Çin ve diğer Asya ülkeleri yer alacaktır (Yıldız, 2016: 14,17, 30-31).

Çin bugüne kadar dünyanın en büyük lityum pazarına ve en hızlı büyüme potansiyeline sahip ülkesidir. Çin’de sadece 2018 yılında bir milyon elektrikli araç satılmış ve bu talebin katlanarak artacağı öngörülmektedir. Tahminlere göre 2040 yılına kadar Çin’in yollarındaki tüm araçların elektrikli olacağı düşünülmektedir. Lityumun gelecekte öneminin artacak olmasına istinaden Çin ve Bolivya arasında çok kritik bir anlaşma imzalanmıştır. Yaklaşık 10 milyon ton lityum rezervi olduğu tahmin edilen Uyuni tuz yatakları Çinli Xinjiang TBEA Group Co Ltd. şirketine verilmiştir (Koenig, 2019; Dağlı, 2019).

Yapılan bu milyar dolarlık yatırımının büyük bir kısmı Çin pazarına ait olacaktır. Bu nedenle ABD'nin neden olduğu askeri darbenin ve özellikle zamanlamasının Bolivya lityumuyla daha doğrusu Çin-Bolivya ortaklık anlaşmasıyla ilişkisinin fazla olduğu düşünülmektedir (Koenig, 2019).

ABD, öncelikle Çin'in bölgedeki artan yatırımlarıyla ilgilenmektedir. 2015 yılında Çin devlet başkanı on yılda Latin Amerika'ya 250 milyar dolar yatırım yapılacağını söylemiştir. Son on yılda Çin Bolivya'ya 58 milyon değerinde jet satmıştır. Morales hükümetinin Çin ile olan bağları, ABD'nin düşmanlığına neden olmuştur. Aynı zamanda Çinli şirketler ile lityum üretimi üzerine anlaşma imzalanması darbenin en önemli nedeni olarak görülmektedir (Aslan, 2019).

Lityumun ve bu anlaşmanın darbenin en önemli nedeni olmasının yanında, Morales'in 2016 yılında başkanlık görev süresini uzatmak için yapmış olduğu referandumdan olumlu sonuç alınamamıştır. Bu nedenle referandum sonrası, anayasa mahkemesi üzerinden bir karar alarak tekrar seçilmenin önünü açmıştır. Ancak ülkenin sosyal tabanı bu durumdan memnun kalmamıştır (Özkan, 2019).

20 Ekim 2019'da cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır. Ancak oyların sayımı ile ilgili ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Morales başkanlık seçiminin ilk turunu önde götürürken, veri akışında manipülasyon olduğu iddia edilmiştir. Morales'in yaptığı açıklamalar tatmin edici olmayınca protesto gösterileri yapılmaya başlanmıştır. Gösterilere işçiler ve Morales taraftarları da destek vermiştir (Aslan, 2019).

Ülkedeki muhalefet partileri ve protestocular seçimlerin yeniden yapılması gerektiğini iddia ederek ikinci bir seçimin yapılması için çağrıda bulunmuşlardır. Seçimin yeniden yapılması önerisi, ABD ve Avrupa Birliği gibi ülkeler tarafından desteklenmiştir. Birleşmiş Milletler, yapılmış olan seçimdeki oy sayımının Kuzey ve Güney Amerika'da bulunan her bağımsız ülkenin üyesi olduğu Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) tarafından denetlenmesini ve seçimin meşruluğunun belirlenmesini önermiştir. Morales ise sayımlarda herhangi bir usulsüzlük ile karşılaşılması halinde seçimlerin yenileneceğini kabul etmiş ve yabancı heyetlerin oy sayımını yapmasına izin vermiştir. 9 Kasım 2019 günü OAS, Bolivya seçim sonuçlarının "belirgin bir şekilde manipüle edildiğini" açıklamıştır (BBC News, 2019).

Yaşanan tartışmalı seçimlerin ve OAS'ın açıklamalarının ardından polisler de hile iddiasıyla sokaklara dökülen, protestolara ve ardından şiddet eylemlerine dönüşen muhaliflere

katılmıştır. Protesto ve şiddet eylemlerinin ardından ordu Morales'in istifasını istemiştir (Milliyet, 2019).

Evo Morales ve MAS hükümeti ABD'nin desteklediği ve Bolivya ordusu tarafından açıklanan bir muhtıra ile istifaya zorlanmıştır. Bolivyalı muhalif elitler tarafından Morales istifa ettirilmiştir. İstifadan sonra Arjantin'e iltica etmek istemiş ve ordunun izin vermemesi üzerine yeniden ülkesine dönmüş daha sonra ise Meksika'ya iltica etmiştir (Aslan, 2019).

Morales darbe sonrasında, Rusya merkezli İspanyolca yayın yapan bir kanalda özel bir röportaj yapmıştır. Lityumun bu darbede önemli rol oynadığından emin olduklarını dile getirmiştir. Lityum sanayisi sayesinde birçok fabrika açmayı planladıklarını ve Bolivya'nın bu açılacak fabrikalar sayesinde lityum fiyatını belirleyebileceğini söylemiştir. Ancak bazı sanayileşmiş ülkelerin rekabet istemediklerini ve bu darbenin ülkenin lityum rezervlerini sömürüye açacak sağ taraftan bir lideri göreve getirmek amacıyla gerçekleştirildiğini söylemiştir (Yenişafak, 2019).

Darbeden önce ülkedeki en güncel kamulaştırma süreci lityum üretimine yönelik olmuştur. Darbeden birkaç gün önce Morales çok uluslu ACI Systems Alemania (ACIAS) ile yapılan lityum anlaşmasını durdurmuştur. ACIAS, elektrikli araç üreticisi Tesla şirketine¹⁵ lityum pilinin tedarikini sağlamaktadır. ACIAS anlaşmanın durdurulmasını ardından Bolivya'da siyasetin berraklaşması sonrası anlaşmaya devam edileceğinden emin olduklarını açıklamışlardır. Bütün bu açıklamalar ise lityumun önemini ve darbeye olan bağlantısını ve Morales'in söylediklerini kanıtlar nitelikte olmuştur (Yenişafak, 2019).

Tesla ve Pure Energy Minerals şirketleri Bolivya lityumundan doğrudan pay sahibi olmak için büyük uğraşlar göstermişlerdir. Ancak Morales hükümeti tarafından koşulan şartlar nedeniyle bir türlü anlaşma sağlayamamışlardır. Morales lityum sahalarının Çinli olmayan ÇUŞ'lar tarafından ele geçirilmesinin önündeki en büyük engel olmuştur ve bu nedenle de ortadan kaldırılması gerekli olmuştur (Prashad, 2019).

Morales'in kamulaştırma politikası ve Salar de Uyuni'nin coğrafi güçlükleri bazı uluslararası yatırımcıların ülkeden gitmesine neden olmuştur. Eramet (Fransa), FMC (ABD) ve Posco (Güney Kore) şirketleri Bolivya hükümeti ile anlaşmaya varamamıştır. Morales ise

¹⁵ Tesla şirketi, 2003 yılında Martin Ebenhard tarafından kurulmuş, elektrikli araç ve elektrikli motor parçaları tasarlayıp üreten ve satan bir Amerikan şirkettir. Şirket aynı zamanda elektrikli motor parçalarını ve lityum iyon pil gibi ürünleri bazı otomotiv firmalarına pazarlamaktadır. Aynı zamanda şirket yüksek performanslı elektrikli araçlar üretmeyi hedeflemiştir. Şirket elektrik motorlarının gelişimi de katkı sağlamış ve sağlamaya devam etmektedir.

lityum çıkarma işlemini Bolivyalı ulusal madencilik şirketi Camibol ve lityum şirketi Litio Bolivianos (YLB) ortaklığının yapması gerektiğini söylemiştir (Birgün net, 2019).

Çinli şirketler ve YLB arasında anlaşma yapılması ve lityum sektöründe yeni anlaşmaların şekillenmekte olduğu fikri de ülkede bulunan ÇUŞ'lar için kabul edilemez bir durum olmuştur. ABD'li Tesla ve Kanadalı Pure Energy Şirketleri Bolivya lityumu ile yakından ilgilendiklerini açıkça söylemişlerdir. Ancak Morales hükümetinin ortaya koyduğu şekilde anlaşmaya varılamayacak olması da ÇUŞ'ların Morales'i göndermeleri için çok önemli bir neden olmuştur (Birgün net, 2019).

Bolivya'daki ABD destekli darbenin ardından ise ülkedeki lityum üretimini kamulaştırma süreci durdurulmuştur. Darbenin ardından lityum pili kullanan Tesla şirketinin de hisseleri ise yükselişe geçmiştir. Bütün bu yaşananlar göstermektedir ki yaşanan darbenin yine en önemli nedeni çok uluslu şirketlerin çıkarlarının zedelenecek olması ve bir şekilde bu çıkarları korumak adına var olan hükümetleri ortadan kaldıracabilecek güce sahip olmalarıdır (Odatv, 2019).

Bütün bu yaşananlar doğrultusunda Bolivya ülkesi bağımsızlığını kazandığı tarihten bu zamana 194 yılda 191. darbe girişimine tanık olmuştur. Bu darbe girişimlerinin çoğu başarılı olmuş olmasa da ülke tarihindeki yönetim değişikliği hep güç kullanılarak yapılmış ve ülke tarihi ve demokrasi süreci sürekli kesintiye uğratılmıştır (Aslan, 2019).

SONUÇ

Geçmişte devletler arasındaki ekonomik ilişkiler dış ticaret gibi kavramlarla ifade edilmekteyken, günümüzde devletlerin yanında; uluslararası alanda faaliyet gösteren aktörler de ekonomik ve politik arenada birbirleriyle bağlantı kurmak durumunda kalmışlardır. Bunun da nedeni; küreselleşme ya da küreselleşme süreci olarak adlandırılan ve dünyayı her açıdan etkileyen bir olgunun ortaya çıkması ve dünyayı son derece hızlı bir şekilde etkisi altına alması kabul edilebilir.

Küreselleşme; son çeyrek yüzyılda hız kazanarak dünyaya yayılmış ve bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Dünyada hızla yayılmasının nedeni bilgi ve iletişim teknolojisinde yaşanan son derece önemli gelişmeler ve sınır ötesi ilişkilerin bu teknolojilerle birlikte rahat bir şekilde yapılabilmesidir. Bu olgu birçok farklı boyutuyla dünyayı etkilemektedir ancak en önemli ve dünyayı en çok etkileyen boyutu ekonomik boyutudur.

Yaşadığımız dünyayı etkisi altına alan ekonomik boyutunun sonucunda da ÇUŞ'lar ortaya çıkmıştır. Bu şirketlerle birlikte ülkeler arasındaki ekonomik engeller ortadan kalkmış ve ekonomiler birbirine bağımlı hale gelmiştir. Aynı zamanda geçmişte sadece ulusal sınırlarla çevrilmiş olan pazarlar günümüzde uluslararası alanlardaki faaliyetlerini bu şirketler sayesinde yürütmeye başlamışlardır. Bu şirketlerin faaliyette bulundukları alanlar da son zamanlarda daha ciddi boyutlara ulaşmıştır.

ÇUŞ'ların faaliyet alanları bu kadar genişlemişken, yaptıkları direkt yatırımlar özellikle az gelişmiş ülkelerde devletler arasında karşılıklı bağımlılık oluşturmuş ve hükümetler ya da ÇUŞ'lar bunları siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için manipülasyon aracı olarak kullanabilecek duruma gelmiştir. Bu nedenle uluslararası ekonomik sistem ve uluslararası siyasal sistem birbirini etkilemiş ve yönlendirmiştir. Böylece hükümetler, artık sadece diğer hükümetlerle değil; aynı zamanda, çokuluslu şirketlerle de ilişki kurmak zorunda kalmışlardır.

ÇUŞ'lar ülke gözetmeksizin güvenli ve karlı buldukları yerlerde üretim birimleri açabilmektedir. Böylece iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık artmakta ve güçlü kabul edilip yatırım yapan ülke diğer ülkenin özellikle dış politika hatta iç politika davranışlarını kontrol etme olanağına sahip olabilmektedir. Yaratılan bu bağımlılık ile birlikte özellikle az gelişmiş ülkelerde ÇUŞ'ların faaliyet alanları sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamaktadır. ÇUŞ'lar aynı zamanda siyasi ve politik süreçlere de dâhil olmayı başaramışlardır. Devletler

ekonomik bağımlılık ilişkisi kurarak az gelişmiş ülkelerde nüfuz alanı oluşturmuş böylece hammadde ve pazar kaynaklarını garanti altına alarak uyduları siyasal olarak da kendine bağlamışlardır. Böylece bu ülkelerin politikaları üzerinde sürekli bir şekilde etkili olmayı da başarmışlardır.

Çalışmanın başında da belirtildiği gibi günümüzde ulus devletler politika ve ekonomik kurallarını belirlerken uluslar-üstü karar mekanizmaları ve çok uluslu şirketleri dikkate alarak politikalar izlemektedirler. Yenidünya düzeninde ulusal sınırlara bağımlı olmayan kurumlar, uluslar-üstü şirketler, uluslararası niteliği bulunan toplumsal örgütler ve düzenleyici kurumlar önem kazanmış ve oluşan düzende söz sahibi olmuşlardır.

Bu düzen ile birlikte günümüzde çok uluslu şirketler az gelişmiş ülkelere yabancı sermaye adı altında yatırım yapmışlardır. Böylece az gelişmiş ülkeleri kendilerine bağlayarak hem iç politikalarını hem de dış politikalarını etkileyebilecek ve yönlendirecek fırsatı yakalayabilme imkânına erişmişlerdir.

Özellikle Amerikan asıllı çok uluslu şirketler Latin Amerika gibi gelişimini tamamlayamamış ya da gelişmekte olan ülkelerde ekonomik bağımlılık yaratabilme gücüne sahip olmuşlardır. Bu yol ile de işçilere ya da yetkililere rüşvet vererek, fayda, hizmet sağlayarak ve kitle iletişim araçlarını kontrol ederek yerel siyasi hayata hâkim olabilme imkânına sahip olmuşlardır.

Burada dikkat edilmesi gereken durum ise; bu şirketlerin direkt olarak ülke politikalarını etkileme ya da değiştirme hakkına sahip olmadıklarıdır. Fakat bunu dolaylı yollardan yapabilmeleridir. Yaratıkları ekonomik bağımlılık sayesinde değişik yollarla ülkeleri manipüle ederek ya da yıldırma politikaları uygulayarak istedikleri politika ve rejimleri uygulatabilmektedirler. İstedikleri politikalar uygulanmadığında ise ülkedeki muhalif örgütlerle iş birliği yaparak darbelere neden olmakta ve hükümetleri devirebilmektedirler.

Bu çalışmada, Latin Amerika ülkelerinden Guatemala, Şili ve Bolivya'da çok uluslu şirketlerin bu bağımlılık yoluyla kendi çıkarları doğrultusunda ülke politikalarını nasıl etkiledikleri açık biçimde görülmüştür. Guatemala'da UFC isimli şirket uzun yıllar boyunca bu ülkede konuşlanmış ve kendi çıkarlarını koruyabilmiş hatta istediği hükümetleri iş başına getirebilmiştir. 1951 yılında seçimle işbaşına gelen Arbenz hükümeti ise ülkenin büyük çoğunluğunda toprak reformu ve ÇUŞ'ları millileştirme kararı almış ve bu politikaları uygulamaya başlamıştır. Ancak bu durum ülkede uzun yıllar yerleşik olan ve bu ülkeden çok yüksek rakamlar elde eden UFC'nin çıkarlarının zedelenmesine neden olmuştur. Neticede

UFC bu durum karşısında ülkeye çeşitli ambargolar koymuş, dış yardımları kesmiş, daha sonra ise ülkenin Sovyet ordusuna dönüştüğü iddia ederek darbenin gerçekleşmesine neden olmuş ve Arbenz hükümetini devirip, çıkarlarını eskisi gibi koruyabilecek hükümetleri yeniden iş başına getirebilmiştir.

Şili’de ITT, geniş topraklara ve değişik faaliyet alanlarına sahip ülkenin hemen her tarafına yerleşmiş şirket statüsündedir. Bu şirket Şili’de yüksek ekonomik çıkarlara sahip bir şirket olmakla birlikte aynı zamanda bütün Kuzey Amerika özel çıkarlarının koordinatörlüğü rolünü de üstlenmiştir. Bu şirket ülkede faaliyete başladığı zamandan beri ülke yönetimi ile iş birliği yapmış ve istediği ekonomik çıkarları elde edebilmiştir. Ancak Allende hükümeti ile birlikte bu şirketin de çıkarları zedelenmeye başlamıştır. Çünkü Allende hükümeti önceki hükümetlerden farklı olarak ülkede yeni reformlar gerçekleştirmiş ve ülkedeki yabancı şirketleri millileştirme kararı almıştır. Bu şirketin çıkarlarının zedeleneyecek olması, şirketin elde ettiği bütün ekonomik kazançların yok olması ve ABD hükümetinin bölgede gücünü ve etkinliğini kaybetmesine neden olacağından ABD, CIA destekli programlarla bu hükümeti devirmek için her türlü yolu denemiştir.

ABD hükümeti bölgedeki güç ve çıkarlarını koruyabilmek ve Allende hükümetini politik iktidarsızlığa uğratmak için ülkede bir sürü karışıklık çıkarmış, Allende hükümetinin seçilmemesi için CIA destekli planlar yapılmıştır. Dahası Şili ekonomisini durdurucu ve dağıtıcı tedbirler alınmış, üretim düşürülmüş, karaborsacılık yapılmış, ülkede çoğu insanın ölümüne neden olacak grevler yapılmasına neden olunmuştur.

Allende hükümeti, bütün bu yapılanlara karşı direniş göstermeyi başarabilmiş olsa da ABD destekli muhalif güçler, Allende’nin anayasayı ihlal ettiğini iddia ederek onu diktatörlük yönetimi kurmakla suçlamış ve ordunun yönetime el koymasını gerektiğini bildirmişlerdir. 11 Eylül 1973’te Pinochet’in başında bulunduğu ordu yönetime el koymuş ve Allende hükümeti devrilmiştir. Darbeye karşı direnen binlerce insan ise öldürülmüştür. Ülke uzun yıllar boyunca kaos ortamından çıkamamış olmasına rağmen, ABD istediği pazar ekonomisine geçiş sağlayabilmiştir.

Bolivya, yıllar boyunca darbe yönetimleri ile yönetilmiştir. Bu ülkede genel olarak uluslararası maden şirketlerinin çıkarları için çalışan oligarşi ve asker yönetime yapılan darbelerde son derece etkili olmuştur. Seçimle iş başına gelmiş ilk yerli cumhurbaşkanı olan Morales’ten önceki yönetimler, ülkenin bütün doğal kaynaklarını sömürüye açık hale getirmişlerdir. Ülkenin bütün maden şirketleri özelleştirilmiştir. Bu uluslararası maden

şirketleri ülkeden ciddi miktarlarda kar elde ederken yerli halk kötü çalışma koşulları altında uzun yıllar yoksulluk sınırında yaşamışlardır.

Morales ülke yönetimin başına geçtikten sonra 13 yıl boyunca ülkeyi kalkındırmaya, ekonomiyi düzeltmeye ve yerli halkın yoksulluğunu azaltmaya yönelik politikalar uygulamıştır. Ülkede neoliberal ekonomi politikalarını engelleyici tedbirler almış ve devletin ekonomiye daha çok müdahale etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle ülkedeki çoğu uluslararası doğal gaz ve lityum şirketlerini kamulaştırmaya yönelik politikalar uygulamıştır. Morales ülkedeki doğal kaynakların ÇUŞ'lara değil de kendi ülkesine hizmet etmesini istemiş bu nedenle birçok çok uluslu şirketi kamulaştırmıştır. Bu kamulaştırmalardan dolayı yönetim ÇUŞ'lardan sert tepkiler toplamış birçok ÇUŞ ülkeyi dava etmiştir.

Morales'in son dönemlerdeki en güncel kamulaştırma süreci lityum madenine yönelik olmuştur. Bu durum özellikle ABD'li ÇUŞ'ların bölgedeki çıkarlarının yok olması anlamına gelmektedir. Morales'in lityum madenini çıkarmaya yönelik Bolivya ulusal madencilik şirketi ve Çinli şirketler ile anlaşmaya varması bu ABD destekli darbenin ana nedenini oluşturmuştur. Morales'in istifası ile sonuçlanan darbenin ardından ise bütün bu kamulaştırma süreçleri askıya alınmıştır.

Bu doğrultu da bu çalışma sonucunda varılabilecek en genel kanı; çok uluslu şirketlerin çıkarlarının zarar görmesi söz konusu olduğunda faaliyet yürüttükleri ülkelerde siyasal sistemi etkilemeye çalıştıkları ve hatta kendi istedikleri düzeni oluşturabilmek için menşei ülkenin (örnek olarak ABD) desteğini de alarak darbeye kalkışmış olmalarıdır. Bu düzeni de genellikle ekonomik gelişimini tamamlayamamış ülkeler üzerinde yapabilmişlerdir. Latin Amerika özelinde bu bölgeyi kendi arka bahçesi olarak gören ABD, kendi ülkesinin ÇUŞ'larıyla örtüşen çıkarları doğrultusunda hedef ülkenin siyasi hayatını yönlendirmek ve iç işlere karışıp müdahalede bulunmakta bir sakınca görmemiştir. Yapılan üç örnek analizde görüldüğü üzere Latin Amerika'da özellikle ideolojiye sahip liderlerin başa gelmesi ve bunların özellikle ABD menşeli ÇUŞ'ları millileştirmeye çalışması ya da faaliyetlerini doğrudan tehdit etmesi ABD tarafından hoş karşılanmamış ve müdahale tercihinin öne çıkarmıştır. Bununla ilişkili olarak yapılan üç analizde Latin Amerika'daki Soğuk Savaş döneminde ABD-Sovyetler Birliği çekişmesinin yanı sıra Soğuk Savaş sonrasında ABD-Çin rekabetine bırakacağı öngörülebilir. Bu rekabetin doğrudan uygulanmasının ise ÇUŞ'lar üzerinden yürütüleceği söylenebilir. Latin Amerika ülkeleri, çok uluslu şirketlerin bu

faaliyetleri doğrultusunda ekonomik gelişimlerini tamamlayamamakta, hatta siyasi istikrarsızlıklarla dolu baskı ve zorba rejimlerle uzunca bir süre yönetilmek zorunda bırakılmakta ve günümüzde de bırakılmaya devam edilmektedirler.

KAYNAKLAR

- Acar, Ü. (2019). Küresel güç mücadelesi ve ulus devletin geleceği, *Mehmet Akif Üniversitesi, SBE Dergisi*; 11(27), 22-34.
- Ağır, O. (2018). Türkiye’de Askeri Darbeler Karşısında Siyaset Kurumunun Tutumu, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 1-26.
- Akçay, E. (2017). AB’nin Şili ile ilişkileri, *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2(1).
- Akgemci, E. (2015). Neo-liberalizmin laboratuvarında direniş: Şili Kışı’nın penguenleri. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 179-216.
- Aktan, C. ve Vural, İ. (2005). Çok uluslu şirketler ve ekonomik kalkınma, *Sivil Toplum Dergisi*, Temmuz-Eylül, 55-76.
- Aktel, M. (2001). Küreselleşme Süreci ve Etki Alanları, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 193-202.
- Altan, M. (2013). Uluslararası Ekonomik Politik, Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir http://fbemoodle.emu.edu.tr/pluginfile.php/58403/mod_resource/content/2/yont335.ders.kitabi.pdf adresinden 23.12.2019 tarihinde erişilmiştir.
- “Amerika Kıtasının Tarihsel Gelişimi”, http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/amerika_tarihi.php 07.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Anadolu Ajansı, (2017). “Ülke Profilleri Bolivya”, <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/bolivya/924978> adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Arabacı, C. (2016). “Darbelerle yüzleşmek”, <https://www.erbakan.edu.tr/storage/files/department/sosyalbilimlerenstitusu/> adresinden 25.19.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası ilişkiler ve dış politika*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- Aslan, H. (2019). Bolivya askeri darbesi, 191. Darbe”, <https://www.independentturkish.com/node/91351/t%C3%BCrkiyeden-sesler/bolivya-askeri-darbesi-191inci-darbe> adresinden 19.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Aslan, Ö. (2018). *Yeni bir tür darbe olarak 28 Şubat, aktörleri, dış boyutları ve sonuçları* Rapor Al Sharq Forum. <file:///c:/users/acer/downloads/yeni%cc%87-tu%cc%88r-bi%cc%87r-darbe-olarak-28-s%cc%a7ubat.pdf> adresinden 05.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Aslan, S. (2009). Küreselleşmenin ulus devletlere etkisi, Dumlupınar Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 289-296.

Ataman M. (2007). Uluslararası ekonomik politik: güç siyasetinin ötesi. Dağı Z.(Derleyen), *Uluslararası politikayı anlamak: ulus devletten küreselleşmeye içinde* (ss. 446-508). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Ataman, M. (2003). The impact of non-state actors on world politics: a challenge to nation-states, *Alternatives: Turkish Journal of International Relation*, 2(1), 42-66.

Ateş, D. ve Gökmen, G. (2013). Bir akademik disiplin olarak uluslararası politik ekonominin sınırları, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 45-71.

Aydın, İ. (2011). İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, “Şili Ülke Raporu, http://www.amiralfair.com/documents/Sili_Ulke_Raporu_2011.pdf adresinden 02.09.2019 tarihinde erişilmiştir.

Aydın, M. (1996). Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori Ve Analiz, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 51(01), 71-114.

Aydın-Düzgüt, S. “Post-yapısalcı yaklaşımlar ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 153-168.

Aydoğdu, H. (2017). Türk Demokrasinin Büyük Fay Hattı: Darbeler. Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası Darbe Sempozyumu: 26-27-268 Mayıs: 2017: Aydın: Bildiriler: (s. 717-734).

Bacak, B. ve Kara, C. (2009). Küresel yoksulluğun önlenmesinde sendikaların rolü, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 84-98.

Balaam, D. ve Dillman, B. (2015). *Uluslararası ekonomi politiğe giriş*, (Uslu, N. , Çeviren), Ankara: Adres yayınları.

BBC NEWS, (2019). “Evo Morales: Bolivian Leader's Turbulent Presidency”, <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-12166905> adresinden 04.01.2019 tarihinde erişilmiştir.

BBC NEWS, (2019). “Evo Morales: Bolivya'da bir dönem nasıl sona erdi?” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50389075> adresinden 10.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Best, A. vd. (2008). *20. yüzyılın uluslararası tarihi*, (Belge, T. Çeviren), Ankara: Siyasal yayıncılık.

Birgün Net Gazetesi, (2019). “Bolivya Madenleri Sofrada”, <https://www.birgun.net/haber/bolivya-madenleri-sofrada-280163> adresinden 22.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

“1953 İran Darbesi: CIA ve MI6 Musaddık'ı Nasıl Devirdi”, <http://www.serenti.org/1953-iran-darbesi-cia-ve-mi6-musaddiki-nasil-devirdi/> adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.

“Bolivia From C. 1980 To 2000 Transition To Civilian Rule”, <https://www.britannica.com/place/Bolivia/Bolivia-in-the-21st-century> adresinden 10.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Bozkurt, V. (2000). Küreselleşmenin insani yüzü, V. Bozkurt (der). *Küreselleşme: kavram gelişim ve yaklaşımlar* içinde (ss. 17-33). İstanbul: Alfa Basım.

Boztaş, A. (2017). “Birinci Dünyanın Üçüncü Dünya Ekonomileri Üzerindeki Küresel Savaşı”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/Birinci_D%C3%BCnyan%C4%B1n_%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC_D%C3%BCnya_Ekonomileri_%C3%9Czerindeki_K%C3%BCresel_Sava%C5%9F%C4%B1_pdf_3ba15778-2e6b-477f-b3dd-45dfd36a09a0.pdf adresinden 25.12.2019 tarihinde erişilmiştir.

Bulut, Y. (2003). Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(6), 71-106.

Cerit, H. (2015). *Uluslararası örgütlerin devletlerin dış politikalarına etkisi: Çin ve Dünya Ticaret Örgütü*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

COHA (2018). “Eleven years of the “process of change” in Evo Morales’ Bolivya”, http://www.coha.org/wp-content/uploads/2018/01/EvoMorales_Smith.pdf, adresinden 10.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

CRS, (2009), “Bolivia: Political And Economic Developments And Relations With The United States”, <https://www.everycrsreport.com/reports/RL32580.html> adresinden 10.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Çam, E. (1987). Çok uluslu şirketler ve gelişen ülkeler, *İstanbul Üniversitesi Fakültesi Mecmuası*, 45(1-4), 93-120.

Çelik, M. (2012). Boyutları ve farklı algılarıyla küreselleşme, *Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü*, 2(2), 57- 74.

Çetin, B. (2016). Küresel şirketlerin jeopolitik etkisi, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-73.

Çil-Öztürk, E (2009). Küresel Mali Kriz Ve Latin Amerika Ekonomileri, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, <http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/sayi32/eceozturkcil.pdf> adresinden 04.01.2019 tarihinde erişilmiştir.

Dağcı, K. (2007). Çok uluslu şirketler. Çakmak, H. (Ed). *Uluslararası ilişkiler: giriş, kavramlar ve teoriler* içinde (ss. 101-106). Ankara: Barış Kitapevi.

Dağlı, T. (2019). Bolivya’da Darbenin Geçek Sebebi Lityum, <http://www.haber7.com/ekonomi/haber/2917106-bolivyada-darbenin-gercek-sebebi-lityum/?detay=2> adresinden 19.03.2020 tarihinde erişilmiştir.

Dağlı, T. (2019). “Bolivya’daki Darbenin Asıl Nedeni Belli Oldu. ABD Petrolün Yerini Alacak Enerjinin Peşinde”, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/bolivyadaki-darbenin-asil-nedeni-belli-oldu-abd-petrolun-yerini-alacak-enerjinin-pesinde-955493.html> adresinden 31.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Dal, T. (2011). “Uluslararası İlişkiler Ders Notları”, Adana Ticaret Borsası Lisesi.

Dalenz, C. (2018). Evo-lución: The Economic Situation of Evo Morales’ Bolivia under Scrutiny, *Bolivian Studies Journal*, 23(24), 46-82.

DEİK, (2015). “Guatemala Ülke Bülteni” <https://www.deik.org.tr/uploads/guatemala-ulke-bulteni.pdf> adresinden 04.01.2019 tarihinde erişilmiştir.

Dereli, B. (2005). Çok uluslu işletmelerde insan kaynakları yönetimi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4(7), 59-81.

Deviren, N. ve Atasever, G. (2011). Ekonomik küreselleşmenin ulus-devlet üzerindeki etkileri, *Mevzuat Dergisi*, 14(164).

Dikkaya, M. ve Deniz, F. (2006). Ekonomik küreselleşmenin yol açtığı problemler: teorik bir bakış, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 163-181.

Dinçer, P. (2017). *Devlet-İçî çatışma analizi: Chavez ve Maduro dönemlerinde Venezüella’da politik çatışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dura, C. ve Kılıçarslan, Z. (2011). Ulus ötesi şirketler ve ulus devlet: güç kayması üzerine bir araştırma, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 85-111.

Duran, H. (2001). Birleşmiş milletler ve müdahale, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 6(2), 131-142.

Ecevit, C. (2008). *Küreselleşen dünyada çok uluslu şirketler ve politik risk*, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efegil, E. (2018). *Dış politika analizi*, İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Elçin, B. (2012). “Küreselleşmenin Tarihçesi”, <http://www.meritymm.com/wp-content/uploads/2013/05/kuresellesme.pdf> adresinden 16.12.2019 tarihinde erişilmiştir.

Emiroğulları, D. (2012). Şili halkı tarihini mezardan çıkarıyor, *Hariciye Dergisi*.

Erdoğan, A. (2006). *Çok uluslu şirketlerde bilgi yönetimi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Erdost, M., Erdoğan, V. vd. (1978). Şili deneyimi üzerine bir değerlendirme, *Yeni Ülke Dergisi*, (5), 1-239.

Ereker, F. (2013). , “Dış politikayı analiz etmek: dış politika analizinde yapan-yapı sorunu”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(36), 45-71.

Fortuna Türkiye, (2016). “Dünyanın En Büyük 500 Şirketi”, <https://www.fortuneturkey.com/dunyanin-en-buyuk-500-sirketi-aciklandi-36515> adresinden 04.0.2019 tarihinde erişilmiştir.

Galeano, E. (1971). *Latin Amerika’nın kesik damarları*, (Tokatlı, A. ve Hakmen, R. Çeviren). İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Gedikli, A. (2011). Çok uluslu şirketler ve doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerin kalkınması üzerine etkileri, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* 6(1), 96-146.

Gergün, M. (2016). *Arjantin ve Venezuela deneyimleri bağlamında Latin Amerika’da neoliberalizm sonrası yeni arayışlar: post-neoliberalizm ve antineoliberalizm*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gilpin, R. (2012). Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası, (Murat, Duran vd. Çeviren) Ankara: Kripto Yayın.

Gökdere, A. (2001). Küreselleşmeye genel bir bakış, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 71-101.

Göngen, M. (2013). Küreselleşmenin ekonomik boyutu küreselleşmeyi yöneten üç ana kurum: IMF, Dünya bankası, Dünya Ticaret Örgütü, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013(9).

“Guatemala”, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/guatemala.htm> adresinden 21.03.2020 tarihinde erişilmiştir.

Günarslan, H. (2019). İngiliz Doğu Hindistan şirketinin Hindistan’ı işgal süreci, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), 87-102.

Güner, Ü. ve Yılmaz, A. (2010). Çok uluslu şirketler Türkiye ekonomisi için tehdit mi, fırsat mı, *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(26), 197-212.

Gürel, N. (2018). Dış politika analizi ve uluslar arası ilişkiler disiplininin sorunlarına katkıları üzerine bir inceleme, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 1-17.

Gürkaynak, M. ve Yalçın, S. (2009). Uluslararası politikada karşılıklı bağımlılık ve küreselleşme üzerine bir inceleme, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6(23), 73-92.

Gürsoy, Ş. (2007). Bolivya sağlık sistemi, *Toplum ve Hekim Dergisi*, 22(1-2), 138-143.

Güven, A. (2017). “Küreselleşme ve Küreselleşmenin Boyutları”, <https://www.ilimvemedeniyet.com/kuresellesme-ve-kuresellesmenin-boyutlari.html> adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.

Habertürk, (2016). “Askeri Darbe Nedir”, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1267489-askeri-darbe-nedir-neden-yapilir> adresinden 01.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Işık, H. (2005). *Çok uluslu şirketlerde örtülü kazanç ve örtülü sermaye*, Maliye Bakanlığı, Ankara.

İMO, (2006). “Latin Amerika’daki Gelişmeler”, <http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/10972.pdf> adresinden 05.09.2019 tarihinde erişilmiştir.

Kalafatoğlu, Ş. (2013). Küreselleşme karşıtı hareket, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 143-195.

Kamacı, A. ve Turan, M. (2018). Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketlerin ekonomik açıdan değerlendirilmesi, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 3(2), 81-92.

Karaoğuz, H. (2018). “Uluslararası Politik Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler”, <https://kureselcalismalar.com/normlar-uluslararasi-orgutler-ve-uluslararasi-iliskiler/> adresinden 15.12.2019 tarihinde erişilmiştir.

Kaya, M. (2009). Küreselleşme yaklaşımları, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(13), 1-16.

Kaya, M. ve Aydemir, C. (2011). Küreselleşmenin tarihsel gelişimi, *Dicle Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1), 14-36.

Kaya, M., Doğan, B. , Kaya B. (2017). Küreselleşmenin Oluşumuna Zemin Hazırlayan Faktörler Üzerine Bir Değerlendirme, *Social Sciences Studies Journal* 3(12), 2041-2060.

Kaymakçı, O. (2013). Küresel ekonomide çok uluslu şirketler ve Türkiye’deki yansımaları, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 224-249.

Keskin, M. (2016). ABD’nin müdahaleci dış politikası: Latin Amerika örneği, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 4(1), 70-88.

Keyman, F. (2006). Küreselleşme, uluslararası ilişkiler ve hegemonya, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(9), 1-20.

Kılıç, S. (2008). Küreselleşme sürecinde ekonomik, ekolojik ve toplumsal riskler, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3(1), 31-54.

Kıvılcım, F. (2013). Küreselleşme olgusu ve çok uluslu şirketlerin küreselleşme süreci üzerindeki rolü, *İstanbul Kültür Üniversitesi Ekonomik Bilimler Dergisi*, 5(2), 219-230.

Klein, N. (2010). *Şok doktrini: felaket kapitalizmin yükselişi*, (Selim Özgül, Çeviren), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kocadoru, H. (2009). Küresel bir şirketin üst düzey yöneticileri ile Türkiye’de iş yapmayı tercih etme ve etmeme nedenlerini ortaya çıkarmaya yönelik bir görüşme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2(8), 252-258.

Koçtürk, M. ve Eker, M. (2009). Dünyada ve Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve çok uluslu şirketlerin gelişimi, *Tarım Ekonomisi Dergisi* 18(1), 35 – 42.

Koenig, P. (2019). “China-Bolivia – A Lithium Deal, No More”, <https://www.globalresearch.ca/china-bolivia-lithium-deal-no-more/5695530> adresinden 17.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Koral, K. (2014). “Çok Uluslu Şirketlerin Ticarete ve Ticaret Politikalarına Etkisi”, <http://www.istemiparman.com.tr/cok-uluslu-sirketlerin-ticarete-ve-ticaret-politikalarina-etkisi/> adresinden 18.11.2019 tarihinde erişilmiştir.

Koray, M. (2005). Reel küreselleşme veya küreselleşmenin realitesi, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 5(7), 11-45.

Korvolan, L. (1972). İki yıl sonra Şili’de neler oluyor, *Yeni Çağ Dergisi*, 11(101), 813-191.

Kutal, G. (1982). “Endüstri İlişkileri Açısından Çok Uluslu Şirketler”, <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/globallesme.pdf> adresinden 04.02.2019 tarihinde erişilmiştir.

Kutay, N. (2014). *Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketler ve yoksulluk olgusu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KUTSO (2017). “Şili”, <https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/> adresinden 04.02.2019 tarihinde erişilmiştir.

Küpeli, Y. (2011a). “Kongo (Zaire), Lumumba, Mobutu, CIA Darbesi ve Lumumba’nın Vahşice Öldürülüşü”, <https://www.sinbad.nu/darbeler%206%20d.htm> adresinden 27.03.2020 tarihinde erişilmiştir.

Küpeli, Y. (2011b). “Guatemala, United Fruit Company ve Halkçı Cumhurbaşkanı Arbenz’e Karşı CIA Darbesi”, <https://www.sinbad.nu/darbeler%206%20b.htm> adresinden 04.02.2020 tarihinde erişilmiştir.

Küpeli, Y. (2019). “Şili, Allende, CIA ve Pinochet”, <https://www.sinbad.nu/allendesl.htm> adresinden 21.0.2019 tarihinde erişilmiştir.

LAMER (2016). “Bolivya Ülke Raporu” <http://www.bolutso.org.tr/dosyalar/ankara-universitesi---bolivya-ulke-raporu.pdf> adresinden 21.03.2020 tarihinde erişilmiştir.

“Latin Amerika Haritası”, (2016). <https://www.ozelburoistihbarat.com/ulkeler-kitalar-dosyasi/latin-amerika-dosyasi-mercosur-latin-amerika-icin-bir-ab-modeli-1868> adresinden 03.04.2020 tarihinde erişilmiştir.

Leonard, J. (1980). Multinational Corporations and Politics in Developing Countries, *World Politics*, 32(3), 454-483.

Löwy, M. (1983). Latin Amerika Marksizmi, (Cüre, İ, Çeviren.), İstanbul: Belge Yayınları.

Madenci, C. (2010). Hayek’in kötü şöhretli röportajları, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), 99-101.

Milliyet Gazetesi (2019). “Bolivya’da Bomba İddia Camacho’nun Babası Askerlerle Anlaşmış”, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/bolivyada-bomba-iddia-camachonun-babasi-askerlerle-anlasmis-6111583> adresinden 20.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Moreno, I. ve Rogatyuk, D. (2019). “Latin America’s Pink Tide Isn’t Over”, <https://jacobinmag.com/2019/10/bolivia-election-alvaro-garcia-linera-evo-morales/> adresinden 15.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Oda TV, (2019). “Amerikan Darbesi Kimlerin İşine Yaradı”, <https://odatv.com/amerikan-darbesi-kimlerin-isine-yaradi-12111946.html> adresinden 22.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Oğuz, C. ve Artvur, S. (2015). Direnişten İktidara: Bolivya’da toplumsal hareketlerin siyasal dönüşümdeki rolü, *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 217-246.

Oğuzlu, T. (2014). *Liberalizm*, Balcı A. ve Kardaş Ş. (Ed.), Uluslararası İlişkilere Giriş içinde (s. 97-109), İstanbul: Küre Yayınları.

Öcal, M. (2017). Soğuk Savaş’tan bir kesit: yapısal değişiklikler ve bloklar arası ilişkiler (1960-1991), *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 166-185.

Örmeci, O. (2014). Uluslararası Politika Akademisi, “Bolivya Başkanlık Seçimleri”, <http://politikaakademisi.org/2014/10/09/2014-bolivya-baskanlik-secimleri/> adresinden 01.10.2020 tarihinde erişilmiştir.

Öz, E. ve Noyan, E. (2017). Darbe Ekonomisi ve Darbelerin Vergi Yapıları Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. Kartepe Zirvesi 2017 Uluslararası 15 Temmuz Ve Darbeler Küresel Etkiler, Medya Ve Demokrasi Sempozyumu: 26-28 Ekim 2017: Kocaeli: Bildiriler: (s. 13-32).

- Özaslan-Kızılboğa, R. , ve Akbulut, A. (2017). *Küreselleşme ve Politik Ekonomi İlişkisi*, Al, A. vd. (Ed.) Uluslararası Politik Ekonomi-1 içinde (s. 73-114), Ankara: Savaş Yayınevi.
- Özcan, A. (2000). “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ingiliz-dogu-hindistan-sirketi> adresinden 16.12.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Özcan, T. (2011). *Çok uluslu şirketlerde stratejik planlama*, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özçer, A. (2016). “Beyaz Eldivenli Darbeler”, <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/akin-ozcer/beyaz-eldivenli-darbeler-679617> adresinden 03.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Özel, H. (2011). İktisadi perspektiften küreselleşme kavramı ve gelişim, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(2), 91-98.
- Özkan, A. (2006). “21. Yüzyılda ABD’nin Küresel Stratejileri”, <https://www.abdullahozkan.com/wp-content/uploads/2019/02/21.-y%C3%BCzy%C4%B1lda-ABDnin-k%C3%BCresel-stratejileri.pdf> adresinden 04.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Özkan, M. (2019). “Bolivya’da Siyasal Darbe”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bolivya-da-siyasal-darbe/1642598> adresinden 09.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Öztürk, M. (2004). *Amerika Birleşik Devletlerinde ordunun dış politikadaki yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özyakışır, D. (2006). Ulus-devletin ÇUŞ’larla imtihanı, *Yarın Dergisi*, 4(47), 22–24.
- Parlak, N. (2000). Uluslararası İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 93-108.
- Prashad, V. (2019). “After Evo, the Lithium Question Looms Large in Bolivia”, <https://www.counterpunch.org/2019/11/13/after-evo-the-lithium-question-looms-large-in-bolivia/> adresinden 31.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Safi, İ. (2019). Osmanlı Devleti’nden günümüze parlamentarizm ve parlamenter rejime müdahaleler-muhtıra, darbe ve darbe girişimleri üzerine bir analiz, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 19(1), 141-157.
- Sağıroğlu, A. (2016). Latin Amerika’da asker-siyaset ilişkisi: Arjantin ve Şili’deki askeri darbelerin etkileri ve tarafları, *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1,(1-2), 40-53.

- Seyfi, T. ve Çelik, S. (2009). Küreselleşme kültür ilişkisinin eğitim örgütlerini etkileme biçimleri: Kayseri ili örneği, *SBE Dergisi*, 2(27), 279- 310.
- Seymen, O. ve Çeken, H. (2004). Küreselleşme ve çok uluslu işletmelerin çalışma ilişkileri üzerindeki etkileri: makro ve mikro bir boyutta değerlendirme, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF*, 9(2), 53-77.
- Sönmezoğlu, F. (2005). *Uluslararası politika ve dış politika analizi*, İstanbul: Fizik kitapevi.
- Sözmen, F. (2019). Evrensel Gazetesi, “Guatemala Darbesi, ABD Eliyle 10 Yıllık Bahardan İç Savaşa”, <https://www.evrensel.net/haber/373009/1954-guatemala-darbesi-abd-eliyle-10-yillik-bahar-dan-ic-savasa> adresinden 06.08.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Sözmen, M. (2019). “1973 Şili Darbesi: Neoliberal Laboratuvarın Mucizesi”, <https://www.evrensel.net/haber/373189/1973-sili-darbesi-neoliberal-laboratuvarin-mucizesi> adresinden 05.09.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Sungur, R. (2015). “Latin Amerika’nın Bağımsızlık Süreci”, Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://sahipkiran.org/2015/02/21/latin-amerika-bagimsizlik-sureci/> adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Şener, B. (2014). Küreselleşme sürecinde ulus-devlet ve egemenlik olguları, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 7(18), 51-77.
- Şenses, F. (2004). “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi”, ODTÜ, İktisat Bölüm, <https://erc.metu.edu.tr/en/system/files/menu/series04/0409.pdf> adresinden erişilmiştir.
- “Şili Tarihi”, http://www.latinulkeler.com/Makaleler/latin_amerika_tarihi/sili_tarihi.php adresinden 04.02.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Şimşek, S. (2006). Küreselleşme sürecinde çok uluslu şirketler ve internetin önemi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 7(18), 51-77.
- TASAM (2006), “Küreselleşmenin Boyutları ve Etkileri”, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/211/kuresellesmenin_boyutlari_ve_etkileri adresinden 22.11.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Tatlıoğlu, K., Gözütok, A., Uysal, M. (2017). Türkiye’de askeri darbelerin psiko-sosyal, ekonomik ve politik sonuçları üzerine genel bir değerlendirme. Kartepe Zirvesi 2017

Uluslararası 15 Temmuz Ve Darbeler Küresel Etkiler, Medya Ve Demokrasi Sempozyumu: 26-28 Ekim 2017: Kocaeli: Bildiriler (s. 277-297).

TBMM, (2012). “Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu”, https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/index.htm adresinden 01.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

TDK (2019), “Darbe”, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=darbe> adresinden 01.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Tekin, A. G. (2003). “Kapitalizmin İpini Çok Uluslu Şirketler mi Çekecek? Ekonomistler Bülteni”, <http://www.angelfire.com/ok4/aligunertekin/200301KapitalizminIpi.pdf> adresinden 30.07.2019 tarihinde erişilmiştir.

TETSİAD (2018), “Şili Ülke Raporu”, http://www.tetsiad.org/files/raporlar/sili_ulke_raporu.pdf adresinden 19.01.2019 tarihinde erişilmiştir.

Timor, A. “Bölgesel Coğrafyaya Giriş”, http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/cografya_lisans_ao/bolgesel_cografyaya_giris.pdf adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.

Tokol, A. (2001). Çok uluslu şirketler ve endüstri ilişkilerine etkileri, *Endüstri ilişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 3(2).

Topsoy, A. (2015). *Ekonomik güç dış politika ilişkisi: Güney Kore örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turner, L. (1974). Multinational companies and the third world, *The World Today*, 30(9), 394-402.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Şili’nin Ekonomisi”, (2017). <http://www.mfa.gov.tr/sili-ekonomisi.tr.mfa> adresinden 21.11.2018 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, (2018). “Bolivya’nın Siyasi Görünümü”, <http://www.mfa.gov.tr/bolivya-siyasi-gorunumu.tr.mfa> adresinden 09.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, (2019). “Guatemala Ekonomik Yapı”, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-amerika/guatemala/ulke-profil/genel-ekonomik-durum> adresinden 04.01.2019 tarihinde erişilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, “Şili Ülke Bilgileri”, (2018).
<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-amerika/sili/ulke-profil/genel-bilgiler>
adresinden 04.02.2019 tarihinde erişilmiştir.

Uribe, A. (1975). *Şili’de Amerikan Darbesi*, (Nabi Dinçer, Çeviren), Ankara: Bilgi Yayınevi.

Uyanık, Ö. (2014). *Latin Amerika’nın Devrimci Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Uyanık, Ö. (2019). “Latin Amerika’da ABD Destekli Darbeler”,
<https://bilimveutopya.com.tr/latin-amerikada-abd-destekli-darbeler> adresinden 21.01.2019
tarihinde erişilmiştir.

Uyar, C. (2014). *Dış politika oluşum sürecinde sivil toplum örgütlerinin rolü: Türkiye’nin dış politika uygulamasında işadamları örgütlerinin yeri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uysal, O. ve Atvur, S. (2015). Direnişten İktidara: Bolivya’da Toplumsal Hareketlerin Siyasal Dönüşümdeki Rolü, *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 217-246.

Ünaldılar, S. (2005). *Çok uluslu şirketlerin uluslararası aktörler olarak siyasi ve ekonomik rolleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Ünay, S. ve Dilek, Ş. (2017). “15 Temmuz: Başarısız Bir Darbe Girişiminin Ekonomi Politikası”, <https://setav.org/assets/uploads/2017/01/15temmuzekonomipolitik.pdf> adresinden 05.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Ünver, M. “Sömürgecilik Tarihi”,
http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/somurgeciliktarihi.pdf, adresinden 11.05.2020 tarihinde erişilmiştir.

Veillette, C. (2005). “Bolivia: Political And Economic Developments And Implications For U.S. Policy”,
https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metacrs7169/m1/1/high_res_d/RL32580_2005May20.pdf adresinden 10.01.2020 tarihinde erişilmiştir.

Vural, S. (2006). *Hindistan’da İngiliz yönetimi*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wild, J. ve Wild, K. (2017). *Uluslararası işletmecilik: küreselleşmenin zorlukları*, (Sağlam-Arı G, Çeviren). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Yahşı, F. (2007). *Küreselleşme ve istihdam*, Yüksek lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü.
- Yanık, Lerna K. (2015). Liberalizm: bir yazın değerlendirmesi, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 35-55.
- Yarar, A. (2013). Latin Amerika’da İspanyol sömürgeciliği ve Simon Bolivar’ın Bağımsızlık mücadelesi, *History Studies International Journal Of History*, 5(1), 391-403.
- Yavuz, C. ve Sivrikaya, D. (2009). Küreselleşmenin Aktörlerinden Çokuluslu Şirketler Ve Yönetişim, Küresel Diyalog konferansı dâhilinde “Uluslararası Davraz Kongresi” bildiri kitapçığındaki “Küreselleşmenin Aktörlerinden Çokuluslu Şirketler ve Yönetişim” (s. 1217-1236).
- Yeni Şafak Gazetesi, (2019). “Morales’i Musk mı Devirdi”, <https://www.yenisafak.com/dunya/moralesi-musk-mi-devirdi-3515451> adresinden 20.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Yıldırım, E. (2007). Guatemala sağlık sistemi, *Toplum ve Hekim Dergisi*, 22(3), 184-187.
- Yıldız, N. (2016). *Lityum*, Ankara: TMMBO Mattek Matbaacılık.
- Yılmaz, A. ve Güner, Ü. (2010). Çok uluslu şirketler Türkiye ekonomisi için tehdit mi, fırsat mı, Dumlupınar Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(26), 1-260.
- Yılmaz, K. ve Horzum, B. (2005). Küreselleşme, bilgi teknolojileri ve üniversite, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(10), 103-121.
- Yılmaz, S. (2012). “Latin Amerika’da Neler Oldu”. <https://acikerisim.aydin.edu.tr/bitstream/11547/513/1/sait36.pdf> adresinden 19.11.2018 yılında erişilmiştir.
- Yolcu, S.ve Işık, S. (2017). Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bir Vaka İncelemesi: Şili’de Yargı Denetimi, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 5(9), 247-280.
- Yüksel, Ü. (2019). “Amerika’nın, ‘Monroe Doktrini’ Üzerinden Latin Amerika’da Hegemonya Planı”, <https://forumusa.com/yazarlar/amerikanin-monroe-doktrini-uzerinden-latin-amerikada-hegemonya-plani/> adresinden 08.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Zengingönül, O. (2005). Nedir bu küreselleşme kaçabilir miyiz? Kullanabilir miyiz?, *Siyasa Dergisi* 1(1).

Zepezauer, M. (2019), “1954 Guatemala Darbesi: ABD Eliyle 10 Yıllık Bahardan İç Savaşa CIA’nın Büyük Operasyonları”
http://www.okumedyay.com/CIA_nin%20Buyuk%20Operasyonlari%20%20Mark%20Zepezauer.pdf adresinden 06.08.2019 tarihinde erişilmiştir.

